PETAR KROPOTKIN : UZAJAMNA POMOĆ FAKTOR EVOLUCIJE

„MOGLO bi se prigovoriti kako su u ovoj knjizi i životinje i ljudi predstavljeni u odveć povoljnom svetlu; da se u njoj insistira na njihovim društvenim osobinama, dok se njihovi antidruštveni i sebični instinkti jedva pominju. Ali to je bilo neizbežno. Toliko toga u poslednje vreme slušamo o 'gruboj, nemilosrdnoj borbi za život', za koju se kaže da je vodi svaka životinja protiv svih drugih životinja, svaki 'divljak' protiv svih drugih 'divljaka', i svaki civilizovani čovek protiv svih svojih sugrađana – a te tvrdnje su uveliko postale doktrina u koju se veruje – da je bilo neophodno, pre svega, suprotstaviti im široki niz činjenica koje pokazuju potpuno drugačiji aspekt životinjskog i ljudskog života. Bilo je neophodno ukazati na ogroman značaj društvenih navika u prirodi i u progresivnoj evoluciji životinjskih vrsta i ljudskih bića... Ovo je knjiga O ZAKONU UZAJAMNE POMOĆI kao jednom od glavnih faktora evolucije – a ne o SVIM faktorima evolucije i njihovim odgovarajućim vrednostima..." (1902)

P. Kropotkin

ANARHIJA/ BLOK 45
RUKA NA RAMENU PREDSTAVLJA

Petar Kropotkin

UZAJAMNA POMOĆ

MUTUAL AID

A FACTOR OF EVOLUTION

BY

P. KROPOTKIN

LONDON

WILLIAM HEINEMANN

1902

RUKA NA RAMENU PREDSTAVLJA

Petar Kropotkin

UZAJAMNA POMOĆ

Faktor evolucije

Preveo
Miroslav Budimir

BEOGRAD, 2026.

anarhija/ blok 45
Ruka na ramenu predstavlja
(u okviru edicije Gargojlo predstavlja)

Petar Kropotkin (1842–1921), *Uzajamna pomoć: faktor evolucije*

Peter Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, William Heinemann, London, October 1902; McClure Phillips & Co., New York, 1902.

Preveo s engleskog: Miroslav Budimir, 2017, 2026.

Priredio: Aleksa Golijanin, 2026.

aleksa.golijanin@gmail.com
http://anarhija-blok45.net

Ovaj prevod je prvi put objavljen u izdanju *Mediterran Publishing*, Novi Sad, 2017.

U novom, redigovanom izdanju prvi put objavljeno u oktobru 2026, kao fajl u *Anarhističkoj biblioteci*:

https://anarhisticka-biblioteka.net/library/petar-kropotkin-uzajamna-pomoc-faktor-evolucije

Besplatno izdanje za ličnu i komunalnu upotrebu
Beograd, 2026.

Na koricama:

Félix Nadar, Petar Kropotkin, verovatno 1876.

Ruka na ramenu:
Fernand Léger, „Partie de campagne“, 1953.

9
RUKA NA RAMENU (reč izdavača)

17
Uvod

28
Prvo poglavlje
UZAJAMNA POMOĆ MEĐU ŽIVOTINJAMA

Borba za opstanak. — Uzajamna pomoć: zakon prirode i glavni faktor progresivne evolucije. — Beskičmenjaci. — Mravi i pčele. — Ptice: lovačka i ribolovačka udruženja. — Društvenost. — Uzajamna zaštita među malim pticama. — Ždralovi; papagaji.

54
Drugo poglavlje
UZAJAMNA POMOĆ MEĐU ŽIVOTINJAMA (nastavak)

Seobe ptica. — Odgajivačke zajednice. — Jesenja društva. — Sisari: mali broj nedruštvenih vrsta. — Lovačka udruženja vukova, lavova, i tako dalje. — Društva glodara; preživara; majmuna. — Uzajamna pomoć u borbi za život. — Darvinovi argumenti u prilog borbe za život unutar vrste. — Prirodne kočnice preteranog razmnožavanja. — Navodno istrebljenje prelaznih vrsta. — Eliminacija konkurencije u prirodi.

91
Treće poglavlje
UZAJAMNA POMOĆ MEĐU DIVLJACIMA

Navodni rat svih protiv svih. — Plemensko poreklo ljudskog društva. — Pozna pojava odvojene porodice. — Bušmani i Hotentoti. — Australijanci, Papuanci. — Eskimi, Aleuti. — Oso-

bine života divljaka koje Evropljani teško razumeju. — Pojam pravde naroda Dajak. — Običajno pravo.

125

Četvrto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU VARVARIMA

Velike seobe. — Nova organizacija je postala neophodna. — Seoska zajednica. — Zajednički rad. — Sudska procedura. — Međuplemensko pravo. — Primeri iz života naših savremenika. — Burjati. — Kabili. — Kavkaski gorštaci. — Afrička plemena.

158

Peto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ U SREDNJOVEKOVNOM GRADU

Razvoj vlasti u varvarskom društvu. — Kmetstvo u selima. — Pobuna u utvrđenim gradovima: njihovo oslobođenje; njihove povelje. — Gilda. — Dvostruko poreklo slobodnih srednjovekovnih gradova. — Samostalna vlast, samouprava. — Časni položaj rada. — Trgovina preko gilde i preko grada.

189

Šesto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ U SREDNJOVEKOVNOM GRADU
(nastavak)

Sličnosti i razlike između srednjovekovnih gradova. — Zanatske gilde: državne crte u svakoj od njih. — Stav grada prema seljacima; pokušaj njihovog oslobođenja. — Gospodari. — Rezultati postignuti u srednjovekovnom gradu: u zanatima, u obrazovanju. — Uzroci propasti.

221

Sedmo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU NAMA

Narodne pobune na početku perioda države. — Institucije uzajamne pomoći u sadašnjosti. — Seoska zajednica: njene borbe protiv ukidanja od strane države. — Običaji koji potiču od života seoske zajednice, zadržani u našim savremenim selima. — Švajcarska, Francuska, Nemačka, Rusija.

254

Osmo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU NAMA (nastavak)

Radnički sindikati iznikli posle uništenja gildi od strane države. — Njihove borbe. — Uzajamna pomoć u štrajkovima. — Zadruga. — Slobodna udruženja za različite svrhe. — Samopožrtvovanje. — Bezbrojna društva za udruženo delovanje u svim mogućim vidovima. — Uzajamna pomoć u sirotinjskom životu. — Lična pomoć.

280

Zaključak

286

DODATAK

I: Rojevi leptira, vilinih konjica, i tako dalje (286)

II: Mravi (287)

III: Gnezdeće zajednice (289)

IV: Društvenost životinja (290)

V: Kočnice preteranog razmnožavanja (292)

VI: Prilagođavanja za izbegavanje konkurencije (294)

VII: Poreklo porodice (296)

VIII: Uništavanje privatne svojine na grobu (302)

IX: „Nepodeljena porodica“ (303)

X: Poreklo gildi (303)

XI: Pijaca i srednjovekovni grad (308)

XII: Organizovanje uzajamne pomoći u današnjim selima Holandije (309)

„… Firenca u petnaestom veku je tipičan primer te promene. Nekada je narodna revolucija bila znak novog početka. Ali u to vreme, kada se narod doveden do očaja pobunio, on više *nije imao konstruktivne ideje*. *Nijedna nova ideja nije došla iz tog pokreta*. Umesto četiri stotine, u komunalnu skupštinu bilo je postavljeno hiljadu predstavnika. U vladu (*signoria*) je ušlo stotinu umesto osamdeset ljudi. Ali revolucija brojeva može biti uzaludna. Narodno nezadovoljstvo je raslo, i nove pobune su usledile. Spasilac – 'tiranin' – bio je taj kome su se obratili. On je poklao pobunjenike, ali raspadanje komunalnog tela se nastavilo gore nego ikada. A kada se, posle nove pobune, narod Firence obratio za savet svom najuglednijem čoveku, Đirolamu Savonaroli, odgovor tog monaha je glasio: 'O, narode moj, ti znaš da ja ne mogu da ulazim u državne stvari… pročisti svoju dušu, i ako u takvom stanju duha reformišeš grad, onda ćeš, narode Firence, započeti reformu u celoj Italiji!' Karnevalske maske i opake knjige bile su spaljenje, donet je zakon o dobročinstvu i još jedan protiv zelenaša – a demokratija Firence je ostala tamo gde je i bila. Stari duh je nestao. *Sa prevelikim poverenjem u vlast, ljudi su prestali da veruju u sebe*. *Nisu bili u stanju da pokrenu nova pitanja*. Država je trebalo samo da uđe i uništi njihove poslednje slobode…“ (str. 219–220)

RUKA NA RAMENU

ili Kako smo dobili ovaj prevod

„… Bio sam zapanjen kad sam shvatio da ta knjiga nikada nije prevedena i to je jedan od razloga zašto sam rešio da to uradim. To je večna knjiga koja na najbolji način komunicira s drugim večnim knjigama. Vreme joj nikada neće proći." — Miroslav Budimir, prevodilac, iz prepiske, 16. septembar 2026.

Evo konačno i te velike, divne knjige u našoj Anarhističkoj biblioteci: Petar Kropotkin, *Uzajamna pomoć: faktor evolucije*. Ili kao što u *Uvodu* naglašava sam Kropotkin, s engleskim članom „a": „*jedan* faktor evolucije", budući da ih ima više.

Knjiga je originalno napisana na engleskom, nastala je iz serije članaka priređenih za londonski naučni časopis *The Nineteenth Century*, u periodu 1890–1896, da bi se kao posebno izdanje pojavila 1902, u Londonu i Njujorku, skoro istovremeno. Na ruskom jeziku pojavila se tek 1907, u Sankt-Peterburgu, u prevodu s engleskog, sa Kropotkinovom redakturom i nekim dodacima, koji u izdanjima na drugim jezicima obično izostaju. Ovde se držimo izdanja iz 1902, koje je bilo i najuticajnije. (To izdanje se, između ostalog, prepoznaje po broju priloga iz *Dodatka*: ukupno 12; rusko izdanje ih ima 18.)

Ovaj prevod Miroslava Budimira prvi put se pojavio 2017, u izdanju novosadskog izdavača *Mediterran Publishing*, sada, po svemu sudeći, ugašenog. Iako se s Miroslavom znam odavno, nisam hteo da ga dovodim u nezgodnu situaciju s predlogom da se knjiga objavi kao fajl u Anarhističkoj biblioteci, uporedo s distribucijom preko jednog regularnog izdavača. Ali možda ga je ipak trebalo pitati, još tada, ili makar malo ranije. (Nije tako nesklon prekršajima, za opšte dobro.) Posle mnogo godina, sad

skoro, kada sam, pokazalo se, opet previše oprezno pomenuo tu mogućnost (bez saznanja o statusu *Mediterran Publishing*, čije gašenje ni sada ne mogu da zamislim, s obzirom na njihovu bogatu i doslednu produkciju, naročito sociološku), njegova reakcija bila je sledeća:

> „E bre Aleksa, naravno, poslaću ti prevod *Uzajamne pomoći* koji više nema nikakve veze sa *Mediterranom*. Knjiga je rasprodata tim kanalom. Već dugo želim da prođem kroz taj štampani prevod i unesem sve stilske i druge korekcije, za koje sigurno ima potrebe, znaš to veoma dobro: kad prođe vreme i čitaš svoj prevod UVEK ima nešto što bi drugačije rešio. Sad se bacam na to i šaljem ti fajl čim završim korekturu, što znači da će to biti nova, svežija verzija prevoda“ (8. IX 2026).

Dobili smo dakle i to: novu, poboljšanu verziju prevoda iz 2017. To obično ne ide tako glatko. Ostalo je samo da se knjiga, uz neka minimalna tehnička prilagođavanja, budući da je u tom pogledu, iako obimna, vrlo jednostavna, sastavljena samo od teksta, pripremi za unos u Anarhističku biblioteku. Tako nam je, u najkraćem, ovo blago palo u krilo. Bitno je da ono sada konačno bude slobodno i lako dostupno.

Kropotkinov *Uvod* nikako ne treba preleteti. Zato ovde i ne prepričavam mnogo od onoga što sledi. Sam Kropotkin objašnjava motive za pisanje ove knjige, koja nije bila toliko reakcija na Darvina – naprotiv, Kropotkin je uvažavao Darvina, iako je njegova teorija posejala više pitanja nego odgovora, ali što se pokazalo podsticajnim – koliko na ono što je postalo poznato kao „darvinizam“ i onda „socijalni darvinizam“, u verzijama Tomasa Hakslija, Herberta Spensera i drugih, koji su naglašavali teze o „opstanku najsposobnijih“ i tako samo pojačavali argumentaciju u prilog odnosa dominacije i uzajamne konkurencije kao „pokretača progresa i civilizacije“. Kropotkin im je poletno i potanko – i uzgred, u snažnoj esejističkoj prozi, što je ina-

če bio jedan od njegovih velikih kvaliteta[1] – pokazao koliko su takva shvatanja promašena i štetna. Ona i dalje dominiraju, budući da su politički podobna, ali s Kropotkinom smo dobili novi prostor za otklon od tih pogubnih iluzija.

Iz današnje perspektive lako je primetiti kako su neka Kropotkinova zapažanja i reference, kao i sam njegov jezik, ozbiljno „zastareli". U antropologiji se odavno ne govori o „divljacima", priča o autonomiji i unutrašnjem uređenju srednjovekovnih gradova je još složenija (mada to nije nikakva zamerka, budući da i Kropotkinovo izlaganje obiluje prosvetljujućim detaljima, na koje se, u daljem rvanju s enigmom grada, treba nadovezivati), kao što bi se i pitanjima društvene i biološke evolucije verovatno moralo prići drugačije. Sigurno bi bilo bolje i da je još tada, uprkos duhu cele te epohe, u opisivanju položaja ljudske vrste, Kropotkin izbegao fraze o „teškoj borbi protiv prirode" ili „ovladavanju prirodom". Ali to je bilo uvreženo viđenje, ništa posebno kropotkinovsko. Najzad, nijedan veliki mislilac nije baš u svemu nadilazio svoju epohu i svaku slepu mrlju ove kulture. Ali nije valjda da se od iskona čovek samo nešto zlopatio i rvao s tom „prirodom"? I odakle onda ta čudesna smirenost, vedrina i samopouzdanje u držanju „divljaka", koje su primetili mnogi istraživači i antropolozi, i koje i sam Korpotkin ovde tako povoljno opisuje? Priča o ljudskoj adaptaciji na najrazličitije ekološke uslove sigurno nije bajka, ali nije ni samo Hod po mukama, još manje Večiti rat protiv Prirode. Taj odnos je prosto morao biti krcat i nečim dobrim, morao je biti neki oblik neprekidnog, kreativnog prožimanja, neki oblik *saradnje*, a ne prevashodno dominacije, kao u ovim našim „veštačkim rajevima". Da to samo primetimo i odmah krenemo dalje: *Uzajamna pomoć* nije toliko akademska studija – iako jeste i to, i to ozbilj-

[1] Treba samo pogledati njegovu autobiografiju *Zapisi jednog revolucionara* (1899), jednu od najboljih proza iz tog žanra napisanih u 19. veku, u prevodu Jugoslave Široke (Velika edicija „Ideja", Beograd, 1985), https://anarhisticka-biblioteka.net/library/petar-kropotkin-zapisi-jednog-revolucionara.

na, s ogromnim uticajem na razvoj antropologije, evolucione biologije i ekologije, pored toga što je tako snažno prizivala novu ljudsku stvarnost – koliko glas same naše vrste, koja još pamti, danas makar i previše nemušto, glavno načelo ne samo svog pukog opstanka već i svog procvata, u zajednici s ostalim bićima i elementima. Sam naslov, odnosno glavna teza knjige, skoro da zamenjuje cele tomove novije literature, u nekim aspektima možda bogatije i preciznije, ali koja to vitalno načelo po pravilu zaboravlja – i tako i dan danas *zaostaje* za Kropotkinom. Kao što zaostaje i za još nekim glasovima, drevnim ili nešto bližim, koji nam prenose istu duboku svest, isti *etos*:

> „Moramo pomagati jedni druge." (Moto nekih zanatskih udruženja iz 19. veka, izveden iz Novog zaveta, koji preuzima i Erik Sati, za svoju Mitropolijsku Crkvu Isusa Hrista Dirigenta.)
>
> „U zajedništvu je raj, a kad zajedništva nema to je pakao. U zajedništvu je život, a kad zajedništva nema to je smrt." (Vilijam Moris, kome je Kropotkin bio najbliži i najdraži anarhista.)
>
> „S ove strane groba, niko ne sme potonuti." (Ivan Ilić, koji dočarava pučki etos koji je važio čak i u odavno formiranim merkantilnim kulturama.)

Samo čitanje ove knjige budi to sećanje u nama. Ili, što je isto, tu volju, taj poriv. Tamo gde svi vetrovi i struje čine sve da se to ne dogodi, naša lađa ponovo pronalazi svoj ljudski kurs.

Tako je delovala i u svoje vreme: iako napisana za potrebe jednog naučnog časopisa, pokazala se kao jedno od najeksplozivnijih štiva anarhističke agitacije. Njena glavna ideja lako je dopirala do svakoga, ne zbog propagandističkih redukcija, kojima tu nije bilo ni traga, nego zato što je reč o nečemu osnovnom: „Uzajamna pomoć"… Šta drugo? Kako drugačije? Odakle nam uopšte neke druge predstave o tome? Moralo bi da se podrazumeva, kao *prvo* načelo svakog oblika društvenog života, ali ne podrazumeva se: ne može se potpuno iskoreniti,

kao nagon, ali pod svim pritiscima ove „loše celine“ (Adorno) to što bi trebalo da bude prvo, završava negde daleko pozadi, ograničeno uglavnom na privatnu sferu, kao stvar karaktera, domaće običajnosti i sporadičnih gestova, između inače atomiziranih pojedinaca. Onda to neko ipak kaže, naglasi, razvije u celu panoramu, a mi počinjemo da sričemo za njim te reči, kao neki zaboravljeni napev.

Vremena su vapila za „praktičnim rešenjima“, za „planovima i programima“, na šta je i Kropotkin pokušao da odgovori, kao u knjigama *Osvajanje hleba* (1892) i naročito *Polja, fabrike i radionice* (1899; malo napornije štivo, zbog obilja kvantitativnih analiza, ali, između ostalog, presudan uticaj na jednog Luisa Mamforda). Taj „programski“ pristup ima svoje kritične krivine i kontradikcije, ne samo kod Kropotkina, ali na tome se sada nećemo zadržavati, osim uz napomenu da je i na tom terenu bio bolji od mnogih. Ali *Uzajamna pomoć* je budila u ljudima novo samopouzdanje, novu veru u sebe i one do sebe, a ne u nešto *spoljašnje*: u „tehnološki napredak“ (iako se i sam Kropotkin uzdao u taj razvoj, samo što ga nije video kao nešto tako primarno, kao Marks, Lafarg i toliki drugi), u masovnu i efikasnu organizaciju, mudro i nekorumpirano rukovodstvo (u anđele, dakle), u odvojene institucije („nadležne instance“). Ukratko, afirmisala je jednu vrednost, jedan naš vitalni kvalitet, nešto *u nama*, a ne neki skup tehničkih rešenja. Sve što je potrebno već imamo: ne neka ili nečija „rešenja“, što uvek stiže odnekud odozgo, već našu *sposobnost* za kreativno, autonomno i kooperativno oblikovanje sopstvenog sveta. (To je, dakle, kreativni princip, a ne prosto sinonim za „solidarnost“, koja se oslanja na isti nagon, ali koja je više gest, a ne proces, neprekidno uzajamno opštenje i stvaralačko kretanje.) Afirmisala je ono što struji i deluje *između nas*, bez ikakvih instanci odozgo, u principu, u ma kojim zatečenim uslovima. Iz primera u primer, iz domena u domen, iz epohe u epohu, knjiga je u čitaocu – ili nepismenom slušaocu, kome je knjigu čitao onaj pismeni do njega (i tako se prenosila dalje, s dometom i dejstvom koji danas deluju nestvarno) – bu-

dila novi duh, novu rešenost. Nije nudila „praktična rešenja", u uobičajenom smislu, ali je zato davala krila – upravo ono što nam danas najviše nedostaje.

(Šta vrede svi ti naši „skromni predlozi", s takvom krizom motivacije? Kome je još *zaista* stalo do *prevazilaženja* ove klopke od *kulture*? Šta bi to uopšte trebalo da znači? Uvek nezadovoljni potrošač-korisnik, očekuje samo bolju uslugu – od Države, Sistema, Deda Mraza – i ume da digne prilično veliku dreku zbog toga. To je plafon. Dotle smo danas došli.)

U onom „prirodnjačkom" delu, koji svojim silovitim zamahom neodoljivo uvlači čitaoca u knjigu, Kropotkin ne izlaže neku idiličnu sliku Prirode. Naprotiv. Samo od primera iz životinjskog sveta, koje navodi u tako velikom broju (i u toj stvari, kao vrsni geograf i prirodnjak, vrlo obavešteno), može vas, prvo iz pozadine, onda čak i akutno, spopasti prava egzistencijalna mučnina. Da, tako čudesni, ingeniozni i bezbrojni oblici pažnje, brige, saradnje, bez kojih nema života, ali, u isto vreme, kakva džinovska satiranja i pomori, kakvo neprekidno proždiranje, tako ravnodušno, tako brutalno, tako… neobjašnjivo?

To je, u samoj osnovi, zaista neobjašnjivo: možemo analizirati i opisivati neke kraće sekvence, čak i najsloženije, ali *otkud sve to i zašto baš tako*, to niko ne zna, niti će ikada saznati. (Misao koja ne prepoznaje ili ne priznaje tu svoju granicu, i uporno pokušava da osvetli svaki kutak univerzuma, jeste ona koju obično nazivamo „racionalističkom"; preciznije: opsesivno, kompulzivno racionalističkom. Ali pred Čudom postojanja misao se može razmahnuti i na druge načine i tako i za nas pronaći u njemu neko dobro mesto, svakako bolje od mesta nezasite, obesne aveti, koje sada tako gordo zauzimamo.) I ako je tako, kao što po svoj prilici jeste, onda ne treba žuriti sa zaključcima, naročito s onim koje to što opažamo kao „prirodni" rat svih protiv svih odmah prenose na društveni teren, kao glavnu smernicu za ljudsko ponašanje. Opet Kropotkin: čak i da je tako, sigurno nije *samo* tako, budući da opet imamo načelo uzajamne pomoći – podrške, saradnje, tu ruku na ramenu

– bez kojeg bi se to međusobno proždiranje odavno završilo, a da se neki oblik života koji bi se nad time mogao zamisliti i ne pojavi. I ne samo to: da nije tog načela, koje se i usred ovog našeg društvenog žrvnja, koliko god sporadično i neizvesno, ipak ispoljava, uvek bezuslovno, nekoristoljubivo, bezrazložno, ne samo među bliskim osobama nego i među potpunim strancima, ne bismo mogli da preguramo ni jedan jedini dan. Lepo je to što liftovi (institucije, zakoni, društvene službe) rade, ali nije to ono što umorno telo nosi gore.

Da bi se s tom enigmom došlo u nešto bolji *dosluh* – što je nešto mnogo tananije od „razumevanja" – treba malo iskoračiti iz uobičajene ljudske perspektive. Ili prosto uvažiti činjenicu da nismo sami na ovoj planeti. Tu su i druge perspektive, drugi živi tokovi i konstelacije.

U izvanredno zamišljenom i izvedenom članku o ovoj knjizi, Stiven Džej Guld, američki paleontolog i evolucioni biolog, došao je možda najbliže toj intuiciji:

> „… Priroda sama po sebi nije nešto što nam može ponuditi utehu ili olakšanje *u ljudskom smislu* – makar samo zato što je naša vrsta tako beznačajan zakasneli pridošlica u svetu koji nije izgrađen [samo] zbog nas. I utoliko bolje. Odgovori na moralne dileme ne leže tamo negde napolju, čekajući da budu otkriveni. Oni se, poput carstva Božjeg, nalaze u nama – tom najtežem i najnepristupačnijem mestu za bilo kakvo otkriće ili konsenzus."[2]

Ali nismo valjda izgubili iz vida i koliko je *sve to*, ne samo zastrašujuće (ne umemo to drugačije da izrazimo, treba to razumeti), nego i čudesno? Sve te forme, njihova građa, sprege, boje, ukusi, mirisi, svetlosti i senke, celo to veličanstveno i nedokučivo gibanje? Ili sve te samonikle forme ljudske društvenosti, koje su se razvijale između samih ljudi, *odozdo* – taj ogromni potencijal za uzajamnu podršku i kreativnu saradnju, koji sada leži

[2] Stephen Jay Gould (1941–2002), „Kropotkin Was No Crackpot", *Natural History*, vol. 97, no. 7, 1988, 12–21.

zgažen pod *našim* nogama, ne samo pod nekom despotskom čizmom spolja. Prave smetnje dolaze s te strane, iz pakla naših „tehnički naprednih" kultura, iz tih naopakih oblika društvenog života, čije tkanje tako olako prepuštamo onom najgorem u nama. To je ono prema čemu se treba odrediti, na nov način.

Hvala još jednom Miroslavu i Kropotkinu – nekada princu, onda samo anarhisti, bez prinčevskih privilegija, za kojima nikada nije zažalio – na ovom neprocenjivom doprinosu, na toj velikoj podršci.

AG, oktobar 2026.

UZAJAMNA POMOĆ

Faktor evolucije

Uvod

Dva aspekta životinjskog života ostavila su na mene najveći utisak tokom putovanja po istočnom Sibiru i severnoj Mandžuriji koja sam preduzeo u svojoj mladosti. Jedan je krajnja ozbiljnost borbe za opstanak koju većina životinjskih vrsta mora da vodi protiv surove prirode; ogromna razaranja života koja povremeno izazivaju prirodne sile; i stalna oskudnost života širom ogromnog prostranstva koje sam posmatrao. A drugi je u tome što, čak ni na onim mestima gde je životinjski život bujao u izobilju, nisam uspeo da pronađem – iako sam je željno tražio – onu ogorčenu borbu za uslove opstanka, *među životinjama koje pripadaju istoj vrsti*, koju su mnogi darvinisti (ali ne uvek i sam Darvin) smatrali glavnom karakteristikom borbe za život i glavnim faktorom evolucije.

Strašne snežne oluje koje šibaju severnim delom Evroazije tokom kasne zime, i ledeni mraz koji potom nastupa; mrazevi i snežne oluje koji se vraćaju svake godine u drugoj polovini maja, kada je drveće već u punom cvatu a život insekata vrvi odasvud; rani mraz i, povremeno, veliki sneg u julu i avgustu, koji naglo uništavaju bezbrojne insekte i drugo leglo mladunaca ptica u prerijama; silovite monsunske kiše, koje padaju u umerenijim oblastima u avgustu i septembru, izazivajući poplave čije su razmere poznate još samo u Americi i istočnoj Aziji, i potapanja, na visoravnima, oblasti velikih kao evropske

države; i, na koncu, veliki snegovi, početkom oktobra, koji na kraju pretvaraju prostranstva veličine Francuske i Nemačke u apsolutno nedostupne oblasti za preživare, uništavajući ih u hiljadama – to su bili uslovi u kojima sam posmatrao borbu životinjskog života u severnoj Aziji. Oni su me naterali da rano shvatim ogroman značaj te pojave u prirodi koju je Darvin nazvao „prirodnim kočnicama preteranog razmnožavanja", u poređenju sa borbom između jedinki iste vrste za uslove opstanka, koja se može voditi tu i tamo, do određene mere, ali koja nikada ne dostiže značaj prethodne. Oskudnost života, podnaseljenost, – a ne prenaseljenost – karakteristična crta tog ogromnog dela planete koji zovemo severna Azija, začela je u meni ozbiljne sumnje – koje su potonja istraživanja samo potvrdila – u stvarnost te zastrašujuće borbe za hranu i život unutar svake vrste, u koju su bespogovorno verovali mnogi darvinisti, i sledstveno, u glavnu ulogu koju ta vrsta konkurencije navodno igra u evoluciji novih vrsta.

S druge strane, gde god sam video preobilje životinjskog života, kao na primer na jezerima gde se mnoštvo vrsta i milioni jedinki okuplja radi odgajanja svog potomstva; u kolonijama glodara; u seobama ptica pravih američkih razmera, koje su se tada događale duž reke Usuri; i posebno u migraciji jelena lopatara koju sam posmatrao na reci Amur, kada se mnogo hiljada tih inteligentnih životinja sakupilo sa ogromne teritorije, bežeći pred dubokim snegom, kako bi prešli Amur tamo gde je najuži – u svim tim prizorima životinjskog života koji su promicali pred mojim očima, video sam praktikovanje uzajamne pomoći i podrške u razmerama koje su me naterale da u njoj naslutim crtu od najvećeg značaja za održanje života, očuvanje svake vrste i njihovu dalju evoluciju.

I na kraju sam među poludivljim govedima i konjima u Transbajkaliji, svuda među divljim preživarima, vevericama, i tako dalje, video kako u periodima kada životinje moraju da se bore sa oskudicom hrane, koja nastaje usled jednog od gorepomenutih uzroka, ceo segment vrste koji je pogođen tom

katastrofom izlazi iz teškog iskušenja toliko iscrpljene snage i zdravlja, da *nikakva progresivna evolucija vrste ne može biti zasnovana na takvim periodima oštre konkurencije*.

Prema tome, kada su mi pažnju kasnije privukle veze između darvinizma i sociologije, nisam mogao da se složim ni sa jednim od dela i pamfleta koji su napisani o tom predmetu. Svi su pokušavali da dokažu kako čovek, zahvaljujući svojoj višoj inteligenciji i znanju, *može* da ublaži žestinu borbe za život između ljudi. Ali su svi istovremeno priznavali da je borba za uslove opstanka, svih životinja protiv svih pripadnika svoje vrste, i svih ljudi protiv svih ostalih ljudi, bila „zakon prirode". Ali ja nisam mogao da prihvatim to stanovište, zato što sam bio ubeđen da priznati nemilosrdni unutrašnji rat za život unutar svake vrste, i videti u tom ratu uslov napretka, znači priznati nešto što ne samo da još nije dokazano, već nešto čemu nedostaje potvrda na osnovu direktnog posmatranja.

S druge strane, predavanje „O zakonu uzajamne pomoći" koje je održao profesor Kesler (Карл Фёдорович Кесслер, „О законе взаимной помощи"), tadašnji dekan Univerziteta u Sankt Peterburgu, na kongresu ruskih prirodnjaka u januaru 1880. godine, pogodilo me je bacanjem novog svetla na ceo taj predmet. Keslerova ideja je bila da pored *zakona međusobne borbe* postoji u prirodi *zakon uzajamne pomoći* koji je za uspeh u borbi za opstanak, a naročito za progresivnu evoluciju vrsta, mnogo značajniji od zakona međusobne borbe. Taj predlog – koji u stvari nije ništa drugo do dalje razvijanje ideja koje je sam Darvin izložio u *Poreklu čoveka* – delovao mi je toliko tačno i značajno da sam, odmah pošto sam saznao za njega (1883), počeo da sakupljam materijale za dalji razvoj te ideje, koju je sam Kesler površno skicirao u svom predavanju, ali nije poživeo da je razvije. Umro je 1881. godine.

Samo u jednoj tački nisam mogao da potpuno potvrdim Keslerovo mišljenje. Kesler je ukazivao na „roditeljska osećanja" i na brigu o potomstvu (vidi u prvom poglavlju), kao na izvor uzajamnih naklonosti u životinjama. Ali odrediti u kojoj

meri su ta dva osećanja zaista na delu u evoluciji društvenih instikata, i u kojoj meri drugi instinkti deluju u istom smeru, izgleda mi kao veoma posebno i veoma široko pitanje o kojem još uvek teško da možemo raspravljati. Samo kada dobro ustanovimo činjenice uzajamne pomoći u različitim klasama životinja, i njihov značaj za evoluciju, moći ćemo da istražimo šta u evoluciji društvenih osećanja pripada roditeljskim osećanjima a šta pravoj društvenosti – a to potonje očigledno ima poreklo u najranijim fazama evolucije životinjskog sveta, verovatno već u „fazama kolonije".[3] Stoga sam svoju glavnu pažnju pre svega usmerio na utvrđivanje značaja faktora uzajamne pomoći u evoluciji, ostavljajuću potonjim istraživanjima zadatak otkrivanja *porekla* instinkta uzajamne pomoći u prirodi.

Značaj faktora uzajamne pomoći – „ukoliko bi se njegova opštost mogla dokazati" – nije promakao očiglednom prirodnjačkom geniju Getea. Kada je Ekerman jednom ispričao Geteu – bilo je to 1827. godine – kako je dva goluždrava mladunca carića koji su mu bili pobegli, narednog dana pronašao u gnezdu crvendaća (*Rothkehlchen*) koji su ih hranili zajedno sa svojim mladuncima, Gete je bio veoma uzbuđen tom činjenicom. On je u njoj video potvrdu svojih panteističkih gledišta, kazavši: „Ako bi bila istina da je to hranjenje stranca svojstveno celoj prirodi kao nešto što ima karakter opšteg zakona – onda bi mnoge zagonetke bile rešene." Sutradan se vratio toj stvari i najozbiljnije je zamolio Ekermana (koji je bio, kao što je poznato, zoolog) da sprovede posebno istraživanje tog predmeta, dodajući kako bi on sigurno došao „do potpuno neprocenjivog blaga rezultata" (Eckermann, *Gespräche*,

[3] Ovde mislim na fazu u kojoj se većina nižih životinja, poput volvoksa (*Volvox globator*), ili salpa, povezuje u grupe. O kolonijalnim fazama, vidi: Kontov esej o biologiji kojim zaključuje svoju *Pozitivnu filozofiju* (Auguste Comte, *Cours de philosophie positive*, 1830–1842), delo Herberta Spensera *Principi biologije* (H. Spencer, *The Principles of Biology*, 1864–1867, 1898), i posebno Perijeov rad *Životinjske kolonije* (Edmond Perrier, *Les Colonies animales*, 1881). (Nap. iz ruskog izdanja 1907.)

„Razgovori sa Geteom“, izdanje iz 1848. godine, tom III, str. 219–221). Nažalost, to istraživanje nikada nije bilo sprovedeno, iako je vrlo moguće da je Brem (Alfred Brehm), koji je u svojim delima sakupio veliku riznicu činjenica koje se odnose na uzajamnu pomoć među životinjama, mogao biti inspirisan tim Geteovim komentarom.

Nekoliko značajnih knjiga koje se bave inteligencijom i mentalnim životom životinja (pominju se u fusnoti u prvom poglavlju ove knjige) objavljeno je između 1872. i 1886. godine, a tri dela još posebnije obrađuju predmet o kojem je reč. To su: Alfred Espinas, *Životinjska društva* (*Les Sociétés animales*, Pariz, 1877); predavanje Žan Mari Lanesana, *Borba za opstanak i udruživanje za borbu* (Jean-Marie Lanessan, *La Lutte pour l'existence et l'association pour la lutte*, april 1881); i knjiga Ludviga Bihnera, *Ljubav i ljubavni život u životinjskom svetu* (Ludwig Büchner, *Liebe und Liebesleben in der Tierwelt*), čije je prvo izdanje objavljeno 1882. ili 1883. godine, a drugo, znatno prošireno, 1885. godine. Iako su sva ta dela odlična, ona ostavljaju širok prostor za rad u kojem bi se uzajamna pomoć razmatrala ne samo kao dokaz u prilog preljudskog porekla moralnih instikata, već takođe kao zakon prirode i faktor evolucije. Espinas je svoju glavnu pažnju usmerio na životinjska društva (mravi, pčele) koja su zasnovana na fiziološkoj podeli rada, i mada je njegovo delo puno izvrsnih nagoveštaja u svim mogućim pravcima, ono je bilo napisano u vreme kada evolucija ljudskih društava još uvek nije mogla da se razmatra sa znanjem kojim danas raspolažemo. Lanesanovo predavanje ima više karakter briljantno izloženog opšteg plana dela koje bi se bavilo uzajamnom podrškom, počinjući od kamenja u moru, i prolazeći kroz svetove biljki, životinja i ljudi. Što se tiče Bihnerove knjige, ne mogu da se složim sa njenom glavnom idejom, iako je sugestivna i bogata činjenicama. Knjiga počinje hvalospevom Ljubavi, a skoro svi njeni primeri namenjeni su dokazivanju ljubavi i saosećanja među životinjama. Ali svesti životinjsku društvenost na *ljubav* i *saosećanje* znači redukovati njenu opštost i njen značaj, kao što ljudska etika zasno-

vana na ljubavi i ličnoj simpatiji samo doprinosi sužavanju razumevanja moralnog osećanja u celini. Nije ljubav prema mom komšiji – koga često uopšte ne poznajem – ta koja me nagoni da zgrabim vedro vode i jurnem ka njegovoj kući kada vidim da ona gori. Mnogo je šire, premda nejasnije, osećanje ili instinkt ljudske solidarnosti i društvenosti koje me pokreće. Tako je i među životinjama. Nije ljubav, niti čak simpatija (shvaćena u njenom doslovnom smislu), to što podstiče čopor preživara ili konja da formiraju krug kako bi odbili napad vukova. Niti je ljubav ta koja nagoni vukove da oforme čopor za lov. Ljubav nije to osećanje koje podstiče mačke ili lavove na igru, niti desetak vrsta mladih ptica da provedu zajedno jesenje dane. I ni ljubav niti lična simpatija nisu ta osećanja koja nagone mnogo hiljada jelena lopatara, raštrkanih širom teritorije veličine Francuske, da formiraju dvadesetak posebnih krda, i da se svi kreću ka određenoj tački, kako bi na njoj prešli reku. To osećanje je beskrajno šire od ljubavi i lične simpatije: to je instinkt koji se sporo razvio među životinjama i ljudima tokom izuzetno duge evolucije, i koji je naučio i životinje i ljude snazi koju mogu da steknu praktikovanjem uzajamne pomoći i podrške, i radostima koje mogu da pronađu u društvenom životu.

Značaj te razlike lako će prepoznati istraživač životinjske psihologije, i utoliko više proučavalac ljudske etike. Ljubav, saosećanje i samopožrtvovanje, sigurno igraju ogromnu ulogu u progresivnom razvoju naših moralnih osećanja. Ali nije ljubav, pa čak ni saosećanje, to na čemu je zasnovano društvo u ljudskom rodu. To je savest – bila ona tek na nivou instinkta – ljudske solidarnosti. To je nesvesno prepoznavanje snage koju svaki čovek stiče praktikovanjem uzajamne pomoći; tesne zavisnosti svačije sreće od sreće svih; i osećanja pravde, ili pravičnosti, koje pojedinca dovodi do shvatanja da su prava svakog drugog pojedinca jednaka njegovim pravima. Na toj širokoj i neophodnoj osnovi razvijaju se još viša moralna osećanja. Ali taj predmet se prostire izvan domašaja ovog rada, i ovde ću samo ukazati na predavanje „Pravda i moral“ („Justice and Morality“, 1893) koje sam održao

kao odgovor na Hakslijevu „Etiku“ (predavanje „Evolution and Ethics“, 1893), u kojem se taj predmet široko razmatra.[4]

Prema tome, smatrao sam da bi knjiga o *uzajamnoj pomoći kao zakonu prirode i faktoru evolucije* mogla popuniti značajnu prazninu. Kada je Haksli 1888. objavio svoj manifest „borbe za život“ – „Borba za opstanak i njen uticaj na čoveka“ (Thomas Henry Huxley, „Struggle for Existence and its Bearing upon Man“) – koji je po mom sudu bio veoma netačno predstavljanje činjenica prirode koje vidimo u grmu ili u šumi, obratio sam se uredniku časopisa *Nineteenth Century* i upitao ga da li bi dozvolio da se u njegovoj reviji objavi detaljan odgovor na gledišta jednog od najistaknutijih darvinista, a Džejms Nouls (James Knowles) je taj predlog dočekao sa najvećim simpatijama. O tome sam takođe razgovarao sa V. Bejtsom (Walter Bates). „Da, sigurno, *to* je pravi darvinizam“, bio je njegov odgovor. „Strašno je šta su ‘oni’ napravili od Darvina. Napišite te članke, a kada budu odštampani, ja ću vam napisati pismo koje ćete moći da objavite.“ Nažalost, trebalo mi je skoro sedam godina da napišem te članke, a kada je poslednji bio objavljen, Bejts više nije bio živ.

Nakon razmatranja značaja uzajamne pomoći među različitim klasama životinja, očigledno je da sam morao razmotriti značaj tog istog faktora u evoluciji čoveka. To je bilo utoliko neophodnije što su postojali mnogi evolucionisti koji možda nisu odbijali da priznaju značaj uzajamne pomoći među životinjama, ali koji su, kao Herbert Spenser, odbili da je priznaju među ljudima. Za primitivnog čoveka – tvrde oni – rat svih protiv

[4] Vidi takođe prva poglavlja („Problemi etike“ i „Moralna priroda“) mog rada o etici koji je nedavno izašao u časopisu *Nineteenth Century*. (Nap. iz ruskog izdanja 1907.) Eseji „The Ethical Need of the Present Day“ i „The Morality of Nature“, *The Nineteenth Century*, avgust 1904, odnosno mart 1905, koji će se pretočiti u prva tri poglavlja Kropotkinove studije *Этика: Происхождение и развитие нравственности*, 1922; *Ethics: Origin and Development*, 1924; *Etika*, CID, Podgorica, 2001, preveo Vuk Minić. (Prim. prev.)

svih bio je *zakon* života. Koliko tu tvrdnju, koja se tako rado ponavlja, bez odgovarajuće kritike, još od vremena Hobsa, podupire to što znamo o ranim fazama ljudskog razvoja, raspravlja se u poglavljima posvećenim divljacima i varvarima.

Broj i značaj institucija uzajamne pomoći koje je razvio stvaralački genij divljih i poludivljih ljudi u toku najranijeg plemenskog perioda ljudskog roda, i još više tokom narednog perioda seoske zajednice, i ogroman uticaj kojim su te institucije delovale na potonji razvoj čovečanstva sve do današnjeg dana, podstakli su me da proširim svoje istraživanje i na kasnije, istorijske periode, a posebno da proučim najzanimljiviji period: slobodne srednjovekovne gradove-republike, čija univerzalnost i uticaj na našu modernu civilizaciju još uvek nisu valjano ocenjeni. I na kraju sam pokušao da ukratko ukažem na ogroman značaj koji instinkti uzajamne pomoći, nasleđeni u čovečanstvu iz njegove izuzetno duge evolucije, imaju čak i sada u našem modernom društvu, koje navodno počiva na principu „svako za sebe, a država za sve“, ali koji ono nikada nije uspelo niti će uspeti da ostvari.

Moglo bi se prigovoriti kako su u ovoj knjizi i životinje i ljudi predstavljeni u odveć povoljnom svetlu; da se u njoj insistira na njihovim društvenim osobinama, dok se njihovi antidruštveni i sebični instinkti jedva pominju. Ali to je bilo neizbežno. Toliko toga u poslednje vreme slušamo o „gruboj, nemilosrdnoj borbi za život“, za koju se kaže da je vodi svaka životinja protiv svih drugih životinja, svaki „divljak“ protiv svih drugih „divljaka“, i svaki civilizovani čovek protiv svih svojih sugrađana – a te tvrdnje su uveliko postale doktrina u koju se veruje – da je bilo neophodno, pre svega, suprotstaviti im široki niz činjenica koje pokazuju potpuno drugačiji aspekt životinjskog i ljudskog života. Bilo je neophodno ukazati na ogroman značaj društvenih navika u prirodi i u progresivnoj evoluciji životinjskih vrsta i ljudskih bića: dokazati da one obezbeđuju životinjama bolju zaštitu od njihovih neprijatelja, vrlo često načine pribavljanja hrane (zimske zalihe, seobe, i tako dalje), dugovečnost, i stoga

veću mogućnost razvoja intelektualnih sposobnosti; te da su čoveku, osim tih istih prednosti, otvorile mogućost razvoja onih institucija koje su čovečanstvu omogućile da opstane u svojoj teškoj borbi protiv prirode, i da napreduje, uprkos svim nesrećnim promenama u njegovoj istoriji. Ovo je knjiga o zakonu uzajamne pomoći kao jednom od glavnih faktora evolucije – a ne o *svim* faktorima evolucije i njihovim odgovarajućim vrednostima. A ta prva knjiga morala se napisati pre nego što bi druga mogla postati moguća.

Ja bih sigurno trebalo da budem poslednji koji potcenjuje značaj samopotvrđivanja pojedinca u evoluciji čovečanstva. Ali uveren sam da taj predmet zahteva mnogo dublje razmatranje od ovog kojem je do sada bio podvrgnut. U istoriji čovečanstva, individualno samopotvrđivanje često je bilo, i stalno jeste, nešto sasvim drugačije i daleko veće i dublje nego što je to sitničava, neinteligentna uskogrudost koju velika klasa autora smatra „individualizmom" i „samopotvrđivanjem". Niti su pojedinci koji stvaraju istoriju ograničeni na one koje istoričari predstavljaju kao heroje. Shodno tome, moja namera je da, ako mi okolnosti dozvole, odvojeno razmotrim ulogu samopotvrđivanja pojedinca u progresivnoj evoluciji čovečanstva. Ovde mogu samo da izložim sledeće opšte zapažanje: Kada su institucije uzajamne pomoći – pleme, seoska zajednica, gilde i srednjovekovni gradovi – počele da, u toku istorije, gube svoj prvobitni karakter, da bivaju preplavljene parazitskim izrasilnama i da tako postaju prepreke napretku, pobuna pojedinaca protiv tih institucija uvek je dobijala dva različita vida. Deo onih koji su se pobunili nastojao je da pročisti stare institucije ili da razvije viši oblik zajednice zasnovan na istim načelima uzajamne pomoći. Oni su, na primer, pokušali da uvedu princip „odštete" umesto *lex talionis*-a [zakona osvete: oko za oko, zub za zub], a potom i opraštanja prekršaja ili još viši ideal jednakosti pred ljudskom savešću, umesto „odštete" prema klasnoj vrednosti. Ali, u isto vreme, drugi deo tih pobunjenih ljudi nastojao je da uništi zaštitne institucije uzajamne podrške, bez ikakve druge

namere osim da uveća svoje bogatstvo i svoju moć. U toj trougaonoj borbi, između dva klase pobunjenih ljudi i pristalica postojećeg, leži stvarna tragedija istorije. Ali opisati tu borbu, i pošteno proučiti ulogu koju je u evoluciji čovečanstva igrala svaka od te tri sile, zahtevalo bi najmanje toliko godina koliko mi je bilo potrebno da napišem ovu knjigu.

Od radova koji se bave skoro istim predmetom, koji su objavljeni posle štampanja mojih članaka o uzajamnoj pomoći među životinjama, moram pomenuti delo Henrija Dramonda, O *usponu čoveka* (Henry Drummond, *The Lowell Lectures on the Ascent of Man*, London, 1894), i Aleksandra Saderlanda, *Poreklo i razvoj moralnog instinkta* (Alexander Sutherland, *The Origin and Growth of the Moral Instinct*, London, 1898). Oba su izgrađena uglavnom na idejama preuzetim iz Bihnerove *Ljubavi i ljubavnog života u životinjskom svetu*, a druga knjiga opširno razmatra roditeljsko i porodično osećanje kao jedini delatni princip u razvoju moralnih osećanja. Treća knjiga koja se bavi čovekom i koja je napisana na sličan način jeste *Principi sociologije* profesora F. A. Gidingsa (Franklin Henry Giddings, *The Principles of Sociology*), čije je prvo izdanje objavljeno u Njujorku i Londonu 1896. godine, a autor je njene glavne ideje kratko istakao u jednom pamfletu iz 1894. godine. Ali zadatak razmatranja tačaka dodira, sličnosti i razlika između te tri knjige i moje, moram prepustiti književnim kritičarima.

Različita poglavlja ove knjige bila su prvo objavljena u časopisu *Nineteenth Century* („Uzajamna pomoć među životinjama", u septembru i novembru 1890; „Uzajamna pomoć među divljacima", u aprilu 1891; „Uzajamna pomoć među varvarima", u januaru 1892; „Uzajamna pomoć u srednjovekovnom gradu", u avgustu i septembru 1894; i „Uzajamna pomoć među modernim ljudima", u januaru i junu 1896). Objavljujući ih u obliku knjige, moja prva namera bila je da u „Dodatku" obuhvatim masu materijala, kao i raspravu o nekoliko sekundarnih tačaka, koje sam morao izostaviti u člancima objavljenim u časopisu. Međutim, ispostavilo se da bi „Dodatak" udvostručio

obim knjige, pa sam bio prinuđen da odustanem ili da barem odložim njeno objavljivanje. Sadašnji „Dodatak“ sadrži raspravu o samo nekoliko tačaka koje su bile predmet naučnog spora u proteklih nekoliko godina, a u njihov tekst sam uključio jedino takav materijal koji se mogao uneti a da se ne izmeni struktura dela.

Drago mi je što imam priliku da izrazim svoju najveću zahvalnost Džejmsu Noulsu, uredniku časopisa *Nineteenth Century*, za srdačan prijem tih članaka u njegovom listu, čim je saznao za njihovu glavnu ideju, kao i za ljubaznu dozvolu da ih ponovo štampam.

Bromli, Kent, 1902.

Prvo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU ŽIVOTINJAMA

Borba za opstanak. — Uzajamna pomoć: zakon prirode i glavni faktor progresivne evolucije. — Beskičmenjaci. — Mravi i pčele. — Ptice: lovačka i ribolovačka udruženja. — Društvenost. — Uzajamna zaštita među malim pticama. — Ždralovi; papagaji.

Pojam borbe za opstanak kao faktora evolucije, koji su u nauku uveli Darvin i Volas, omogućio nam je da u jednom opštem konceptu obuhvatimo izuzetno širok spektar pojava, koji je ubrzo postao solidna osnova naših filozofskih, bioloških i sociooloških spekulacija. Ogromno mnoštvo raznovrsnih činjenica: prilagođavanje funkcije i strukture živih bića njihovom okruženju; fiziološka i anatomska evolucija; intelektualni napredak, i sam moralni razvoj, koje smo prethodno objašnjavali mnogim različitim uzrocima, Darvin je obuhvatio jednim opštim pojmom. Mi njih razumemo kao stalna stremljenja – kao borbu protiv nepovoljnih uslova – ka takvom razvoju pojedinaca, rodova, vrsta i društava, koji bi ishodovao najvećom mogućom punoćom, raznovrsnošću i snagom života. Može biti da na samom početku sam Darvin nije bio potpuno svestan opštosti faktora koji je isprva bio naveo objašnjavajući samo jedan niz činjenica koje se odnose na akumulaciju individualnih varijacija u novonastaloj vrsti. Ali on je predvideo da će pojam koji je uvodio u nauku izgubiti svoje filozofsko i jedino pravo znače-

nje ako se bude upotrebljavao samo u svom uskom smislu – u smislu borbe između odvojenih jedinki za gole uslove opstanka. I na samom početku svog znamenitog dela insistirao je da se taj pojam shvati u svom „širokom i metaforičkom značenju koje uključuje zavisnost jednog bića od drugog, i (što je važnije) ne samo život jedinke, već i uspeh u ostavljanju potomstva.[5]

Iako je sam Darvin koristio taj pojam uglavnom u svom uskom značenju zbog svoje posebne namere, on je upozorio svoje sledbenike da ne počine grešku (koju je on sam izgleda jednom počinio) precenjivanja njegovog uskog značenja. U *Poreklu čoveka*, Darvin je na jakim stranicama izložio njegovo pravo, široko značenje. On je ukazao kako, u nebrojenim životinjskim društvima, borba između odvojenih jedinki za uslove opstanka nestaje, kako *borbu* zamenjuje *saradnja*, i kako ta zamena ishoduje razvojem intelektualnih i moralnih sposobnosti koje vrsti obezbeđuju najbolje uslove opstanka. Ukazao je da u takvim slučajevima najsposobniji nisu fizički najjači, niti najlukaviji, već oni koji nauče da se udružuju kako bi uzajamno pomagali jedni druge, i jake i slabe podjednako, za dobrobit zajednice. „One zajednice", piše Darvin, „koje uključuju najveći broj najsaosećajnijih članova najbolje će napredovati, i odgajaće najveći broj potomaka" (drugo izdanje, str. 163). Pojam koji je potekao iz onog suženog maltuzijanskog koncepta borbe između svih i svakoga pojedinačno, tako je izgubio svoju suženost u umu čoveka koji je spoznao prirodu.

Nažalost, ta zapažanja, koja su mogla postati osnova najplodnijih istraživanja, bila su zasenjena masom činjenica sakupljenih radi ilustrovanja posledica prave konkurentske borbe za opstanak. Osim toga, Darvin nikada nije pokušao da pažljivo istraži relativni značaj ta dva vida u kojima se borba za opstanak javlja u životinjskom svetu, i nikada nije napisao delo, koje je nameravao da napiše, o prirodnim kočnicama preteranog razmnožavanja, iako bi to delo bilo ključni test za ocenjivanje

[5] Charles Darwin, *On the Origin of Species*, 1859, poglavlje III.

stvarnog značenja individualne borbe. Ne, na istim stranicama koje sam upravo pomenuo, usred činjenica koje opovrgavaju suženi maltuzijanski koncept borbe, ponovo se pojavio stari maltuzijanski kvasac – naime, u Darvinovim zapažanjima o navodnim nepovoljnostima održavanja „slabih u umu i telu" u našim civilizovanim društvima (poglavlje V). Kao da hiljade krhkih i nejakih pesnika, naučnika, izumitelja, i reformatora, zajedno sa drugim hiljadama takozvanih „budala" i „slaboumnih entuzijasta", nisu bili najdragocenije oružje koje je čovečanstvo koristilo u svojoj borbi za opstanak intelektualnim i moralnim sredstvima, koje je sam Darvin isticao u onim istim poglavljima *Porekla čoveka*.

Sa Darvinovom teorijom dogodilo se to što se uvek događa sa teorijama koje su na bilo koji način bitne za ljudske odnose. Umesto da je proširе u skladu sa njegovim sopstvenim nagoveštajima, negovi sledbenici su je još više suzili. I dok je Herbert Spenser, počinjući od nezavisnih ali blisko povezanih ideja, pokušao da proširi istraživanje u ono veliko pitanje: „Ko je najsposobniji?", posebno u dodatku trećeg izdanja Č*injenica etike* (*Data of Ethics*), brojni sledbenici Darvina redukovali su njegov pojam borbe za opstanak do njegovih najužih granica. Oni su došli do zamisli životinjskog sveta kao sveta neprestane borbe između poluizgladnelih jedinki, žednih krvi drugih jedinki. Postigli su to da savremena literatura odjekuje ratnim pokličom *teško pobeđenima*, kao da je to bila poslednja reč moderne biologije. Uzdigli su „nemilosrdnu" borbu za lične prednosti do visina biološkog principa kojem se čovek takođe mora povinovati, pod pretnjom da inače podlegne u svetu zasnovanom na uzajamnom uništavanju. Ostavljajući po strani ekonomiste koji o prirodnoj nauci znaju tek nekoliko reči pozajmljenih od vulgarizatora iz druge ruke, moramo priznati da su čak i najovlašćeniji predstavnici Darvinovih gledišta dali sve od sebe kako bi održali te lažne ideje. U stvari, uzmemo li Hakslija, koji se zasigurno smatra jednim od najdarovitijih predstavnika teorije evolucije, nismo li od njega poučeni, u članku „Borba za

opstanak i njen uticaj na čoveka“ („The Struggle for Existence and its Bearing upon Man“), da je

> „sa stanovišta moraliste, životinjski svet na približno istom nivou kao gladijatorska predstava. Sa životinjama se vrlo dobro postupa, i one su spremne za borbu; pri čemu najjače, najbrže i najlukavije žive do naredne borbe. Gledalac ne treba da okreće svoj palac nadole, jer se ne poklanja nikakva milost.“

Ili dalje u istom članku, nije li nam on ukazao da, kao i među životonjama, tako i među primitivnim ljudima

> „najslabiji i najgluplji propadaju, dok najžilaviji i najvispreniji, oni koji su najsposobniji da se izbore sa svojim okolonostima, ali ne najbolji u drugom smislu, opstaju. Život je neprestana slobodna borba, i izvan ograničenih i privremenih odnosa u porodici, hobsovski rat svih protiv svih je normalno stanje egzistencije.“[6]

Koliko to stanovište o prirodi podupiru činjenice videće se iz dokaza o životinjskom svetu i primitivnom čoveku koji će biti izloženi pred čitaoca. Ali moglo bi se odmah primetiti da je Hakslijevo stanovište o prirodi imalo toliko malo osnova da bude shvaćeno kao naučno zaključivanje koliko i suprotno stanovište Rusoa, koji je u prirodi video samo ljubav, mir i harmoniju koji su uništeni pojavom čoveka. U stvari, prva šetnja kroz šumu, prvo posmatranje bilo kojeg životinjskog društva, ili čak prelistavanje bilo kojeg ozbiljnog dela o životinjskom svetu (d'Orbinjija, Odubona, Levajlona, nije bitno kojeg), ne može a da u prirodnjaku ne pokrene misli o značaju društvenog života u životu životinja, sprečivši ga da u prirodi vidi ništa drugo do pozornicu klanja, kao što bi ga sprečilo da u prirodi vidi samo harmoniju i mir. Ruso je pogrešio kada je iz svojih misli odstranio borbu „kljunovima i kandžama“, a Haksli je počinio suprot-

[6] Časopis *Nineteenth Century*, februar 1888, str. 165.

nu grešku. Ali ni Rusoov optimizam niti Hakslijev pesimizam ne mogu se prihvatiti kao nepristrasno tumačenje prirode.

Čim počnemo da proučavamo životinje – ne samo u laboratorijama i muzejima, već u šumama i prerijama, u stepama i na planinama – odjednom opažamo da, iako se ogromna količina borbe i ubijanja događa između različitih vrsta, a posebno između različitih klasa životinja, istovremeno postoji jednaka količina, ili možda još veća, uzajamne podrške, uzajamne pomoći, i uzajamne odbrane među životinjama koje pripadaju istoj vrsti ili barem istom društvu. Društvenost je podjednako zakon prirode koliko je to međusobna borba. Naravno, bilo bi izuzetno teško iole približno proceniti relativni numerički značaj oba ta niza činjenica. Ali ako pribegnemo indirektnom ispitivanju, i upitamo prirodu: „Ko su najsposobniji: oni koji su u stalnom ratu jedni sa drugima, ili oni koji pomažu jedni druge?“, odmah vidimo da su one životinje koje stiču navike uzajamne pomoći nesumnjivo najsposobnije. One imaju više šansi da prežive, i one postižu, u svojim posebnim klasama, najviši razvoj inteligencije i telesne organizacije. Ako se uzmu u obzir bezbrojne činjenice koje se mogu izložiti u prilog tog stanovišta, možemo sa sigurnošću reći da je uzajamna pomoć jednako zakon prirode koliko je to međusobna borba, ali da je, kao faktor evolucije, najverovatnije daleko značajnija, budući da favorizuje razvoj takvih navika i karaktera koji obezbeđuju održanje i dalji razvoj vrste, zajedno sa najvećom količinom blagostanja i uživanja u životu ljudi, uz najmanji utrošak energije.

Od naučnih sledbenika Darvina, prvi koji je, koliko znam, razumeo puni značaj uzajamne pomoći kao *zakona prirode i glavnog faktora evolucije*, bio je pokojni profesor Kesler, ugledni ruski zoolog i dekan Univerziteta u Sankt Peterburgu. On je svoje ideje obrazložio u jednom uvodnom predavanju koje je održao u januaru 1880. godine, nekoliko meseci pre svoje smrti, na kongresu ruskih prirodnjaka. Ali, kao toliko mno-

go dobrih stvari koje su objavljene samo na ruskom jeziku, to izvanredno predavanje ostalo je skoro potpuno nepoznato.[7]

„Kao zoolog od ugleda", Kesler se osetio dužnim da uputi protest protiv zloupotrebe termina – borba za opstanak – pozajmljenog iz zoologije, ili barem protiv precenjivanja njegovog značaja. Zoologija, podseća Kesler, i nauke koje se bave čovekom stalno insistiraju na onome što nazivaju nemilosrdnim zakonom borbe za opstanak. Ali one zaboravljaju na postojanje drugog zakona koji se može nazvati zakonom uza-

[7] Ako ostavimo po strani predarvinovske autore, poput Tusenela (Alphonse Toussenel), Fea (Antoine Fée) i mnogih drugih, nekoliko dela koja sadrže brojne ubedljive primere uzajamne pomoći, koji pak uglavnom ilustruju životinjsku inteligenciju, bila su objavljena pre tog datuma. Mogu pomenuti sledeća: Žan-Šarl Huzo (Jean-Charles Houzeau de Lehaie), *Étude comparées des facultés mentales des animaux et des humains* (*Uporedno proučavanje mentalnih sposobnosti životinja i ljudi*), 2 toma, Brisel, 1872; Ludvig Bihner (Ludwig Büchner), *Aus dem Geistesleben der Thiere* (*Iz duhovnog života životinja*), drugo izdanje, 1877; i Maksimilijan Perti (Maximilian Perty), *Ueber das Seelenleben der Thiere* (*O duševnom životu životinja*), Lajpcig, 1876. Espinas je objavio svoje najizvanrednije delo, *Les Sociétés animales* (*Životinjska društva*), 1877. godine, i u toj knjizi je istakao značaj životinjskih društava i njihov uticaj na održanje vrste, te je ušao u najvredniju raspravu o poreklu društava. U stvari, Espinasova knjiga sadrži sve što je do tada bilo napisano o uzajamnoj pomoći, i mnoge druge stvari pored toga. Ako pak posebno pominjem Keslerovo uvodno predavanje, to je zato što je on uzajamnu pomoć uzdigao na visinu zakona koji je u evoluciji mnogo značajniji od zakona međusobne borbe. Iste ideje bile su razvijene naredne godine (u aprilu 1881) u predavanju Žan-Mari Lanesana (Jean-Marie de Lanessan) objavljenom 1882. godine pod naslovom *Borba za opstanak i udruživanje za borbu* (*La lutte pour l'existence et l'association pour la lutte*). Kapitalno delo Džordža Romensa (George Romanes), *Animal Inteligence* (*Životinjska inteligencija*), objavljeno je 1882, a za njim je usledila *Mental Evolution in Animals* (*Mentalna evolucija životinja*). Otprilike u isto vreme (1883), Bihner je objavio još jedno delo, *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* (*Ljubav i ljubavni život u životinjskom svetu*), a njegovo drugo izdanje štampano je 1885. godine. Kao što se vidi, ta ideja je bila u vazduhu.

jamne pomoći, koji je, barem za životinje, daleko značajniji od prethodnog. Ukazao je kako potreba da se ostavi potomstvo nužno okuplja životinje zajedno i „što se više jedinke drže zajedno, utoliko više uzajamno pomažu jedne druge, a vrsta ima veće šanse da preživi, kao i da ostvari dalji napredak u svom intelektualnom razvoju". „Sve klase životinja", nastavlja Kesler, „a posebno one više, praktikuju uzajamnu pomoć", i ilustruje svoju ideju primerima pozajmljenim iz života buba grobara i društvenog života ptica i nekih sisara. Izložio je malo primera, što se moglo očekivati za kratko uvodno obraćanje, ali glavne tačke bile su jasno izložene; i, nakon što je pomenuo da je uzajamna pomoć igrala još značajniju ulogu u evoluciji čovečanstva, profesor Kesler zaključuje:

> „Sigurno ne poričem borbu za opstanak, ali tvrdim da progresivni razvoj životinjskog carstva, a posebno čovečanstva, mnogo više podstiče uzajamna pomoć nego međusobna borba… Sva živa bića imaju dve vitalne potrebe: za hranom i za razmnožavanjem vrste. Prva ih uvodi u borbu i uzajamno ubijanje, dok ih potreba da održe vrstu nagoni da priđu jedni drugima i da se međusobno podržavaju. Ali, sklon sam mišljenju da u evoluciji živog sveta – u progresivnoj modifikaciji živih bića – uzajamna podrška među jedinkama igra mnogo značajniju ulogu nego njihova međusobna borba."[8]

Ispravnost navedenog mišljenja duboko je uticala na savremene ruske zoologe, a Severcov – čiji je rad dobro poznat ornitolozima i geografima – ga je podržao i ilustrovao sa nekoliko dodatnih primera. On je pomenuo neke vrste sokola koje imaju „skoro savršenu organizaciju za otimanje plena", ali su ipak u opadanju, dok druge vrste sokola, koje praktikuju uzajamnu pomoć, napreduju. „Uzmimo, s druge strane, jednu društvenu pticu – patku. Ona je u celini slabo organizovana, ali praktiku-

[8] *Zapisi Sankt-Peterburškog društva prirodnjaka* , tom XI, 1880.

je uzajamnu podršku, i skoro da je prekrila zemlju, što se može videti na osnovu njenih nebrojenih varijeteta i vrsta".

Spremnost ruskih zoologa da prihvate Keslerova gledišta deluje krajnje prirodno, zato što su skoro svi imali prilike da proučavaju životinjski svet u ogromnim nenaseljenim oblastima severne Azije i istočne Rusije; i nemoguće je proučavati te oblasti a ne biti doveden do istih zamisli. Sećam se utiska koji je na mene ostavio životinjski svet Sibira kada sam istraživao oblasti oko Vitima u društvu tako stručnog zoologa kakav je moj prijatelj Poliakov. Obojica smo bili pod svežim utiskom čitanja *Porekla vrsta*, ali smo uzalud tražili surovu borbu između životinja iste vrste koju smo spremno očekivali na osnovu čitanja Darvinovog dela, čak i ako se uzmu u obzir primedbe iz trećeg poglavlja (str. 54). Videli smo mnogo oblika, vrlo često zajedničkog, prilagođavanja za borbu protiv nepovoljnih klimatskih uslova, ili protiv raznih neprijatelja, a Poliakov je napisao mnoge dobre stranice o uzajamnoj zavisnosti mesojeda, preživara i glodara prema njihovom geografskom rasporedu. Bili smo svedoci velikog broja činjenica uzajamne podrške, posebno tokom migracija ptica i preživara. Ali čak sam i u oblastima oko Amura i Usurija, gde životinjski život buja u preobilju, veoma retko primećivao činjenice prave konkurencije i borbe između viših životinja iste vrste, iako sam željno tragao za njima. Isti utisak pojavljuje se i u delima većine ruskih zoologa, i on verovatno objašnjava zašto su Keslerove ideje tako prijateljski dočekane među ruskim darvinistima, dok slične zamisli nisu ni izbliza toliko prisutne među sledbenicima Darvina u Zapadnoj Evropi.

Prva stvar koju uočavamo čim počnemo da proučavamo borbu za opstanak u oba njena vida – direktnom i metaforičnom – jeste obilje činjenica uzajamne pomoći, ne samo radi odgajanja potomstva, što je prepoznala većina evolucionista, već takođe radi bezbednosti pojedinca ili zbog njegovog snabdevanja neophodnom hranom. Uzajamna pomoć je pravilo u mnogim velikim domenima životinjskog carstva. Uzajamnu

pomoć susrećemo čak i među najnižim životinjama, i moramo biti spremni da jednog dana od proučavaoca mikroskopskog života u barama saznamo činjenice o nesvesnoj uzajamnoj podršci, čak i iz života mikroorganizama. Naravno, naše znanje o životu beskičmenjaka, osim termita, mrava i pčela, krajnje je ograničeno. Ali ipak, čak i među nižim životinjama možemo pronaći nekoliko činjenica pouzdano utvrđene saradnje. Bezbrojna udruženja skakavaca, leptira admirala (*vanessae*), buba tigrova (*cicindelae*), cvrčaka (*cicadae*), i tako dalje, praktično su neistražena. Ali sama činjenica njihovog postojanja ukazuje na to da ona moraju biti zasnovana na skoro istim principima kao i privremena udruženja mrava ili pčela za svrhe migracija.[9] U velikoj grupi buba, imamo pouzdano utvrđene činjenice uzajamne pomoći među bubama grobarima (*Necrophorus*). Te bube moraju obezbediti neku raspadajuću organsku materiju u koju će položiti svoja jaja, snabdevajući na taj način svoje larve hranom, ali ta materija ne sme truliti previše brzo. One po navici zakopavaju u zemlju leševe svih vrsta malih životinja koje povremeno pronađu u svojim lutanjima. I one po pravilu žive usamljeničkim životom, ali kada jedna od njih otkrije leš miša ili ptice, koji teško može da zakopa sama, ona zove četiri, šest ili deset drugih buba da ujedinjenim snagama izvedu tu operaciju. Ako je neophodno, preneće leš na pogodno mekano tlo gde će ga veoma pažljivo sahraniti, bez svađe oko toga koja će uživati privilegiju polaganja svojih jaja na pokopani leš. Kada je Gledič (Gleditsch) privezao mrtvu pticu na krst napravljen od dva pruta, ili kada je svezao žabu za štap koji je posadio u zemlju, te male bube su na isti prijateljski način udružile svoje inteligencije kako bi savladale lukavstvo čoveka. Isto udruživanje snaga uočeno je među balegarima.

Čak i među životinjama koje se nalaze na nešto nižem nivou organizacije možemo pronaći slične primere. Neke kopnene krabe iz zapadne Indije i Severne Amerike udružuju se u

[9] Vidi Dodatak I.

velika jata kako bi putovale do mora i tamo položile svoju ikru. I svaka takva migracija podrazumeva usklađenost, saradnju i uzajamnu podršku. Što se tiče velike molučke krabe (*Limulus*), bio sam zapanjen (u akvarijumu u Brajtonu 1882. godine) količinom uzajamne pomoći koju su te glomazne životinje sposobne da pruže drugu kada mu je potrebna. Jedna od njih pala je na svoja leđa u uglu rezervoara, a njen težak oklop nalik na šerpu sprečavao ju je da se vrati u svoj prirodni položaj, utoliko više što se u uglu nalazila gvozdena šipka koja je dodatno otežavala problem. Njeni drugovi su došli da je spasu: proveo sam sat vremena posmatrajući kako se trude da pomognu svom zarobljenom drugu. Prilazilo joj je dvoje odjednom, gurajući je odozdo, i posle napornih pokušaja uspeli su da je podignu uspravno. Ali onda bi ih gvozdena šipka sprečila da dovrše posao spasavanja, i kraba bi ponovo pala na svoja leđa. Nakon mnogo pokušaja, jedan od pomagača otišao je daleko u unutrašnjost rezervoara da dovede dve druge krabe, koje su svežim snagama počele na isti način da guraju i podižu svog bespomoćnog druga. Ostali smo u akvarijumu duže od dva sata, a kada smo odlazili ponovo smo prišli rezervoaru da bacimo pogled: posao spasavanja bio je još uvek u toku! Otkako sam to video, ne mogu da ne potvrdim tačnost zapažanja koje je naveo dr Erazmus Darvin – naime, da „obična kraba u toku sezone mitarenja postavlja za stražara neizmitarenu ili oklopljenu jedinku kako bi sprečila da morski neprijatelji povrede izmitarene jedinke u njihovom nezaštićenom stanju“.[10]

Činjenice koje ilustruju uzajamnu pomoć među termitima, mravima i pčelama toliko su poznate opštem čitalaštvu, posebno kroz radove Džordža Romensa, Ludviga Bihnera i ser Džona Laboka, da svoja zapažanja mogu ograničiti na svega nekoliko

[10] George Romanes, *Animal Intelligence* (*Životinjska inteligencija*), prvo izdanje, 1878, str. 233.

crtica.[11] Posmatramo li mravinjak, videćemo ne samo to da se svaka vrsta rada – odgajanje potomstva, potraga za hranom, izgradnja, negovanje i zaštita lisnih vaši, i tako dalje – izvodi prema principima dobrovoljne uzajamne pomoći, već takođe moramo uvideti, zajedno sa Forelom, da je glavna i osnovna crta u životu mnogih vrsta mrava obaveza svakog mrava da podeli svoju hranu, već progutanu i delimično svarenu, sa svakim članom zajednice kome ona može biti potrebna. Dva mrava koji su članovi dve različite vrste ili dva neprijateljska mravinjaka, kada se slučajno sretnu zaobići će jedan drugoga. Ali dva mrava koja pripadaju istom mravinjaku ili istoj koloniji mravinjaka prići će jedan drugom, razmeniće nekoliko pokreta antenama, i „ako je jedan od njih gladan ili žedan, a posebno ako je ovaj drugi pun hrane… on će odmah zatražiti hranu". Mrav od koga se traži hrana nikada ne odbija molbu. On otvara svoju donju vilicu, zauzima odgovarajući položaj, i povraća kapljicu providne tečnosti da bi je gladni mrav polizao. Povraćanje hrane za druge mrave toliko je izražena crta u životu mrava (na slobodi), i ono se toliko često ponavlja, kako za prehranjivanje gladnih drugova tako i za ishranu larvi, da Forel smatra kako se sistem za varenje kod mrava sastoji iz dva različita dela, od kojih jedan, onaj zadnji, služi za posebne potrebe jedinke, dok drugi, prednji deo, uglavnom služi za potrebe zajednice. Ako

[11] Knjiga Pjera Ibera (Pierre Huber), *Les fourmis indigènes* (*Autohtoni mravi*), Ženeva, 1861; Forelova (Auguste Forel) *Recherches sur les fourmis de la Suisse* (*Istraživanja o mravima Švajcarske*), Cirih, 1874; i delo Džona T. Mogridža (John Traherne Moggridge) *Harvesting Ants and Trapdoor Spiders* (*Mravi žeteoci i trapdor pauci*), London, 1873. i 1874, trebalo bi da budu u rukama svakog dečaka i devojčice. Vidi takođe: Emil Blanšar (Émile Blanchard), *Métamorphoses des Insectes* (*Metamorfoza insekata*), Pariz, 1868; Žan Anri Fabr (Jean-Henri Fabre), *Souvenirs entomologiques* (*Entomološka sećanja*), Pariz, 1886; E. Ebrar, (E. Ebrard) *Etudes des moeurs des fourmis* (*Proučavanja navika mrava*), Ženeva, 1864; Džon Labok (Sir John Lubbock), *Ants, Bees, and Wasps* (*Mravi, pčele i ose*), i tako dalje.

je mrav koji je pun hrane toliko sebičan da odbije da nahrani druga, sa njim će se postupati kao sa neprijateljem, čak gore od toga. Ako se to odbijanje dogodi u vreme kada se njegovi srodnici bore sa nekom drugom vrstom, oni će se obrušiti na pohlepnog mrava još žešće nego na neprijateljsku vrstu. A ako mrav ne odbije da nahrani drugog mrava koji pripada neprijateljskoj vrsti, ta vrsta će se prema njemu odnositi kao prema prijatelju. Sve je to potvrđeno najpreciznijim posmatranjima i verodostojnim eksperimentima.[12]

U toj ogromnoj grupi životinjskog carstva koja obuhvata više od hiljadu vrsta, i toliko je brojna da Brazilci tvrde kako Brazil pripada mravima a ne ljudima, konkurencija između članova istog mravinjaka, ili kolonije mravinjaka, ne postoji. Koliko god da su užasni ratovi između različitih vrsta, i kakva god da se zverstva počine u vreme rata, uzajamna pomoć unutar zajednice, samoposvećenost koja prerasta u naviku i veoma često samopožrtvovanost za opšte blagostanje jesu pravilo. Mravi i termiti opovrgavaju „hobsovski rat", i stoga napreduju. Njihova čudesna gnezda, njihove građevine, koje su nadmoćne u relativnoj veličini u odnosu na ljudske; njihovi popločani putevi i nadzemne zasvođene galerije; njihovi prostrani hodnici i ambari; njihova polja kukuruza, žetva i „maltiranje" žita[13]; njihovi racionalni metodi odgajanja svojih jajašaca i larvi, i izgrad-

[12] Forelova *Recherches sur les fourmis de la Suisse* (*Istraživanja o mravima Švajcarske*), str. 244, 275, 278. Iberov opis tog procesa je izvanredan. On takođe sadrži nagoveštaj o mogućem poreklu tog instinkta (popularno izdanje, str. 158, 160). Vidi Dodatak II.

[13] Poljoprivreda mrava je toliko čudesna da se dugo vremena sumnjalo u nju. Tu činjenicu su sada vrlo dobro dokazali Mogridž, dr Linsikam (Lincecum), Makuk, pukovnik Sajks (Sykes), i dr Džerdon, tako da nikakva sumnja u nju više nije moguća. Vidi odličan pregled dokaza u delu gospodina Romensa. Vidi takođe Alf. Muler (Alf. Moeller) „Bašte pečurki nekih južnoameričkih mrava" („Die Pilzgaerten einiger Süd-Amerikanischen Ameisen"), u Šimperovim (Wilhelm Schimper) *Botanische Mittheilungen aus den Tropen* (*Botanički izveštaji iz tropa*), VI, 1893.

nje posebnih gnezda za odgajanje lisnih vaši koje je Line tako živopisno nazvao „mravljim kravama“; i konačno, njihova hrabrost, odvažnost i superiorna inteligencija – sve su to prirodne posledice uzajamne pomoći koju oni praktikuju u svakoj fazi svojih radišnih i napornih života. Taj način života takođe nužno ishoduje razvojem druge suštinske crte života mrava: ogromnim razvojem lične inicijative koja, sa svoje strane, očigledno vodi u razvoj te visoke i raznovrsne inteligencije koja ne može a da ne zapanji ljudskog posmatrača.[14]

Da ne znamo ni za jednu drugu činjenicu iz životinjskog života osim toga što znamo o mravima i termitima, već bismo mogli pouzdano zaključiti da su uzajamna pomoć (koja vodi u uzajamno poverenje, prvi uslov hrabrosti) i individualna inicajativa (prvi uslov intelektualnog napretka) dva beskrajno značajnija faktora u evoluciji životinjskog carstva nego što je to međusobna borba. U stvari, mravi napreduju a da nemaju nijednu „zaštitnu“ crtu bez koje životinje koje žive izolovanim životom ne bi mogle da opstanu. Njihova boja ih čini upadljivim prema njihovim neprijateljima, a uzdignuta gnezda mnogih vrsta štrče na livadama i u šumama. Oni nisu zaštićeni tvrdim oklopom, a njihov aparat za ubadanje, koliko god da je opasan kada se hiljadu žaoka zarije u meso neke životinje, nema veliku vrednost u individualnoj odbrani; dok su jajašca i larve mrava poslastica velikog broja stanovnika šume. Ipak, ni ptice, pa čak ni mravojedi, ne uništavaju mrave, kojih ima na hiljade, u tolikoj meri, a najjači insekti ih se užasavaju. Kada je Forel ispraznio punu vreću mrava na livadi, video je „cvrčke kako beže, napuštaju svoje rupe i ostavljaju ih mravima da ih opljačkaju; skakavci i zrikavci bežali su u svim pravcima; pauci i bube ostavljali su svoj plen da ne bi sami postali plen“; mra-

[14] Taj drugi princip nije bio odmah priznat. Prethodni posmatrači često su govorili o kraljevima, kraljicama, menadžerima, i tako dalje; ali otkako su Iber i Forel objavili svoja detaljna posmatranja, više nije moguća nikakva sumnja u inicijativu svakog mrava u bilo čemu što mravi rade, uključujući i njihove ratove.

vi su zauzeli čak i gnezda osa, nakon bitke u kojoj je mnogo mrava poginulo za bezbednost zajednice. Ni najbrži insekti ne mogu da im pobegnu: Forel je video kako mravi na prepad ubijaju leptire, komarce, muve, i tako dalje. Njihova snaga leži u uzajamnoj podršci i uzajamnom poverenju. I ako se mrav – nezavisno od još razvijenijih termita – nalazi na samom vrhu čitave klase insekata po svojim intelektualnim sposobnostima; ako se njegova hrabrost može porediti samo sa najhrabrijim kičmenjacima; i ako je njegov mozak – da se poslužimo Darvinovim rečima – „jedan od najveličanstvenijih atoma materije u svetu, možda veličanstveniji nego mozak čoveka", nije li to zbog činjenice da je uzajamna pomoć tako potpuno zamenila međusobnu borbu u zajednicama mrava?

Isto važi za pčele. Ti mali insekti, koji tako lako mogu postati plen mnogih ptica, i čiji med ima toliko mnogo ljubitelja u svim klasama životinja, od buba do medveda, takođe nemaju nijednu zaštitnu crtu proisteklu iz mimikrije ili na drugi način, bez koje bi insekti koji žive izolovano teško mogli izbeći potpuno uništenje. Ali, zahvaljujući praktikovanju uzajamne pomoći, znamo koliko su široko rasprostranjene i kakvu zadivljujuću inteligenciju poseduju. Radeći zajedno, one umnožavaju svoje pojedinačne snage. Pribegavajući privremenoj podeli rada u kombinaciji sa sposobnošću svake pčele da obavi svaku vrstu posla kada je to potrebno, one postižu takav nivo blagostanja i bezbednosti koji nijedna izolovana životinja nikada ne bi mogla očekivati da će postići koliko god snažna ili dobro naoružana mogla biti. U svojim udruženim poduhvatima one su često uspešnije od čoveka: onda kada propusti da iskoristi dobro planiranu uzajamnu podršku. Kada novi roj pčela namereva da napusti košnicu u potrazi za novim prebivalištem, jedna grupa pčela krenuće u prethodno istraživanje okoline, i ako otkriju zgodno mesto za nastanjivanje – recimo, neku staru košaru, ili bilo šta slično – one će ga zauzeti, očistiti, i štititi, ponekad celu sedmicu, dok ceo roj ne dođe da se tu naseli. Ali koliko će ljudskih doseljenika nestati u novim zemljama prosto

zato što ne razumeju neophodnost udruživanja svojih napora! Udružujući svoje pojedinačne inteligencije, pčele uspevaju da se izbore sa neprijateljskim okolnostima, čak i sa onim potpuno nepredviđenim i neobičnim, poput pčela na Pariskoj izložbi koje su svojim smolastim propolisom premazale zatvarač na staklenoj ploči ugrađenoj u zid njihove košnice. Osim toga, one ne pokazuju nikakve krvave sklonosti niti ljubav prema beskorisnoj borbi kojima mnogi pisci tako rado obdaruju životinje. Stražari koji čuvaju ulaz u košnicu nemilosrdno ubijaju pčele kradljivce koje pokušavaju da uđu u košnicu, ali ne napadaju pčele strance koje greškom dođu do košnice, posebno one koje su pune polena, niti mlade jedinke koje mogu lako da zalutaju. Pčele ne ratuju više nego što je to preko potrebno.

Budući da predatorski instinkti i lenjost takođe postoje među pčelama, i pojavljuju se iznova svaki put kada nastanu određene povoljne okolnosti za njihov rast, društvenost pčela je utoliko poučnija. Dobro je poznato da uvek postoji određeni broj pčela koje radije biraju pljačkaški život nego trudbeničku egzistenciju radnika, i da vremena oskudice i periodi neobično bogatih zaliha hrane dovode do povećanja pljačkaške klase. Kada uskladištimo našu letinu, i kada preostane da se pokupi nešto malo useva na našim livadama i poljima, pčele pljačkaši postaju češća pojava; dok, s druge strane, oko plantaža šećerne trske na Zapadnoindijskim ostrvima [Antilima] i rafinerija šećera u Evropi, pljačkanje, lenstvovanje, i vrlo često pijančenje, postaju sasvim uobičajena pojava među pčelama. Stoga vidimo da antidruštveni instinkti postoje i među pčelama. Ali prirodni odabir mora neprestano da ih eliminiše, zato što se u dugom vremenskom trajanju praktikovanje solidarnosti pokazuje kao mnogo povoljnije za vrstu nego razvijanje jedinki koje su obdarene predatorskim sklonostima. Najlukaviji i najprepredeniji se eliminišu u korist onih koji razumeju prednosti društvenog života i uzajamne podrške.

Naravno, ni mravi, ni pčele, pa čak ni termiti, nisu se uzdigli do zamisli više solidarnosti koja obuhvata celu vrstu. U tom

pogledu, oni očigledno nisu dostigli nivo razvoja koji ne pronalazimo čak ni među našim političkim, naučnim ili religijskim vođama. Njihovi društveni instinkti jedva da se protežu izvan granice njihove košnice ili mravinjaka. Ali, na planinama Tandr (Tendre) i Salev (Salève), Forel je opisao kolonije od ništa manje nego dvesta mravinjaka, koje pripadaju dvema različitim vrstama (*Formica exsecta* i *F. pressilabris*); i Forel tvrdi da svaki član tih kolonija prepoznaje svakog drugog člana kolonije, te da svi učestvuju u zajedničkoj odbrani; dok je Makuk u Pensilvaniji video čitav narod od hiljadu šesto do hiljadu sedamsto mravinjaka mrava humkara, koji žive u savršenom razumevanju; a Bejts je opisao humke termita koje prekrivaju velike površine „kamposa" – neki termitnjaci su bili utočišta za dve ili tri različite vrste, a većina njih bila je povezana zasvođenim galerijama ili arkadama.[15] Dakle, čak i među beskičmenjacima nailazimo na neke korake ka ujedinjenju većih segmenata vrste u cilju uzajamne zaštite.

Kada pređemo na više životinje, pronalazimo daleko više primera nesumnjivo svesne uzajamne pomoći za sve moguće svrhe, iako odmah moramo priznati da je naše znanje čak i o životu viših životinja još uvek veoma nepotpuno. Neposredni posmatrači sakupili su veliki broj činjenica, ali postoje čitave oblasti životinjskog carstva o kojima ne znamo skoro ništa. Pouzdane informacije o ribama su krajnje retke, delom zbog teškoća u posmatranju, a delom zbog toga što ka tom predmetu još uvek nije usmerena odgovarajuća pažnja. Što se tiče sisara, Kesler je već primetio koliko malo znamo o njihovom ponašanju i načinu života. Mnogi od njih su noćne životinje po svom načinu života. Drugi se kriju ispod zemlje, a oni preživari čiji društveni život i migracije privlače veliku pažnju, ne dozvoljavaju čoveku da priđe njihovim krdima. Ptice su uglavnom te o kojima imamo najširi spektar informacija, ali i dalje vrlo

[15] Henry Walter Bates, *The Naturalist on the River Amazons* (*Prirodnjak na reci Amazon*), II, str. 59 i dalje.

nepotpuno poznajemo društveni život velikog broja njihovih vrsta. Ipak, kao što ćemo videti u nastavku, ne treba da se žalimo zbog nedostatka dobro potvrđenih činjenica.

Nema potrebe da se zadržavamo na zajednicama mužjaka i ženki za uzgajanje njihovog potomstva, za hranjenje ptića u vreme njihovih prvih životnih koraka, ili za zajednički lov, iako bi se uzgred moglo pomenuti da su takve zajednice pravilo čak i među najmanje društvenim mesojedima i grabljivim pticama, i da privlače posebnu pažnju kao polje na kojem se razvijaju nežna osećanja čak i među inače najokrutnijim životinjama. Osim toga, moglo bi se dodati kako se retkost zajednica većih od porodice među mesojedima i pticama grabljivicama – iako su one uglavnom rezultat njihovog specifičnog načina ishrane – takođe donekle može objasniti kao posledica promene koju je u životinjskom svetu izazvao munjeviti rast čovečanstva. U svakom slučaju, vredi primetiti da postoje vrste koje žive potpuno usamljeničkim životom u gusto naseljenim oblastima, dok ta ista vrsta ili njeni najbliži srodnici žive u čoporima u nenastanjenim predelima. Vukovi, lisice i nekoliko ptica grabljivica mogu se navesti kao primer.

Ali zajednice koje ne prelaze granice porodičnih veza imaju relativno mali značaj za naš predmet, zato što poznajemo brojna udruženja za opštije svrhe, kao što su lov, uzajamna zaštita, i čak obično uživanje u životu. Već je Odubon primetio da se orlovi povremeno udružuju u lovu, a njegov opis dva beloglava orla, mužjaka i ženke, kako love ne reci Misisipi, dobro je poznat po svojoj živopisnosti. Ali jedno od najupečatljivijih posmatranja te vrste izložio je Severcov. Dok je proučavao faunu u ruskim stepama, on je jednom prilikom ugledao orla koji pripada potpuno društvenoj vrsti (belorepi orao, *Haliactos albicilla*) kako leti visoko na nebu opisujući široke krugove u tišini, a onda odjednom ispušta svoj prodoran glas. Na njegov kliktaj uskoro je odgovorio drugi orao koji mu je prišao, a za njim je došao treći, četvrti, i tako dalje, sve dok se nije sakupilo devet ili deset orlova koji su ubrzo nestali. U popodnevnim

časovima, Severcov je otišao na mesto odakle je video te iste orlove kako lete. Sakriven iza jednog prevoja na stepi, prišao im je otkrivši da su se sakupili oko leša jednog konja. Stariji orlovi, koji po pravilu prvi počinju da jedu – takva su njihova pravila ponašanja – već su sedeli na okolnim plastovima sena i posmatrali, dok su mlađi orlovi dovršavali obrok, okruženi jatima vrana. Na osnovu tog i sličnih posmatranja, Severcov je zaključio da se belorepi orlovi udružuju kada love. Kada se podignu na veliku visinu oni mogu, ako ih ima deset, da posmatraju oblast površine od najmanje šezdeset pet kvadratnih kilometara, i čim bilo koji od njih otkrije nešto, on upozorava druge.[16] Naravno, moglo bi se reći da bi običan instinktivni kliktaj prvog orla, ili samo njegovi pokreti, imali isti efekat dovođenja nekoliko orlova do plena. Ali u ovom slučaju postoje jaki dokazi u prilog uzajamnog upozoravanja, zato što se deset orlova okupilo pre obrušavanja na plen, a Severcov je kasnije imao nekoliko prilika da potvrdi kako se belorepi orlovi uvek sakupljaju da pojedu plen, i da neki od njih (prvo oni mlađi) uvek čuvaju stražu dok drugi jedu. U stvari, belorepi orao – jedan od najhrabrijih i najboljih lovaca – je potpuno društvena vrsta, a Brem kaže da se u zarobljeništvu vrlo brzo vezuje za svog čuvara.

Društvenost je uobičajena crta i mnogih drugih ptica grabljivica. Brazilski soko, jedan od „najbestidnijih" pljačkaša, ipak je najdruštvenija ptica. Njegova lovačka udruženja opisali su Darvin i drugi prirodnjaci, a činjenica je da kada se dočepa plena koji je prevelik, on doziva pet ili šest prijatelja da ga zajedno odnesu. Posle napornog dana, kada ti sokolovi odlaze na svoj noćni odmor na drvo ili u grmlje, oni se uvek sakupljaju u grupe, i ponekad dolaze sa udaljenosti od deset ili više milja, a njima se često pridružuje nekoliko drugih lešinara, posebno bele kanje, „njihovi istinski prijatelji", kako nam kazuje d'Orbinji.

[16] Николай Северцов, *Периодические явления в жизни млекопитающих, птиц и пресмыкающихся Воронежской* (Periodične pojave u životima sisara, ptica i gmizavaca oblasti Voronjež), Moskva, 1855.

Na drugom kontinentu, u transkaspijskim pustinjama, Zarudni veli da oni imaju istu naviku zajedničkog gnežđenja. Društveni lešinar, jedan od najjačih lešinara, dobio je svoje ime po svojoj ljubavi prema društvu. Oni žive u brojnim grupama i očigledno uživaju u društvu. Mnogi od njih lete zajedno na velikim visinama iz razonode. „Oni žive u veoma prisnom prijateljstvu", kaže Levajlan, „a u nekim pećinama ponekad bih pronašao i do tri gnezda zbijena zajedno".[17] Urubi lešinari iz Brazila su verovatno jednako društveni ili možda još društveniji nego vrane.[18] Mali egipatski lešinari žive u bliskom prijateljstvu. Igraju se u vazduhu u grupama, okupljaju se da zajedno provedu noć, a ujutro svi zajedno idu u potragu za hranom, i između njih nikada ne izbija ni najmanja čarka. Takva su bila Bremova svedočanstva, koji je imao mnogo prilika da posmatra njihov život. Crvenogrli soko se takođe sreće u brojnim grupama u šumama Brazila, a vetruške (*Tinnunculus cenchris*) se okupljaju u brojna društva kada napuste Evropu i u vreme zime dođu do azijskih prerija i šuma. U stepama južne Rusije, vetruška je (ili je, tačnije, bila) toliko društvena da je Nordman posmatrao brojne grupe tih ptica kako se svakog vedrog poslepodneva okupljaju oko četiri sata, zajedno sa drugim sokolovima (*Falco tinnunculus*, *F. cesulon*, i *F. subbuteo*), i uživaju u svojim igrama do kasno u noć. Odjednom počnu da lete potpuno pravolinijski prema nekoj određenoj tački, i kada stignu do nje, odmah se vraćaju nazad istim putem, da ponove isti let.[19]

---

[17] Alfred Brehm, *Tierleben* (*Životinjski život*), III, str. 477; svi navodi su dati prema francuskom izdanju.

[18] H. W. Bates, *Ibid*, str. 151.

[19] „Catalogue raisonné des oiseaux de la faune pontique" („Katalog ptica pontijske divljine"), u Anatolij Demidov (Анатолий Николаевич Демидов) *Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie* (*Putovanje po južnoj Rusiji i Krimu, preko Mađarske, Vlaške i Moldavije*)); rezime u Brehm, *Ibid*, III, str. 360. Ptice grabljivice često se udružuju tokom svojih seoba. Jedno jato, koje je Henri Sibom (Henry Seebohm) video kako prelazi Pirineje, predstav-

Let u jatima iz čistog zadovoljstva letenja potpuno je uobičajena pojava među svim vrstama ptica. „Posebno se u okrugu Hamber", piše Čarls Dikson, „ogromna jata crnotrbih sprutki često pojavljuju na njegovim blatnim obalama krajem avgusta, i ostaju tamo do zime… Kretanje tih ptica je najzanimljivije, budući da se ogromna jata okreću, šire i skupljaju sa preciznošću uvežbanih trupa. Među njima su raštrkane mnoge male sprutke, bele sprutke i zviždovke".[20]

Bilo bi potpuno nemoguće nabrojati ovde razna lovačka udruženja ptica, ali ribolovačke zajednice pelikana zasigurno su vredne pažnje zbog izvanrednog reda i inteligencije koje pokazuju te nezgrapne ptice. One uvek love ribu u brojnim grupama, a kada odaberu odgovarajući zaliv, one formiraju široki polukrug naspram obale, i hvataju svu ribu koja se nađe zatvorena u tom krugu. Na uskim rekama i kanalima čak se dele u dve grupe koje formiraju polukrug i kreću se jedna prema drugoj, kao što bi dve grupe ljudi koji vuku dve dugačke mreže napredovali jedni prema drugima hvatajući svu ribu koja se nađe između mreža kada se grupe sretnu. Kada padne veče, pelikani lete do mesta za odmor – uvek istog za svako jato – i niko ih nikada nije video da se bore za posedovanje zaliva ili mesta za odmor. U Južnoj Americi se okupljaju u jata od četrdeset do pedeset hiljada jedinki, od kojih jedan deo spava dok drugi stražari, a treći opet ide u ribolov.[21] Na koncu, bio bih nepravedan prema odveć oklevetanom domaćem vrapcu kada ne bih pomenuo koliko odano svaki od njih deli svu hranu koju pronađe sa svim članovima društva kojem pripada. Ta činjenica je bila poznata Grcima, a potomstvu je preneseno da je grčki govornik jednom

---

ljalo je čudnu družinu sastavljenu od „osam jastrebova, jednog ždrala, i sivog sokola" (*The Birds of Siberia*, 1901, str. 417).

[20] *Among the Birds in Northern Shires* (*Među pticama severnih grofovija*), str. 207.

[21] Maximilian Perty, *Ueber das Seelenleben der Thiere* (*O duševnom životu životinja*), Lajpcig, 1876. str. 87, 103.

uzviknuo (navodim po sećanju): „Dok vam ja govorim, vrabac je otišao da kaže drugim vrapcima kako je rob izručio vreću kukuruza na pod, i oni su svi došli da se nahrane žitom." Osim toga, sa zadovoljstvom pronalazimo da je to staro zapažanje potvrđeno u jednoj nedavno objavljenoj knjižici gospodina Garnija, koji ne sumnja u to da domaći vrapci uvek obaveštavaju jedni druge kada negde ima da se ukrade hrane. „Kada se žito vrše veoma daleko od dvorišta, voljke vrabaca u dvorištu pune su žita", piše Garni.[22] U stvari, vrapci veoma strogo čuvaju svoje oblasti od upada stranaca. Tako vrapci iz Luksemburške bašte žestoko napadaju sve druge vrapce koji se mogu usuditi da ugrabe blagodati bašte i njenih posetilaca. Ali unutar svojih zajednica, oni u potpunosti praktikuju uzajamnu podršku, iako povrememo dolazi do svađa i među najboljim prijateljima.

Zajednički lov i prehranjivanje toliko su uobičajeni u pernatom svetu da je jedva potrebno dalje novoditi primere: to se mora smatrati utvrđenom činjenicom. Snaga koja proističe iz takvih udruženja je očigledna. Najjače ptice grabljivice nemoćne su protiv udruženja naših najmanjih ptica ljubimaca. Čak su i orlovi – čak i moćni i strašni patuljasti orao, i borbeni orao, koji je dovoljno jak da ponese zeca ili mladu antilopu u svojim kandžama – prinuđeni da prepuste svoj plen grupama onih jastrebova skitnica koji redovno progone orla čim ga vide sa dobrim plenom u kandžama. Ti jastrebovi često progone i brzog orla ribara, i otimaju mu ribu koju je uhvatio, ali ih nikada niko nije video da se međusobno bore oko vlasništva nad otetim plenom. Na ostrvu Kergelen, dr Kus je video pticu *Buphugus* – morsku njorku lovaca na foke – kako progoni galebove ne bi li ih naterala da povrate svoju hranu, dok se, s druge strane, galebovi i morske laste udružuju kako bi oterale morsku njorku čim se približi njihovim staništima, posebno u

[22] John Henry Gurney, *The House-Sparrow* (*Domaći vrabac*), London, 1885, str. 5.

vreme gnežđenja.[23] Maleni, ali ekstremno brzi vivak (*Vanellus cristatus*) hrabro napada ptice grabljivice. „Videti ih kako napadaju mišara, jastreba, vranu, ili orla, jedan je od najzabavnijih prizora. Osećate da su sigurni u svoju pobedu, i vidite bes ptice grabljivice. U takvim situacijama oni potpuno podržavaju jedni druge, a njihova hrabrost raste sa njihovim brojem".[24] Vivak je opravdano zaslužio ime „dobra majka" koje su mu Grci nadenuli, jer on nikada ne propušta da zaštiti druge vodene ptice od napada njihovih neprijatelja. Ali čak i sićušne bele pliske (*Motacilla alba*) – koje dobro poznajemo iz naših vrtova, i čija dužina jedva da dostiže dvadeset centimetara – prisiljavaju kopca da odustane od svog lova. „Često sam se divio njihovoj hrabrosti i okretnosti", piše stari Brem, „i ubeđen sam da usamljeni soko može da uhvati bilo koju od njih… Kada grupa pliski natera pticu grabljivicu na povlačenje, one ispunjavaju vazduh svojim pobedonosnim kliktajima, a posle toga se razdvajaju". One se dakle sakupljaju sa posebnom namerom da progone svog neprijatelja, što upravo možemo videti kada se čitava ptičja populacija neke šume podigne na vest da se noćna ptica pojavila u toku dana, i kada sve ptice zajedno – ptice grabljivice i male bezopasne pevačice – kreću da progone stranca terajući ga da se vrati u svoje skrovište.

Kako je ogromna razlika između snage jastreba, orla ili sokola i tako malih ptica kakva je livadska pliska, a ipak, te male ptice se svojom zajedničkom akcijom i hrabrošću pokazuju kao nadmoćnije u odnosu na te naoružane pljačkaše snažnih krila! U Evropi, pliske ne samo da teraju potencijalno opasne ptice grabljivice, već takođe progone orla ribara „više zabave radi nego da bi mu bilo kako naudili"; dok u Indiji, prema svedočenju dr Džerdona, čavke progone govinda-jastreba „jedino zabave radi". Princ Vid (Wied) je posmatrao brazilskog orla

[23] Elliot Couês, „Birds of the Kerguelen Island" („Ptice ostrva Kergelen"), u *Smithsonian Miscellaneous Collections*, tom XIII, broj 2, str. 11.

[24] Brehm, *Ibid*, IV, str. 567.

urubitinga okruženog bezbrojnim jatima tukana i kasika (ptica veoma slična našem gačku) koji su me se rugali. „Orao", dodao je, „obično mirno podnosi te uvrede, ali povremeno uhvati nekog od tih podrugljivaca". U svim takvim slučajevima te male ptice, iako daleko inferiornije po snazi u odnosu na ptice grabljivice, zajedničkom akcijom pokazuju svoju nadmoć u odnosu na njih.[25]

Ali najzapaženiji uticaj zajedničkog života na bezbednost jedinke, na njeno uživanje u životu, i na razvoj njenih intelektualnih sposobnosti, vidi su u dve velike porodice ptica: među ždralovima i papagajima. Ždralovi su krajnje društvene ptice koje žive u najizvrsnijim odnosima, ne samo sa svojim srodnicima, već takođe sa većinom vodenih ptica. Njihova obazrivost je zaista zapanjujuća, kao i njihova inteligencija: oni u trenutku shvataju nove okolnosti, i deluju prema njima. Njihovi stražari uvek čuvaju jato koje se hrani ili odmara, a lovci dobro znaju koliko im je teško prići. Ako čovek uspe da ih iznenadi, oni se više nikad neće vratiti na isto mesto a da prethodno prvo ne pošalju jednog, a zatim grupu izviđača. I kada se izviđačka grupa vrati i izvesti da nema opasnosti, oni šalju drugu grupu skauta da potvrdi njihov izveštaj, pre nego što se cela grupa pokrene. Ždralovi sklapaju prava prijateljstva sa srodnim vrstama, a u zarobljeništvu nema ptice, osim takođe društvenih i visoko inteligentnih papagaja, koja ulazi u takvo istinsko prijateljstvo sa čovekom. „On u čoveku ne vidi gospo-

[25] Što se tiče domaćih vrabaca, novozelandski posmatrač T. V. Kirk opisao je napad tih „drskih" ptica na jednog „nesrećnog" jastreba na sledeći način: „Jednog dana čuo sam najneobičniju buku, kao da su sve male ptice u toj zemlji ušle u neku veliku svađu. Pogledavši gore, ugledao sam velikog jastreba (*Circus gouldi* – strvinar) kojeg je udaralo jato vrabaca. Na desetine njih bacalo se na njega iz svih pravaca istovremeno. Nesrećni jastreb bio je potpuno nemoćan. Konačno, približavajući se nekom grmlju, jastreb je uleteo u njega i ostao tamo, dok se se vrapci sakupili u grupama oko grmlja, održavajući konstantnu buku i čavrljanje" (Članak pročitan pred Institutom Novog Zelanda, časopis *Nature*, 10 oktobar 1891).

dara već prijatelja, i nastoji da to pokaže", zaključuje Brem na osnovu velikog ličnog iskustva. Ždral je stalno aktivan od ranog jutra do kasno u noć, ali svega nekoliko jutarnjih sati provodi u potrazi za hranom, uglavnom biljnom. Ostatak dana posvećuje društvenom životu. „On uzima mali komad drveta ili kamenčiće, baca ih u vazduh i pokušava da ih uhvati. Povija svoj vrat, širi svoja krila, igra, skače, trči okolo, i na svaki način nastoji da pokaže dobro stanje duha, ostajući uvek ljubak i lep."[26] Budući da živi u društvu, skoro da nema neprijatelje, i mada je Brem povremeno viđao da nekog od njih uhvati krokodil, napisao je da osim krokodila ne poznaje drugog neprijatelja ždrala. On ih sve izbegava svojom čuvenom promišljenošću, i po pravilu dostiže veoma visoke godine. Ne čudi što ždral ne mora da odgaja brojno potomstvo da bi održao vrstu. On obično nosi samo dva jaja. Što se tiče njegove superiorne inteligencije, dovoljno je reći da su svi posmatrači jednoglasni u priznanju da njegove intelektualne sposobnosti veoma mnogo podsećaju na ljudske.

Druga krajnje društvena ptica, papagaj, nalazi se, kao što je poznato, na samom vrhu celog pernatog sveta po nivou razvijenosti svoje inteligencije. Brem je tako divno sažeo način života papagaja, da ja ne mogu postupiti bolje nego da prevedem sledeće rečenice:

> „Osim u sezoni parenja, oni žive u veoma brojnim društvima ili grupama. Mesto prebivališta biraju u šumi, i odatle svako jutro započinju svoju lovačku ekspediciju. Članovi svake grupe ostaju snažno odani jedni drugima, i zajednički dele dobru ili lošu sreću. Ujutru, svi zajedno idu na polje, ili u baštu, ili na drvo, da se hrane plodovima. Postavljaju stražare koji nadziru bezbednost cele grupe, i budno osluškuju njihova upozorenja. U slučaju opasnosti svi beže, uzajamno podržavaju jedni druge, i svi se istovremeno vraćaju na svoje mesto za odmor. Ukratko, oni uvek žive u bliskoj zajednici."

[26] Brehm, *Ibid*, IV, 671 i dalje.

Takođe uživaju u društvu drugih ptica. U Indiji, čavke i vrane se sakupljaju miljama unaokolo da provedu noć u društvu papagaja u bambusovom šipražju. Kada papagaji krenu u lov, oni pokazuju najčudesniju inteligenciju, promišljenost, i sposobnost nošenja sa okolonostima. Uzmimo, na primer, grupu belih kakadua u Australiji. Pre nego što krenu da pljačkaju polja kukuruza, oni prvo šalju izviđačku grupu koja zauzima položaje na najvišem drveću u blizini polja, dok se drugi skauti raspoređuju po drveću između polja i šume prenoseći signale. Ako izveštaj kaže: „Sve je u redu", dvadesetak kakadua se odvaja od glavnog dela grupe, poleće visoko, i zatim leti u pravcu drveća koje je najbliže polju. Oni takođe dugo osmatraju polje, i tek posle toga daju signal za opšti pokret, nakog čega cela grupa odjednom poleće i pljačka polje u rekordnom vremenu. Australijski doseljenici imaju ogromne probleme u nadmudrivanju sa tim promišljenim papagajima. Ali ako čovek, sa svim svojim umećem i oružjem, uspe da ubije nekoliko njih, kakadui postaju toliko oprezni i budni da ubuduće zbunjuju sva ljudska lukavstva.[27]

Ne može biti sumnje u to da je praktikovanje života u društvu to što omogućuje papagajima da dostignu tako visok nivo skoro ljudske inteligencije i ljudskih osećanja koje poznajemo u njima. Njihova visoka inteligencija navela je najbolje prirodnjake da neke vrste, naime sivog papagaja, nazovu „ptica-čovek". Što se tiče njihove uzajamne vezanosti, poznato je da kada lovac ubije jednog papagaja, drugi doleću do leša svog druga sa kricima nezadovoljstva i „sami postaju žrtve svog prijateljstva", kazuje Odubon. A kada dva zarobljena papagaja, iako pripadaju različitim vrstama, sklope međusobno prijateljstvo, slučajnu smrt jednog od dvoje prijatelja ponekad prati smrt drugog prijatelja od žalosti i tuge. Ništa manje očigledno nije to da u svojim društvima pronalaze beskrajno više zaštite nego što bi eventualno mogli pronaći u bilo kojem idealno razvijenom

[27] Robert Lendenfeld, u časopisu *Der zoologische Garten*, 1889.

obliku kljuna ili kandži. Veoma mali broj ptica grabljivica ili sisara se usuđuje da napadne bilo koje osim manjih vrsta papagaja, a Brem je apsolutno u pravu kada kaže da papagaji, što takođe tvrdi za ždralove i društvene majmune, jedva da imaju nekog drugog neprijatelja osim ljudi; i dodaje: „Veći papagaji najverovatnije umiru mnogo više od starosti nego što ginu od kandži bilo kog neprijatelja." Jedino čovek, zahvaljujući svojoj ipak superiornijoj inteligenciji i oružjima, koji takođe proishode iz udruživanja, delimično uspeva da ih ubija. Prema tome, njihova izrazita dugovečnost rezultat je njihovog društvenog života. Zar ne možemo isto reći za njihovo čudesno pamćenje, čiji je razvoj takođe morao biti olakšan društvenim životom i dugovečnošću koju prati puno uživanje u telesnim i mentalnim sposobnostim do duboke starosti?

Kao što se vidi iz gorepomenutog, rat svih protiv svih nije *jedini* zakon prirode. Uzajamna pomoć je podjednako zakon prirode kao i međusobna borba, a taj zakon će postati još očigledniji posle analize nekih drugih društava ptica i zajednica sisara. Nekoliko nagoveštaja značaja zakona uzajamne pomoći u evoluciji životinjskog carstva već su dati na prethodnim stranicama, ali njihova suština će se još bolje pokazati kada, nakon što izložimo još nekoliko primera, budemo u mogućnosti da uskoro iz toga izvedemo zaključke.

Drugo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU ŽIVOTINJAMA (nastavak)

Seobe ptica. — Odgajivačke zajednice. — Jesenja društva. — Sisari: mali broj nedruštvenih vrsta. — Lovačka udruženja vukova, lavova, i tako dalje. — Društva glodara; preživara; majmuna. — Uzajamna pomoć u borbi za život. — Darvinovi argumenti u prilog borbe za život unutar vrste. — Prirodne kočnice preteranog razmnožavanja. — Navodno istrebljenje prelaznih vrsta. — Eliminacija konkurencije u prirodi.

Čim se proleće vrati u umerene krajeve, mirijade ptica raštrkanih širom toplijih oblasti na jugu sakupljaju se u bezbrojne grupe i pune snage i radosti žure severno da odgajaju svoje mladunce. Svaka naša živica, svaki šumarak, svaka okeanska litica, i svako jezero i bara koje gusto šaraju Severnu Ameriku, severnu Evropu i severnu Aziju, pričaju nam u to doba godine priču o tome šta uzajamna pomoć znači tim pticama: kakvu silu, snagu i zaštitu pruža svakom živom biću, koliko god slabo i bespomoćno moglo biti. Uzmimo, na primer, jedno od nebrojenih jezera na ruskim i sibirskim stepama. Njegove obale naseljava bezbroj vodenih ptica, iz najmanje dvadesetak različitih vrsta, i sve one žive u savršenom miru – i sve štite jedne druge.

„Nekoliko stotina metara od obale, vazduh je ispunjen galebovima i morskim lastama zajedno sa snežnim

pahuljama tokom zimskog dana. Hiljade zviždovki i peščanih trkalica jure po plaži, traže svoju hranu, zvižduću, i jednostavno uživaju u životu. Malo dalje od njih, na skoro svakom talasu ljuljuškaju se patke, dok iznad njih primećujemo jata gusaka. Život buja i vrvi odasvud."[28]

A tu su i pljačkaši – najsnažniji, najlukaviji, oni „savršeno organizovani za pljačku". I mi čujemo njihove gladne, besne i turobne kliktaje, dok satima neprekidno vrebaju priliku da iz te mase živih bića ugrabe jednu jedinu nezaštićenu jedinku. Ali, čim se približe, njihovo prisustvo signalizira na desetine dobrovoljnih stražara, i stotine galebova i morskih lasta kreću da progone pljačkaša. Pobesneo od gladi, razbojnik uskoro napušta svoju uobičajenu predostrožnost. Iznenada se stropoštava u živu masu. Ali, napadnut sa svih strana, opet je nateran na povlačenje. Iz čistog očaja, obrušava se na divlje patke. Ali te inteligentne društvene ptice brzo se sakupljaju u jato i odleću ako je razbojnik morski orao; ako je soko, zaranjaju u jezero; ili, ako je jastreb, podižu oblak vodene prašine i zbunjuju napadača.[29] I dok život i dalje vrvi na jezeru, pljačkaš odleće ispuštajući besne kliktaje, tražeći pogledom neku strvinu, ili mladu pticu, ili poljskog miša koji još nije navikao da na vreme posluša upozorenja svojih drugova. Usred preobilja života, savršeno naoružani pljačkaš mora da se zadovolji njegovim otpacima.

Dalje severno, na arktičkim arhipelazima,

„možete ploviti mnogo milja duž obale, i videti sve ispupčene stene, sve litice i zakutke planinskih padina, do visine od sto pedeset metara, doslovno ispunjene morskim pticama, čije bele grudi blešte u kontrastu spram tamnih stena, kao da su stene gusto poprskane

[28] Николай Северцов, op. cit., str 251.

[29] Seyffertitz, navedeno u Brehm, *Ibid*, IV, str 760.

mrvicama krede. Vazduh, u blizini i daljini, praktično je ispunjen pernatim stvorenjima."[30]

Svaka od tih „ptičjih planina" je živa ilustracija uzajamne pomoći, kao i beskrajne raznovrsnosti individualnih i posebnih karaktera, koji proishode iz društvenog života. Ostrigar je čuven po svojoj spremnosti da napadne ptice grabljivice. Roda je poznata po svojoj opreznosti, i lako postaje vođa mirnijih ptica. Sprudnik, kada je okružen drugovima iz energičnijih vrsta, pokazuje se kao malodušna ptica, ali, kada je okružen manjim pticama, preuzima ulogu nadzornika bezbednosti zajednice. Ovde imamo dominantne labudove, tamo krajnje društvene troprste galebove, među kojima su svađe retke i kratke; zatim privlačne polarne gnjurce koji neprestano miluju jedni druge; sebičnu gusku koja odbija siročad ubijenog druga, i pored nje drugu ženku koja usvaja bilo čiju siročad i sada plovi okružena sa pedeset ili šezdeset mladunaca koje vodi i o kojima se brine kao da svi pripadaju njenoj vrsti. Odmah pored pingvina, koji jedni drugima kradu jaja, pronalazimo morske zujavce, čiji su porodični odnosi toliko „ljupki i dirljivi" da se čak i strastveni lovci uzdržavaju od pucanja u ženku okruženu njenim mladuncima; ili plovku ledenjarku, među kojima (kao i među baršunastim turpanima ili *korojama* iz savana), nekoliko ženki leži zajedno na jednom leglu; ili male polarne ptice koje leže naizmenično na zajedničkom leglu. Priroda je raznovrsnost sama, i nudi svu moguću raznovrsnost karaktera, od najnižih do najviših: zbog toga je ne možemo opisati nijednim sveobuhvatnim iskazom. Još manje se o njoj može suditi sa stanovišta moraliste, zato što su stanovišta moraliste proizvod – uglavnom nesvesni – posmatranja prirode.[31]

---

[30] *The Arctic voyages of Adolf Erik Nordenskiöld* (*Arktička putovanja A. E. Nordenskjelda*), London, 1879, str. 135. Vidi takođe Diksonov impresivan opis arhipelaga Sv. Kilda (naveo Sibom), i skoro sve knjige o arktičkim putovanjima.

[31] Vidi Dodatak III.

Okupljanje u vreme gnežđenja toliko je uobičajeno kod većine ptice da je jedva potrebno dalje navoditi primere. Krošnje našeg drveća okrunjene su grupama svračijih gnezda; naše živice pune su gnezda manjih ptica; naše seoske kuće pružaju skloništa kolonijama lasta; naše stare kule predstavljaju utočišta stotinama noćnih ptica. Mogli bismo ispuniti stranice najlepšim opisima mira i harmonije koji preovladavaju u skoro svim takvim gnezdećim zajednicama. Zaštita koju najslabije ptice dobijaju u takvim savezima je očigledna. Odlični posmatrač, dr Kus, video je, na primer, male laste litičarke kako se gnezde u neposrednoj blizini prerijskog sokola (*Falco polyargus*). Soko je izgradio svoje gnezdo na vrhu jednog glinenog minareta koji su tako uobičajeni u kanjonima Kolorada, dok se kolonija lasta ugnezdila odmah ispod njega. Te male miroljubive ptice nisu se plašile svog grabljivog suseda: nikada mu nisu dozvolile da priđe njihovoj koloniji. Odmah bi ga okružile i pojurile, nateravši ga da smesta pobegne.[32]

Život u društvima ne prestaje kada se završi period gnežđenja, već tada počinje u novom obliku. Mladunci se okupljaju u društva mladih ptica koja obično uključuju nekoliko vrsta. Društveni život se tada praktikuje uglavnom radi njega samog – delom zbog bezbednosti, ali uglavnom

[32] Eliot Kus (Elliot Couës), u *Bulletin of the United States Geological and Geographical Survey of the Territories* (*Bilten geografskog i geološkog proučavanja teritorija Sjedinjenih Država*), IV, broj 7, str. 556, 579, i dalje. Poliakov je posmatrao gnezdeće terene veoma velikog broja galebova (*Larus argentatus*) na jednoj močvari u severnoj Rusiji, po kojima je uvek patrolirao jedan mužjak, upozoravajući koloniju na približavanje opasnosti. U tom slučaju, sve ptice su ustajale i napadale neprijatelja velikom žestinom. Ženke koje su zajedno imale pet ili šest gnezda na svakoj humki na močvari, održavale su izvestan red u napuštanju svojih gnezda u potrazi za hranom. Mali goluždravci, koji su inače krajnje nezaštićeni i lako postaju plen grabljivih ptica, nikada nisu bili ostavljani sami („Porodične navike među vodenim pticama", u *Zapisima Zoološke sekcije Sankt-Peterburškog društva prirodnjaka*, 17. decembar 1874).

zbog zadovoljstava koja iz njega proishode. Tako u našim šumama vidimo društva koja formiraju mladi brgljezi (*Sitta caesia*) zajedno sa senicama, zebama, carićima, puzavcima, ili nekim detlićima.[33] U Španiji, susrećemo laste u društvu sokola kliktavca, muharica, i čak golubova. Na dalekom zapadu Amerike, mlade planinske ševe žive u velikim društvima zajedno sa drugom ševom (*Alauda spragueii*), poljskom ševom, vrapcem i nekoliko vrsta strnadica.[34] U stvari, bilo bi mnogo lakše opisati vrste koje žive izolovanim životom nego samo nabrojati one vrste koje se udružuju u jesenja društva mladih ptica – ne zbog lova ili gnežđenja, već samo da bi uživale u društvenom životu i da bi svoje vreme provele u igri i sportovima, nakon što nekoliko sati svakog dana posvete pronalaženju hrane.

I na kraju, imamo to izvanredno pokazivanje uzajamne pomoći među pticama – njihove seobe – u koje se ovde ne usuđujem čak ni da uđem. Dovoljno je reći da se ptice koje žive mesecima u malim grupama, raštrkane širom velike teritorije, sakupljaju u hiljadama. Pre nego što krenu na put, nekoliko dana zaredom sakupljaju se na određenom mestu, i očigledno raspravljaju o pojedinostima svoga putovanja. Neke vrste svakoga dana izvode pripremne letove za to dugo putovanje. Sve one čekaju svoje zadocnele srodnike da bi na kraju krenule u određenom, dobro odabranom pravcu, – koji je plod akumuliranog kolektivnog iskustva – dok najjače ptice lete na čelu grupe, i smenjuju jedna drugu u tom teškom zadatku. Prelaze mora u velikim grupama koje se sastoje i od velikih i od malih ptica, a kada se narednog proleća vrate, odlaze na isto mesto, i u većini slučajeva, svaka od

---

[33] Bremov otac, navedeno u Alfred Brehm, *Ibid*, IV, str. 34 i dalje. Vidi takođe Džilbert Vajt (Gilbert White), *Natural History of Selborne* (*Prirodna istorija Selborna*), pismo XI.

[34] Eliot Kus, *Birds of Dakota and Montana* (*Ptice Dakote i Montane*), u *Bulletin of the United States Geological and Geographical Survey of the Territories*, IV, br. 7.

njih zauzima potpuno isto gnezdo koje je napravila ili popravila prošle godine.[35]

Ta tema je toliko ogromna, a ipak tako nepotpuno istražena. Ona nudi toliko mnogo upečatljivih primera navika uzajamne pomoći, u vezi sa glavnom činjenicom seobe – od kojih bi pak svaki zahtevao posebno proučavanje – da se ovde moram uzdržati od ulaska u detalje. Mogu samo uzgred da ukažem na brojna i vesela okupljanja ptica, koja se uvek događaju na istom mestu, pre nego što krenu na svoja duga putovanja ka severu ili jugu, kao i na ona koja vidimo na severu, nakon dolaska ptica do svog mesta za odgajanje mladunaca na Jeniseju ili u severnim grofovijama Engleske. Mnogo dana zaredom – ponekad ceo mesec – one svakog jutra provode zajedno oko sat vremena, pre nego što odlete u potragu za hranom – verovatno raspravljajući o mestu gde nameravaju da izgrade svoje gnezda.[36] I ako tokom seobe njihove kolone zahvati oluja, ptice iz najrazličitijih vrsta ujediniće zajednička nesreća. Ptice koje nisu prave selice, već koje polako migriraju severno i južno sa godišnjim dobima, svoja putovanja takođe preduzimaju u jatima. Kako bi osigurale svakoj posebnoj jedinki prednosti bolje hrane i skloništa koje će pronaći u drugoj oblasti, one se nipošto ne sele same, već uvek čekaju jedna drugu, i sakupljaju se u jata, pre nego što krenu put severa ili juga, već prema godišnjem dobu.[37]

---

[35] Često se pominje da veće ptice možda povremeno prenose neke manje ptice kada zajedno prelaze Sredozemlje, ali ta činjenica je i dalje sporna. S druge strane, sigurno je da se neke manje ptice pridružuju većim u seobama. Ta činjenica je uočena nekoliko puta, i nedavno je potvrđena od strane L. Buksbauma (L. Buxbaum) u Ronhajmu. On je video nekoliko grupa ždralova u kojima su se nalazile ševe u sredini i sa obe strane njihovih migrirajućih kolona (časopis *Der zoologische Garten*, 1886, str. 133).

[36] I Henri Sibom i Čarls Dikson pominju tu naviku.

[37] Ta činjenica je dobro poznata svakom terenskom prirodnjaku, a kada se radi o Engleskoj nekoliko primera se mogu pronaći u knjizi Čarsla

Kada posmatramo sisare, prva stvar koja nam pada u oči je ogromna brojčana prevlast društvenih vrsta nad onih nekoliko mesojeda koji se ne udružuju. Visoravni, alpski predeli, i stepe Starog sveta i Novog sveta, ispunjeni su krdima jelena, antilopa, gazela, jelena lopatara, bivola, divljih koza i ovaca – i sve su to društvene životinje. Kada su Evropljani došli da se nasele u Americi, oni su je zatekli toliko gusto nastanjenu bizonima da su pioniri morali da zaustavljaju svoje napredovanje kada bi naišla kolona migrirajućih bizona koji su pratili svoju rutu. Prolazak te guste kolone ponekad je trajao dva ili tri dana. A kada su Rusi zauzeli Sibir, on je bio toliko gusto nastanjen jelenima, antilopama, vevericama, i drugim društvenim životinjama, da samo osvajanje Sibira nije bilo ništa drugo do lovačka ekspedicija koja je trajala dvesta godina; dok su travnjaci istočne Afrike još uvek prekriveni krdima zebri i raznih vrsta antilopa.

Ne tako davno, male potoke u Severnoj Americi i istočom Sibiru nastanjivale su kolonije dabrova, a sve do sedamnaestog veka takve kolonije rojile su se u severnoj Rusiji. Ravnice naša četiri velika kontinenta još uvek su prekrivene bezbrojnim kolonijama miševa, tekunica, mrmota, i drugih glodara. Na manjim geografskim širinama Azije i Afrike, šume su još uvek staništa brojnih porodica slonova, nosoroga, i nebrojenih društava majmuna. Na dalekom severu, irvasi se sakupljaju u bezbrojna krda, dok još dalje severno pronalazimo krda mošusnog govečeta i nebrojene grupe polarnih lisica. Obale okeana oživljavaju jata foka i morževa, a njihova otvorena prostranstva jata društvenih kitova; i čak u unutrašnjosti velike visoravni srednje Azije pronalazimo krda divljih konja, divljih magaraca, kamila i divljih ovaca. Svi ti sisari žive u društvima i narodima koji ponekad broje stotine hiljada jedinki, iako sada, posle tri

Diksona *Among the Birds in Northern Shires* (*Među pticama severnih grofovija*). Zebe dolaze u ogromnim jatima tokom zime i u otprilike isto vreme, to jest u novembru, dolaze jata drugih vrapčarki. Crveni drozdovi često dolaze na neka mesta u „isto tako velikim grupama", i tako dalje (str. 165–166).

veka barutne civilizacije, pronalazimo tek *ruševine* tih ogromnih zajednica iz prošlosti. Kako je beznačajan, u poređenju sa njima, broj mesojeda! I, prema tome, kako je lažno mišljenje onih koji govore o životinjskom svetu kao da se u njemu ne vidi ništa osim lavova i hijena kako zarivaju svoje krvave zube u meso svojih žrtava! Takođe se može zamisliti da celokupan ljudski život nije ništa drugo do niz ratnih pokolja.

Udruživanje i uzajamna pomoć su pravilo među sisarima. Društvene navike postoje čak i među mesojedima, i možemo navesti samo porodicu mačaka (lavove, tigrove, leoparde, i tako dalje) kao grupu čiji članovi nesumnjivo više vole osamljenost nego društvo, i vrlo retko se sreću čak i u malim grupama. Ali, čak je i među lavovima „veoma uobičajena praksa da love u društvu".[38] Dva plemena cibetki (*Viverridae*) i lasica (*Mustelidae*) mogu se takođe okarakterisati svojim usamljeničkim životom, ali je činjenica da je tokom prethodnog veka obična lasica bila društvenija nego što je sada. Tada se viđala u većim grupama u Škotskoj i u kantonu Untervalden u Švajcarskoj. Što se tiče velike porodice pasa, oni su veoma društveni, a udruživanje radi lova može se smatrati dominantnom crtom njihovih brojnih vrsta. U stvari, dobro je poznato da se vukovi sakupljaju u čopore kada love, a Čudi je ostavio odličan opis načina na koji se raspoređuju u polukrug, opkoljavaju kravu koja pase na planinskoj padini, a onda iznenada iskaču uz glasan lavež, nagoneći kravu da se surva u provaliju.[39] Odubon je tridesetih godina takođe posmatrao labradorske vukove kako love u čoporima, i kako jedan čopor prati čoveka do kolibe ubijajući njegove pse. Tokom oštrih zima, čopori vukova toliko rastu u broju, da postaju opasnost za ljudska naselja, kao što je bio slučaj u Francuskoj pre oko četrdeset pet godina. U ruskim stepama,

[38] Samuel White Baker, *Wild Beasts And Their Ways* (*Divlje zveri i njihovi putevi*), 1890, tom I, str. 316.

[39] Friedrich von Tschudi, *Das Thierleben der Alpenwelt* (*Životinjski život u alpskom svetu*), str. 404.

vukovi ne napadaju konje drugačije nego u čoporima, i tada moraju da izdrže žestoku borbu tokom koje konji (prema Kolovom svedočanstvu) ponekad kreću u borbeni napad, i ako se vukovi u takvim slučajevima brzo ne povuku, ulaze u rizik da ih konji opkole i ubiju svojim kopitama. Prerijski vukovi (*Canis latrans*) su poznati po svom udruživanju u grupe od dvadeset do trideset jedinki kada love bivola koji se ponekad odvaja od svog krda.[40] Šakali, koji su nahrabriji i mogu se smatrati jednim od najinteligentnijih predstavnika plemena pasa, uvek love u čoporima. Tako ujedinjeni, oni se ne plaše većih mesojeda.[41] Vilijamson je video velike čopore azijskih divljih pasa (*Cuon alpinus*) kako napadaju veće životinje, osim slonova i nosoroga, i nadjačavaju medvede i tigrove. Hijena uvek živi u društvima i lovi u čoporima, a Kaming je veoma hvalio lovačke organizacije afričkih divljih pasa (*Lycaon pictus*). Čak su i lisice, koje po pravilu žive osamljeno u našim civilizovanim zemljama, viđene kako se udružuju za potrebe lova.[42] Što se tiče polarne lisice, ona je – ili je, tačnije, bila u vreme Stelera – jedna od najdruštvenijih životinja. A kada čitamo Stelerove opise rata koji je Beringova nesrećna posada vodila protiv tih inteligentnih malih životinja, ne znamo čemu više da se više čudimo: izvanrednoj inteligenciji lisica i uzajamnoj pomoći koju su pokazivale u iskopavanju hrane sakrivene ispod gomile kamenja, ili dohvatanju hrane na kamenom stubu (lisica bi se popela na vrh stuba da bi uzela i bacila hranu svojim drugovima dole), ili okrutnosti čoveka koga su brojni čopori lisica dovodili do očajanja. Čak i neki medvedi

---

[40] Jean-Charles Houzeau, *Étude comparées des facultés mentales des animaux et des humains* (*Uporedno proučavanje mentalnih sposobnosti životinja i ljudi*), tom I, str. 316.

[41] O njihovim lovačkim zajednicama vidi Tenantovu (Sir E. Tennant) *Natural History of Ceylon* (*Prirodna istorija Cejlona*), citiranu u Romensovoj knjizi *Animal Inteligence*, str. 432.

[42] Vidi pismo Emila Hutera (Hüter) u Bihnerovoj knjizi *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt* (*Ljubav i ljubavni život u životinjskom svetu*).

žive u društvima kada ih čovek ne uznemirava. Tako je Steler video crnog medveda na Kamčatki u brojnim čoporima, a polarne medvede povremeno pronalazimo u malim grupama. Čak i neinteligentni insektojedi ne preziru uvek udruživanje.[43]

Ali posebno među glodarima, kopitarima, i preživarima, pronalazimo visoko razvijeno praktikovanje uzajamne pomoći. Veverice su u velikoj meri individualci. Svaka od njih gradi svoje udobno gnezdo, i gomila svoje zalihe. One su sklone porodičnom životu, a Brem je otkrio da porodica veverica nikada nije tako srećna kao kada dva legla mladunaca rođenih iste godine mogu da se okupe zajedno sa svojim roditeljima u zabačenom kutku šume. Ali one ipak održavaju društvene odnose. Stanovnici odvojenih gnezda ostaju u bliskom saobraćaju, a kada se šišarke prorede u šumi u kojoj žive, sele se u grupama. Crne veverice sa dalekog zapada su veoma društvene. Osim nekoliko sati koje svakodnevno posvećuju potrazi za hranom, svoje živote provode igrajući se u brojnim grupama. A kada se preterano razmnože u nekoj oblasti, one se sakupljaju u grupe koje po broju skoro dostižu grupe skakavaca, i odlaze u pravcu juga, pustošeći šume, polja i bašte, dok lisice, tvorovi, sokolovi i noćne ptice grabljivice prate njihove široke kolone i žive od jedinki koje zaostaju. Blisko srodna vrsta tekunica je još društvenija. Ona je sklona gomilanju, i u svojim podzemnim hodnicima skladišti velike količine jestivog korenja i oraha, koje čovek obično pljačka u jesen. Prema nekim posmatračima, ona sigurno poznaje neka zadovoljstva tvrdičluka. Ali ipak ostaje društvena. Uvek živi u velikim selima, a Odubon je, otvarajući neka skloništa tekunica zimi, pronalazio nekoliko jedinki u istoj jazbini. Morale su je napuniti zajedničkim snagama.

Veliko pleme mrmota, koje uključuje tri velika roda – *Arctomys*, *Cynomys*, i *Spermophilus* – još je društvenije i inteligentnije. Oni takođe vole da žive jedni sa drugima u svojim skloništima; ali oni žive u velikim selima. Taj strašni neprijatelj useva u

[43] Vidi Dodatak IV.

južnoj Rusiji, – pegava tekunica (*Spermophilus suslicus*) – kojih samo čovek ubije nekoliko desetina miliona svake godine, živi u bezbrojnim kolonijama; i dok ruske okružne skupštine ozbiljno raspravljaju o tome kako da se otarase tog neprijatelja društva, hiljade njih uživaju u životu na najradosniji način. Njihova igra je toliko ljupka da nijedan posmatrač nije mogao da se uzdrži od slavopojki u njihovu čast, i od pominjanja melodičnih koncerata koji se ore od oštrih zvižduka mužjaka i melanholičnog pištanja ženki, pre nego što bi – naglo se vraćajući svojim građanskim dužnostima – počeo da izumeva najđavolskije načine ubijanja tih malih pljačkaša. Sve vrste grabljivih ptica i zveri pokazali su se nemoćnim; poslednja reč nauke u tom ratu je ubrizgavanje kolere! Sela prerijskih pasa u Americi jedan su od najdivnijih prizora. Koliko god pogled seže u preriju, vide se zemljane humke, a na svakoj od njih stoji prerijski pas, uključen u živu konverzaciju kratkim lajanjem sa svojim susedima. Čim se signalizira približavanje čoveka, istoga trenutka svi zaranjaju u svoja skloništa i nestaju kao čarolijom. Ali čim opasnost prođe, ta mala stvorenja uskoro ponovo izlaze napolje. Cele porodice izlaze iz svojih hodnika i prepuštaju se igri. Mladunci grebu i grizu jedni druge, i pokazuju svoju ljupkost stojeći uspravno, dok stariji istovremeno paze na njih. Oni posećuju jedni druge, a utabane staze koje povezuju njihove humke svedoče o učestalosti poseta. Ukratko, najbolji prirodnjaci napisali su neke od svojih najboljih stranica opisujući zajednice prerijskih pasa u Americi, mrmota u Starom svetu, i polarnih mrmota u alpskim oblastima. Ipak, u vezi sa mrmotima, moramo pomenuti jednu crtu na koju sam ukazao govoreći o pčelama. Oni su zadržali svoje ratoborne instinkte, i ti instinkti ponovo izbijaju u zarobljeništvu. Ali u svojim velikim zajednicama, u okruženju slobodne prirode, ti nedruštveni instinkti nemaju priliku da se razviju, a opšti ishod su mir i harmonija.

Čak su i tako okrutne životinje kao što su pacovi, koji se stalno tuku u našim podrumima, dovoljno inteligentne da se ne svađaju kada pljačkaju naše ostave, već pomažu jedni drugi-

ma u svojim pljačkaškim poduhvatima i seobama, i čak hrane svoje invalide. Nutrije ili bizamski pacovi iz Kanade su krajnje društveni. Odubon nije mogao da se ne divi „njihovim miroljubivim zajednicama koje traže samo da ih ostave na miru i da uživaju u sreći". Kao sve društvene životinje, oni su živahni i razigrani, lako se udružuju sa drugim vrstama, i dostigli su veoma visok nivo intelektualnog razvoja. U svojim selima, uvek nagnutim na obalama reka i jezera, oni uzimaju u obzir promenljivi nivo vode. Njihove zasvođene kuće, sagrađene od utabane gline isprepletane trskom, imaju odvojene uglove za organski otpad, a njihovi hodnici su dobro obloženi tokom zime. Oni su tople, ali i dobro provetrene. Dabrovi su, kao što je poznato, obdareni najsaosećajnijim karakterom, a njihove čudesne brane i sela, u kojima naraštaji žive i umiru ne znajući za drugog neprijatelja osim vidre i čoveka, tako divno ilustruju šta uzajamna pomoć može da postigne za bezbednost vrste, razvoj društvenih navika, i evoluciju inteligencije, da su poznati svima koje zanima životinjski život. Samo ću primetiti da među dabrovima, bizamskim pacovima, i nekim drugim glodarima, već pronalazimo crtu koja će takođe odlikovati ljudske zajednice – a to je zajednički rad.

Ćutke ću proći pored dve velike porodice koje uključuju skočimiša, činčilu, *viskaču* i *tuškana*, ili podzemnog zeca iz južne Rusije, iako se svi ti mali glodari mogu uzeti kao odlični primeri zadovoljstava koje životinje izvlače iz društvenog života.[44] Upravo tako, zadovoljstava. Jer, krajnje je teško reći zašto se životinje okupljaju da budu zajedno – iz potreba za

[44] U vezi sa viskačom, veoma je zanimljivo primetiti da te visoko društvene životinjice ne samo da zajedno žive mirno u svakom selu, već i to da cela sela posećuju jedni druge noću. Društvenost se tako proteže na čitavu vrstu – ne samo na određeno društvo, ili narod, kao što smo videli među mravima. Kada poljoprivrednik uništi jazbinu viskača, i sahrani njene stanovnike ispod gomile zemlje, druge viskače – kazuje Hadson – „dolaze izdaleka da otkopaju one koji su živi sahranjeni" (*Ibid*, str. 311). To je dobro poznata činjenica u La Plati, koju je potvrdio autor.

uzajamnom zaštitom, ili jednostavno zbog zadovoljstva osećanja okruženosti svojim srodnicima. U svakom slučaju, naši obični zečevi, koji se ne sakupljaju u društva radi zajedničkog života, i koji čak nisu obdareni snažnim roditeljskim osećanjima, ne mogu da žive bez okupljanja radi igre. Ditrih fon Vinkel, koji se smatra najboljim poznavaocem navika zečeva, opisuje ih kao strastvene igrače, koji se toliko zanesu svojom igrom da je poznato kako lisicu koja se približava zec uzima za saigrača.[45] Kunići žive u društvima, a njihov porodični život je u potpunosti izgrađen po obrascu stare patrijarhalne porodice: mladi se drže u apsolutnoj poslušnosti prema ocu i čak prema dedi.[46] I ovde imamo primer dve veoma blisko povezane vrste koje ne mogu da podnesu jedna drugu – ne zato što žive od skoro iste hrane, kako se slični slučajevi često objašnjavaju, već najverovatnije zbog toga što strastveni, izuzetno individualistički zec ne može da se sprijatelji sa mirnim, tihim i pokornim stvorenjem kakav je kunić. Njihovi temperamenti su previše različiti da ne bi bili prepreka prijateljstvu.

Život u društvu je opet pravilo u velikoj porodici konja, koja uključuje divlje konje i magarce u Aziji, zebre, mustange, *simarone* iz pampasa, i poludivlje konje iz Mongolije i Sibira. Svi oni žive u brojnim zajednicama u kojima ima mnogo pastuva, a u svakoj od njih ima mnogo kobila predvođenih mužjakom. Ti bezbrojni stanovnici Starog i Novog sveta, u celini loše opremljeni da bi se oduprli svojim brojnim neprijateljima i surovim klimatskim uslovima, brzo bi nestali sa lica zemlje da nije njihovog društvenog duha. Kada grabljivica počne da im se približava, nekoliko pastuva se odmah udružuje, i ni vuk, niti medved, pa čak ni lav, ne mogu da uhvate konja ili čak zebru sve dok nisu odvojeni od krda. Kada suša pali travu u prerijama, oni se sakupljaju u krda od deset hiljada jedinki, i

[45] *Handbuch für Jüger und Jagdberechtigte* (*Priručnik za lovce*), naveo Brehm, II, str. 223.

[46] Georges-Louis Leclerc de Buffon, *Histoire Naturelle* (*Prirodna istorija*).

migriraju. A kada snežne oluje besne u stepama, svi pastuvi se sakupljaju i kreću ka zaštićenoj uvali. Ali ako ih poverenje napusti, ili grupu zahvati panika i rasturi se, konji nestaju a preživeli se posle oluje pronalaze polumrtvi od umora. Savez je njihovo glavno oružje u borbi za život, a čovek je njihov najveći neprijatelj. Pre povećanja broja ljudi, preci našeg domaćeg konja (*Equus przewalskii*, kako ih je nazvao Poliakov) radije su se povlačili u najsurovije i najnepristupačnije visoravni na obodima Tibeta, gde su nastavili da žive, okruženi mesojedima, u klimi koje je jednako loša kao ona u arktičkim predelima, ali u oblasti nedostupnoj čoveku.[47]

Mnogi upečatljivi primeri društvenog života mogli bi se uzeti iz života irvasa, a posebno iz te velike grupe preživara koja bi mogla obuhvatati srndaće, jelene lopatare, antilope, gazele, kozoroge, i zapravo cele tri brojne porodice antilopa, koza i ovaca. Možemo pomenuti njihovo oprezno nadziranje bezbednosti krda od napada mesojeda; nervozu koju pokazuju sve jedinke u čoporu divokoza dok se svaka od njih ne probije kroz tešku stazu iznad kamenite litice; usvajanje siročadi; očajanje gazele čiji je partner, ili čak drug istog pola, ubijen; igre mladih, i mnoge druge crte. Ali verovatno najupečatljiviji primer uzajamne podrške pružaju povremene seobe jelena lopatara, kao što je ona koju sam jednom posmatrao na Amuru. Prešavši

[47] U vezi s konjima, vredi primetiti da kvaga zebra, koja se nikada ne udružuje sa dauv zebrom, ipak živi u odličnim odnosima ne samo sa nojevima, koji su veoma dobri stražari, već i sa gazelama, nekoliko vrsta antilopa, i sa gnuovima. Prema tome, imamo slučaj uzajamne nenaklonjenosti između kvaga i dauv zebri koja se ne može objasniti konkurencijom za hranu. Činjenica da kvaga živi zajedno sa preživarima koji se hrane istom travom kao i ona isključuje tu hipotezu, i mi tu moramo tragati za nekim nesaglasjem u karakterima, kao u slučaju zeca i kunića. Uporedi sa, između ostalih dela, knjigom Klajva Filipsa Volija (Clive Phillips-Wolley), *Big Game Shooting* (*Lov na krupnu divljač*), Badminton Library, 1894, koja sadrži odlične primere različitih vrsta koje žive zajedno u istočnoj Africi.

uzdignutu visoravan i njen granični greben, Veliki Hingan, na putu od Transbajkalije do Mergena, i idući dalje preko visokih prerija na svom putu ka Amuru, mogao sam se uveriti koliko malo jelena lopatara nastanjuje te uglavnom puste oblasti.[48] Dve godine kasnije, putovao sam uz Amur i pred kraj oktobra stigao sam do donjeg kraja te živopisne klisure koju Amur probija u Dus-Alinu (Mali Hingan), pre nego što uđe u nizije gde se u nju uliva Sungari. U selima te klisure naišao sam na Kozake koji su bili u najuzbuđenijem stanju, zato što su hiljade i hiljade jelena lopatara prelazili Amur tamo gde je najuži, kako bi došli do nizijskih predela. Nekoliko dana zaredom, na dužini od oko šezdeset pet kilometara uz reku, Kozaci su ubijali jelene dok su prelazili Amur, po kojem je već plivalo dosta leda. Hiljade jelena ubijano je svakoga dana, ali egzodus se ipak nastavljao. Takve seobe nisu nikad bile viđene pre toga niti od tada, a ovu je morala izazvati jedna rana i teška snežna oluja na Velikom Hinganu, koja je jelene naterala da očajničkim naporima pokušaju da se dokopaju nizija istočno od Dus planina. U stvari, nekoliko dana kasnije Dus-Alin je takođe bio zatrpan snegom dubokim pola metra do metar. Sad kad zamislimo tu ogromnu teritoriju (veličine skoro kao Velika Britanija) sa koje su se raštrkane grupe jelena morale sakupiti za migraciju koju su preduzeli pod pritiskom vanrednih okolnosti, i shvatimo teškoće kroz koje su morali proći pre nego što su svi jeleni došli do zajedničke zamisli da pređu Amur dalje južno, tamo gde je najuži, ne možemo a da se ne divimo količini društvenosti koju su pokazale te inteligentne životinje. Ta činjenica nije ništa manja upečatljiva ako se setimo da bizoni u Severnoj Americi pokazuju istu snagu udruživanja. Možemo videti veliki broj bizona kako pase na ravnicama, ali taj broj je sačinjen od ogromnog broja malih

[48] Naš tunguski lovac, koji je nameravao da se oženi, i stoga je bio podstican željom da pribavi što više krzna, po čitav dan je na konju prelazio brda u potrazi za jelenom. Njegovi napori nisu bili nagrađeni ni jednim jelenom ubijenim svaki dan; a bio je odličan lovac.

grupa koje se nikada ne mešaju. Ali kada ih nužda natera, sve grupe, koliko god da su raštrkane širom ogromne teritorije, sakupljaju se i formiraju te neizmerne kolone od stotina hiljada životinja, koje sam ranije pomenuo.

Takođe moram kazati barem nekoliko reči o „složenim porodicama" slonova, njihovoj uzajamnoj povezanosti, njihovom promišljenom načinu postavljanja stražara, i osećanjima naklonjenosti koje razvija život u tako bliskoj uzajamnoj podršci.[49] Mogao bih pomenuti društvena osećanja onih ozloglašenih stvorenja, divljih svinja, i naći reči hvale za njihovu snagu udruživanja u slučaju napada grabljivice.[50] Nilski konj i nosorog takođe bi dobili svoje mesto u radu posvećenom životinjskoj društvenosti. Nekoliko upečatljivih stranica mogle bi se posvetiti društvenosti i uzajamnoj povezanosti foka i morževa. I, najzad, mogli bismo pomenuti najizuzetnija osećanja koja postoje između društvenih kitova. Ali ipak moram nešto reći o društvima majmuna, koja nas dodatno zanimaju zato što su veza koja će nas dovesti do društava primitivnih ljudi.

Jedva da je potrebno reći da su oni sisari koji se nalaze na samom vrhu životinjskog sveta, i koji su najbliži čoveku po svojoj strukturi i inteligenciji, izuzetno društvene životinje. Očigledno moramo biti spremni da se susretnemo sa svom raznovrsnošću karaktera i navika u tako velikoj grupi životinjskog carstva koja uključuje stotine vrsta. Ali, generalno gledano, moramo reći da su društvenost, zajedničko delanje, uzajamna zaštita i visoka razvijenost onih osećanja koja su nužni proizvod društvenog života – karakteristične osobine većine majmuna i čovekolikih majmuna. Od najmanjih do najkrupnijih vrsta, društvenost je

---

[49] Prema Samjuelu V. Bejkeru, slonovi se udružuju u grupe veće od „složenih porodica". „U delu Cejlona poznatom kao oblast Park", piše Bejker, „često sam viđao tragove velikog broja slonova koje su očigledno ostavila velika krda spojena u zajedničkom povlačenju sa terena koji su smatrali nebezbednim" (*Wild Beasts and Their Ways*, tom I, str. 102).

[50] Svinje postupaju na isti način kada ih napadnu vukovi (Hadson, *Ibid*).

pravilo u odnosu na koje znamo za svega nekoliko izuzetaka. Noćni čovekoliki majmuni više vole osamljeni život. Kapucini (*Cebus capucinus*), mona majmuni i drekavci pak žive u malim porodicama, a Alfred R. Volas nikada nije video orangutane drugačije nego same ili u veoma malim grupama od tri ili četiri jedinke, dok se gorile izgleda nikada ne udružuju u grupe. Ali celokupan ostatak majmunskog plemena – šimpanze, robusni kapucini, sakiji, mandrili, babuni, i tako dalje – društven je u najvećem stepenu. Oni žive u velikim grupama, i čak se udružuju sa drugim vrstama. Većina njih postaju veoma nesrećni kada su usamljeni. Krici u nevolji svakog člana grupe odmah dovode celu grupu i oni hrabro odbijaju napade većine mesojeda i ptica grabljivica. Čak se i orlovi ne usuđuju da ih napadnu. Naša polja uvek pljačkaju u grupama – a stariji se brinu o bezbednosti zajednice. Mali titiji, čija su sitna ljupka lica toliko dirnula Humbolta, grle i štite jedni druge kada pada kiša, umotavajući svoj rep oko vrata svog druga koji drhti. Nekoliko vrsta pokazuju najveću brigu za svoje ranjene i ne napuštaju svog ranjenog druga tokom povlačenja, sve dok se ne uvere da je mrtav i da ga je nemoguće vratiti u život. U svojim *Orijentalnim memoarima* (*Oriental memoirs*), Džejms Forbs je ispričao istinitu priču o takvom otporu u pokušaju da se iz njegove lovačke grupe povrati mrtvo telo ženke majmuna, da potpuno razumemo zašto se „svedoci tog izuzetnog prizora više nikad ne odlučuju da pucaju u jedinku iz majmunske vrste".[51] U nekim vrstama nekoliko njih se udružuje da prevrne kamen kako bi došli do mravljih jaja koja se nalaze ispod njega. Grivasti pavijani ne samo da postavljaju stražare, već su viđeni kako formiraju lanac za prenos plena do sigurnog mesta, a njihova hrabrost je dobro poznata. Bremov opis redovne borbe koju je njegov karavan morao da izdrži pre nego što bi im grivasti pavijani dozvolili da nastave svoje putovanje u dolini Mensa u Abisiniji, postao

[51] George Romanes, *Animal Inteligence*, op. cit., str. 472.

je klasičan.[52] Razigranost repatih čovekolikih majmuna i uzajamna povezanost koja vlada u porodicama šimpanzi, takođe su poznati širem čitalaštvu. A ako među najvišim čovekolikim majmunima pronalazimo dve vrste, orungatana i gorilu, koje nisu društvene, moramo upamtiti da obe – ograničene kao što jesu na veoma male oblasti, od kojih jedna živi u srcu Afrike, a druga na dva ostrva, Borneu i Sumatri – imaju sve karakteristike poslednjih ostataka nekada mnogo brojnijih vrsta. Barem je gorila mogla biti društvena u prošlosti, ako su čovekoliki majmuni pomenuti u *Periplusu* zapravo bili gorile.

Prema tome, čak i iz kratkog, gore izloženog pregleda, vidimo da život u društvima nije izuzetak u životinjskom svetu. On je pravilo, zakon prirode, i dostiže svoj najpotpuniji razvoj među višim kičmenjacima. Relativno je mali broj vrsta koje žive usamljeničkim životom, ili samo u malim porodicama, i njihova brojnost je ograničena. Naprotiv, čini se vrlo verovatnim da su, osim nekoliko izuzetaka, one ptice i sisari koji sada nisu društvene životinje, živeli u društvima pre nego što se čovek razmnožio po zemlji i krenuo u stalni rat protiv njih, ili je uništio izvore iz kojih su te životinje prethodno pribavljale hranu. „Ne udružuje se da bi se umiralo“, ispravno primećuje Espinas, a Huzo je, upoznavši životinjski svet nekih delova Amerike pre čovekovog uticaja na njih, u svojim delima izrazio istu ideju.

Udruživanje u životinjskom svetu pronađeno je u svim fazama evolucije, a prema velikoj ideji Herberta Spensera, tako genijalno razvijenoj u Perijeovim *Životinjskim kolonijama*, kolonije se nalaze na samom početku evolucije životinjskog carstva. Ali, u meri u kojoj se penjemo lestvicom evolucije, vidimo da udruživanje postaje sve svesnije. Ono gubi svoj čisto fizički karakter, prestaje da bude samo instinktivno, i postaje

[52] Brehm, *Ibid*, I, str. 82; Darvinovo *Poreklo čoveka*, poglavlje III. Kozlovljeva (Petar Kozlov) ekspedicija od 1899. do 1901. takođe je morala da izdrži sličnu borbu u severnom Tibetu.

promišljeno. Među višim kičmenjacima ono je periodično, ili mu se pribegava radi zadovoljenja određene potrebe: razmnožavanja vrste, migracije, lova, ili uzajamne odbrane. Ili postaje slučajno, kao kada se ptice udruže protiv razbojnika, ili kada se sisari udruže, pod pritiskom vanrednih okolnosti, da bi se preselili. U tom poslednjem slučaju, udruživanje postaje dobrovoljno odstupanje od uobičajenih načina života. Takvo udruživanje se ponekad javlja u dva ili tri stepena – prvi je porodica, zatim grupa, i na kraju udruživanje grupa, obično raštrkanih, ali ujedinjenih u slučaju potrebe, koje smo videli da se događa među bizonima i drugim preživarima. Ono takođe poprima više forme, pružajući više nezavisnosti jedinki, bez uskraćivanja koristi društvenog života. Kod većine glodara, jedinka ima svoje sklonište u koje se može povući kada želi da bude sama. Ali ta skloništa su raspoređena u sela i gradove tako da svim stanovnicima pružaju koristi i radosti društvenog života. Na koncu, u nekoliko vrsta, kao što su pacovi, mrmoti, zečevi, i tako dalje, društveni život se održava uprkos svađalačkim i inače sebičnim sklonostima izolovane jedinke. Prema tome, njega ne nameće, kao u slučaju mrava i pčela, sama fiziološka struktura jedinki. On se neguje radi koristi od uzajamne pomoći ili zbog zadovoljstava koje pruža. I on se naravno javlja u svim mogućim gradacijama i sa najvećom raznovrsnošću individualnih i posebnih karaktera – a sama raznovrsnost vidova koje društveni život poprima posledica je, i za nas dodatni dokaz, njegove opštosti.[53]

Društvenost, – to jest, potreba životinje da se udružuje sa svojim srodnicima – ljubav prema društvu zbog samog društva, isprepletana sa „životnom radošću", tek sada počinje da

[53] Još čudnije je bilo pročitati u prethodno pomenutom Hakslijevom članku sledeću parafrazu poznate rečenice Rusoa: „Prvi ljudi koji su međusobni rat zamenili uzajamnim mirom – kakav god da je bio motiv koji ih je naterao da preduzmu taj korak – *stvorili su društvo*" (*Nineteenth century*, februar 1888, str. 165). Društvo nisu stvorili ljudi; ono prethodi čoveku.

zadobija odgovarajuću pažnju zoologa.[54] Mi sada znamo da sve životinje, počevši od mrava, preko ptica, sve do viših sisara, vole da se igraju, rvaju, jure, pokušavaju da uhvate jedno drugo, međusobno zadirkuju, i tako dalje. I premda su mnoge igre takoreći škola pravilnog ponašanja mladih u zrelom dobu, postoje druge igre koje su, nezavisno od svojih utilitarnih svrha, zajedno sa plesanjem i pevanjem, samo ispoljavanje viška snage – „radosti života" i želje za komuniciranjem na neki način sa drugim jedinkama iz iste ili druge vrste – ukratko, ispoljavanje *prave društvenosti*, koja je karakteristična crta celokupnog životinjskog sveta.[55] Bilo da je to osećanje strah, koji se doživljava pojavom ptice grabljivice, ili „nastup radosti" koji izbija kada su životinje u dobrom zdravlju, a naročito kada su mlade, ili samo želja da se u igri iživi višak utisaka i životne snage – nužna potreba saopštavanja utisaka, igranja, ćaskanja, ili samo osećanja bliskosti sa drugim srodnim živim bićima, prožima prirodu, i jeste, kao i bilo koja druga fiziološka funkcija, karakteristična crta života i podložnosti utiscima. Ta potreba dostiže viši razvoj i poprima lepši izraz među sisarima, posebno među njihovim mladuncima, i još više među pticama. Ali ona prožima celu prirodu, i detaljno su je posmatrali najbolji prirodnjaci, uključujući Pjera Ibera, čak i među mravima, a isti taj instinkt očigledno okuplja velike rojeve leptira na koje smo već ukazali.

---

[54] Monografije kao što su poglavlja o „Muzici i plesu u prirodi" u Hadsonovoj knjizi *Prirodnjak u La Plati*, i u delu Karla Grosa (Carl Gross) *Play of Animals* (*Igra životinja*), već su bacile značajno svetlo na instinkt koji je apsolutno univerzalan u prirodi.

[55] Ne samo da brojne vrste ptica imaju naviku da se okupljaju zajedno – u mnogim slučajevima uvek na istom mestu – kako bi se prepustile ludorijama i plesnim izvođenjima, već je Hadsonovo iskustvo da skoro svi sisari i ptice („verovatno nema izuzetaka") često uživaju u manje-više redovnim ili priređenim izvođenjima sa ili bez zvuka, ili isključivo zvučnim (str. 264).

Navika okupljanja radi plesa i ukrašavanja mesta gde ptice obično izvode svoje plesove je, naravno, dobro poznata sa stranica koje je Darvin posvetio toj temi u *Poreklu čoveka* (poglavlje XIII). Posetioci Londonskog zoološkog vrta takođe znaju za senicu satenske vrtlarice. Ali ta navika plesanja čini se da je mnogo raširenija nego što se ranije verovalo, a Vilijam Hadson je u svom remek-delu o La Plati dao najzanimljiviji opis – koji se mora čitati u originalu – komplikovanih plesova koje izvodi veliki broj ptica: barske koke, jakane, vivkovi, i tako dalje.

Navika koncertnog pevanja, koja postoji u nekoliko vrsta ptica, spada u istu kategoriju društvenih instikata. Ona je najizrazitije razvijena kod ptice čakar (*Chauna chavaria*), kojoj su Englezi dali najnemaštovitije pogrešno ime: „ćubasti vrištač". Te ptice se ponekad sakupljaju u ogromna jata, i u tim slučajevima često pevaju koncertno. Vilijam Hadson ih je jednom prilikom pronašao u neizmernom broju, raspoređene preko celog pampaskog jezera u dobro definisanim jatima, od oko 500 ptica u svakom jatu.

> „Upravo je", piše Hadson, „jedno jato pored mene počelo da peva, i nastavilo je svoje moćno čavrljanje tri ili četiri minuta. Kada je prestalo, sledeće jato je nastavilo melodiju, a posle njega naredno, i tako dalje, sve dok nove melodije jata sa suprotne obale nisu dolebdele preko vode snažne i čiste – a onda su prolazile, postajući sve nejasnije i nejasnije, sve dok me opet nije okružio zvuk sa moje strane."

Drugom prilikom isti pisac je ugledao celu ravnicu prekrivenu beskrajnim jatom čakara, koji nisu bili blisko raspoređeni već raštrkani u parovima i malim grupama. Oko devet sati uveče, „odjednom je iz čitavog mnoštva ptica koje su miljama unaokolo prekrivale močvaru izbila veličanstvena večernja pesma… Bio je to koncert zbog kojeg je vredelo jahati stotinu milja da bi se čuo".[56] Moglo bi se dodati kako je, kao sve druš-

[56] O horovima majmuna, vidi Brehm.

tvene životinje, čakara lako pripitomiti, te da postaje veoma vezan za čoveka. „To su ptice blagog temperamenta, koje se veoma retko svađaju" – rečeno nam je – iako su veoma dobro opremljene zastrašujućim oružjima. Život u društvima čini ta oružja beskorisnim.

To da je život u društvima najmoćnije oružje u borbi za život, shvaćenoj u njenom najširem smislu, pokazano je u nekoliko primera na prethodnim stranicama, i moglo bi se ilustrovati bilo kojom količinom dokaza, ako bi dalji dokazi bili potrebni. Život u društvima omogućuje najslabijim insektima, najslabijim pticama i najslabijim sisarima da se odupru ili da se zaštite od najstrašnijih ptica i kopnenih grabljivica. On im omogućava dugovečnost, vrsti omogućava da odgaja svoje potomstvo s najmanjim utroškom energije, i da održi svoju brojnost i pored veoma spore stope rađanja. Društvenim životinjama omogućava da se sele u potrazi za novim staništima. Prema tome, iako potpuno priznajemo da su snaga, hitrost, zaštitne boje, lukavstvo, i izdržavanje gladi i hladnoće, koje su pomenuli Darvin i Volas, uistinu osobine koje jedinku, ili vrstu, čine najsposobnijom u određenim okolnostima, mi tvrdimo da je društvenost najveća prednost u borbi za život u *bilo kojim* okolnostima. One vrste koje je svojevoljno ili nevoljno odbace osuđene su na propast, dok one životinje koje najbolje znaju kako da se udružuju imaju najveće šanse da opstanu i da dalje evoluiraju, iako mogu biti inferiorne u odnosu na druge u *svakoj* od osobina koje su nabrojali Darvin i Volas, osim u intelektualnoj sposobnosti. Najviši kičmenjaci, a posebno čovečanstvo, najbolji su dokaz te tvrdnje. Što se tiče intelektualne sposobnosti, iako će se svaki darvinista složiti sa Darvinom da je to najmoćnije oružje u borbi za život, i najsnažniji faktor dalje evolucije, on će takođe priznati da je inteligencija izrazito društvena sposobnost. Jezik, podražavanje i akumulirano iskustvo su neophodni elementi rastuće inteligencije koja je uskraćena nedruštvenim životinjama. Prema tome, mi otkrivamo da, na vrhu svake klase životinja, mrava, papagaja, i majmuna, svi kombinuju najveću

društvenost sa najvišim razvojem inteligencije. Najsposobnije su stoga najdruštvenije životinje, a društvenost se pokazuje kao glavni faktor evolucije, kako direktno, osiguranjem blagostanja vrste uz smanjenje utroška energije, tako i indirektno, omogućavanjem razvoja inteligencije.

Osim toga, očigledno je da bi život u društvu bio potpuno nemoguć bez odgovarajućeg razvoja društvenih osećanja, a posebno određenog kolektivnog osećanja pravde koje razvojem postaje navika. Ako bi svaka jedinka stalno zloupotrebljavala lične prednosti bez intervencije drugih u korist oštećenog, nikakav drštveni život ne bi bio moguć. A osećanje pravde razvija se manje ili više među svim društvenim životinjama. Kolika god da je razdaljina sa koje laste ili ždralovi dolaze, svaka od tih ptica se vraća u gnezdo koje je izgradila ili popravila prošle godine. A kada neka lenja lasta pokuša da prisvoji gnezdo koje je njen drug izgradio, ili čak da iz njega ukrade nekoliko grančica, grupa interveniše protiv lenjog druga. Kada takva intervencija ne bi bila pravilo, očigledno je da nikakva gnezdeća zajednica ne bi mogla postojati. Odvojene grupe pingvina imaju posebna mesta za odmor i odvojena ribolovačka boravišta, i ne bore se za njih. Stada stoke u Australiji imaju određena mesta na koja svaka grupa odlazi na odmor, i od kojih nikad ne odstupa; i tako dalje.[57] Imamo nebrojena direktna posmatranja mira koji preovladava u gnezdećim zajednicama ptica, u selima glodara i krdima preživara, dok, s druge strane, znamo za svega nekoliko društvenih životinja koje se stalno svađaju, kao što čine pacovi u našim podrumima, ili morževi koji se bore za posedovanje sunčanog mesta na obali. Prema tome, društvenost ograničava fizičku borbu, i ostavlja prostor za razvoj boljih moralnih osećanja. Opštepoznata je visoko razvijena roditeljska ljubav u svim klasama životinja, čak i među lavovima i tigrovima. A među mladim pticama i sisarima koje stalo viđamo kako se udružuju, saosećanje – a ne ljubav – postiže dalji razvoj u

[57] Henry William Haygarth, *Bush Life in Australia*, London, 1848, str. 58.

njihovim zajednicama. Ostavimo li po strani zaista dirljive činjenice uzajamne povezanosti i saosećanja koje su zabeležene među pripitomljenim životinjama i među životinjama koje se drže u zarobljeništvu, imamo veliki broj dobro potvrđenih činjenica saosećanja među divljim životinjama na slobodi. Maks Perti i Ludvig Bihner izložili su mnoštvo takvih činjenica.[58] Priča Džona Vuda o jazavcu koji je došao da pokupi i odnese svog povređenog druga uživa potpuno zasluženu popularnost.[59] Isto se takođe može reći za posmatranja kapetana Stensberija na njegovom putovanju u Jutu, koja je navodio Darvin. On je video slepog pelikana koga su hranili ribama, i dobro nahranili, drugi pelikani koji su morali doneti ribu sa udaljenosti od pedeset kilometara.[60] I dok lovci raspomamljeno gone čopor vikunja – Hjudž A. Vedel je to posmatrao više nego jednom tokom svog putovanja po Boliviji i Peruu – snažni mužjaci brane odstupnicu čopora i zaostaju iza njega kako bi zaštitili njegovo povlačenje. Terenski zoolozi stalno pominju saosećajno postupanje prema ranjenim drugovima. Takve činjenice su potpuno normalne. Saosećanje je nužni ishod društvenog života. Ali saosećanje takođe znači znatan napredak opšte inteligencije i osećajnosti. To je prvi korak ka razvoju viših moralnih osećanja. A ona su, sledstveno, moćan faktor dalje evolucije.

Ako su mišljenja razvijena na prethodnim stranicama tačna, nužno se postavlja pitanje: u kojoj meri su ona konzistentna sa

---

[58] Navedimo samo nekoliko primera: jednog ranjenog jazavca odneo je drugi jazavac koji se iznenada pojavio na tom mestu; pacovi su viđeni kako hrane jedan slepi par (*Ueber das Seelenleben der Thiere* (*O duševnom životu životinja*), str. 64 i dalje). Brem je lično video dve vrane kako u šupljem drvetu hrane treću vranu koja je bila ranjena; rana je bila stara nekoliko nedelja (*Hausfreund*, 1874; Büchner, *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt*, str. 203). Gospodin Blajt (Edward Blyth) je video indijsku vranu kako hrani dva ili tri slepa druga; i tako dalje.

[59] John George Wood, *Man and Beast* (*Čovek i zver*), str 344.

[60] Lewis Henry Morgan, *The American Beaver* (*Američki dabar*), 1868, str. 272; Charles Darwin, *The Descent of Man*, 1871, poglavlje IV.

teorijom borbe za život koju su razvili Darvin, Volas, i njihovi sledbenici? Sada ću kratko odgovoriti na to važno pitanje. Pre svega, nijedan prirodnjak ne sumnja u to da je zamisao borbe za život koja se vodi širom žive prirode najveća generalizacija našeg veka. Život *je* borba, i u toj borbi najsposobniji opstaju. Ali odgovori na pitanja: „Kojim oružjima se ta borba uglavnom vodi?" i „Ko su najsposobniji u borbi?", znatno će se razlikovati prema značaju koji se pridaje dvama različitim aspektima te borbe: direktnom, borbi za hranu i bezbednost među odvojenim jedinkama, i borbi koju je Darvin opisao kao „metaforičku" – borbi, veoma često zajedničkoj, protiv neprijateljskih okolnosti. Niko neće poreći da unutar svake vrste postoji određena količina direktnog nadmetanja za hranu – barem u određenim periodima. Ali pitanje glasi: da li se ta borba vodi u razmerama koje je dozvolio Darvin, ili čak Volas? I da li je, u evoluciji životinjskog carstva, ta borba igrala ulogu koja joj se pripisuje?

Zamisao koja prožima Darvinovo delo zacelo je ona o direktnoj konkurenciji za hranu, bezbednost i mogućnost ostavljanja potomstva, koja se odvija unutar svake životinjske grupe. On često govori o oblastima koje su ispunjene životinjskim životom do svog punog kapaciteta, i iz tog preteranog nagomilavanja on izvlači zaključak o nužnosti konkurencije. Ali kada u njegovom delu potražimo stvarne dokaze te konkurencije, moramo priznati da to što pronalazimo nije dovoljno ubedljivo. Ako razmotrimo paragraf pod naslovom „Borba za život je najoštrija između jedinki i varijeteta iste vrste", u njemu ne pronalazimo ništa od onog bogatstva dokaza i primera koje smo navikli da čitamo u svemu što je Darvin napisao. Borba između jedinki iste vrste nije ilustrovana pod tim naslovom barem jednim jedinim primerom: ona je uzeta zdravo za gotovo, a konkurencija između blisko povezanih životinjskih vrsta ilustrovana je sa pet primera, od kojih se bar jedan (u vezi sa

dve vrste drozda) sada pokazao kao sumnjiv.[61] Ali kada potražimo više detalja kako bismo doznali koliko je opadanje jedne vrste zaista prouzrokovano rastom druge vrste, Darvin nam kazuje, sa svojim uobičajenim poštenjem:

> „Možemo nejasno videti zašto konkurencija mora biti najoštrija među povezanim vrstama koje nastanjuju skoro isto mesto u prirodi. Ali verovatno ni u jednom slučaju ne možemo tačno reći zašto je jedna vrsta pobedila drugu u velikoj borbi za život."

Obratimo li se Volasu, koji navodi iste činjenice pod neznatno izmenjenim naslovom („Borba za život između blisko povezanih životinja i biljki *često* je najoštrija"), on izlaže sledeća zapažanja (kurzivi su moji), koja daju sasvim drugačiji aspekt gore navedenim činjenicama. On kaže:

> „U *nekim* slučajevima, nesumnjivo imamo pravi rat između dve vrste, od kojih jača ubija slabiju. *Ali to nipošto nije nužno*, i mogu postajati slučajevi u kojima

[61] Tu se govori da je jedna vrsta laste izazvala opadanje broja druge vrste laste u Severnoj Americi; da je nedavno povećanje broja drozdova imelaša u Škotskoj prouzorkovalo opadanje broja drozdova pevača; da je smeđi pacov zauzeo mesto crnog pacova u Evropi; da je mala bubašvaba u Rusiji svuda proterala svoje veće srodnike; i da u Australiji, uvezene pčele rapidno istrebljuju male pčele bez žaoke. Dva druga slučaja, koja se pak odnose na domaće životinje, pomenuta su u prethodnom paragrafu. Opovrgavajući te iste podatke, Alfred R. Volas je u fusnoti koja se odnosi na škotske drozdove primetio: „Profesor A. Njutn me je pak obavestio da te vrste ne ometaju jedna drugu onako kako se to ovde tvrdi" (*Darvinism*, str 34). Poznato je da smeđi pacov, zahvaljujući svojim amfibijskim navikama, obično boravi u donjim delovima ljudskih kuća (niski podrumi, odvodni kanali, i tako dalje), kao i na obalama kanala i reka; on takođe preduzima daleke migracije u bezbrojnim grupama. Crni pacov, naprotiv, više voli da boravi u našim kućama, ispod poda, kao i u našim štalama i ambarima. On je stoga izloženiji ubijanju od strane čoveka; i mi ne možemo tvrditi, sa bilo kakvom pouzdanošću, da je crnog pacova istrebio ili izgladneo smeđi pacov, a ne čovek.

fizički slabija vrsta može prevladati pomoću svoje sposobnosti bržeg razmnožavanja, boljeg podnošenja promena klime, ili većeg lukavstva u izbegavanju napada zajedničkog neprijatelja."

U takvim slučajevima, može biti da to što se naziva konkurencijom nije nikakva konkurencija. Jedna vrsta podleže, ne zato što je ubija ili izgladnjuje druga vrsta, već zato što se ne prilagođava dovoljno dobro novim uslovima, što druga radi. Izraz „borba za život" ponovo se uzima u svom metaforičkom značenju, i verovatno nema drugo. Što se tiče direktne konkurencije između jedinki iste vrste, koja je na drugom mestu ilustrovana primerom goveda u Južnoj Americi tokom perioda suše, njenu vrednost umanjuje to što se radi o odnosima između pripitomljenih životinja. Bizoni se u takvim okolnostima sele kako bi izbegli konkurenciju. Koliko god da je oštra borba između biljaka, – a to je valjano dokazano – ne možemo da ne ponovimo Volasovo zapažanje o tome da „biljke žive tamo gde mogu", dok životinje imaju, u velikoj meri, mogućnost izbora svog staništa. Prema tome, ponovo ćemo se upitati: Do koje mere konkurencija zaista postoji unutar svake životinjske vrste? Na čemu je ta pretpostavka zasnovana?

Ista primedba mora se uputiti u vezi sa indirektnim dokazima u prilog oštre konkurencije i borbe za život unutar svake vrste, koja bi mogla poticati od „istrebljenja prelaznih podvrsta", koje toliko često pominje Darvin. Poznato je da je Darvina dugo mučio problem koji je video u odsustvu dugog lanca prelaznih formi između blisko povezanih vrsta, i da je rešenje za taj problem pronašao u navodnom istrebljenju prelaznih vrsta.[62] Međutim, pažljivo čitanje različitih poglavlja u

[62] „Ali moglo bi se ustvrditi da bismo, kada nekoliko blisko povezanih vrsta naseljava istu teritoriju, sigurno morali pronaći mnoge prelazne vrste u sadašnjosti… Po mojoj teoriji, te povezane vrste potiču od istog pretka; i tokom procesa modifikacije, svaka je postala prilagođena na uslove života u svojoj oblasti, te je zamenila i istrebila svoju originalnu

kojima Darvin i Volas govore o toj temi, uskoro nas dovodi do zaključka da reč „istrebljanje“ ne znači pravo ubijanje. Ista primedba koju je Darvin vezao za njegov izraz „borba za život“, očigledno važi i za reč „istrebljenje“. Ta reč se nipošto ne može razumeti u svom direktnom značenju, već mora biti uzeta „u svom metoforičnom smislu“.

Ako pođemo od pretpostavke da je neka oblast naseljena životinjama do svog punog kapaciteta, i da oštra konkurencija za gole uslove opstanka stoga besni između svih njenih stanovnika, – svaka životinja je naterana je da se bori protiv svih svojih srodnika kako bi došla do svoje svakodnevne hrane – onda bi pojava nove i uspešne podvrste zasigurno u mnogim slučajevima (mada ne uvek) značila pojavu jedinki koje su sposobne da ugrabe više od svog dovoljnog dela sredstava za život, a rezultat bi bio takav da bi te jedinke izgladnele i roditeljsku vrstu, koja ne poseduje tu novu varijaciju, i prelazne vrste koje je ne poseduju u istoj meri. Može biti da je na samom početku Darvin razumeo pojavu novih podvrsta na taj način: barem učestala upotreba reči „istrebljenje“ prenosi takav utisak. Ali i Darvin i Volas su previše dobro poznavali prirodu da ne bi shvatali kako to nipošto nije jedini mogući i nužni tok događaja.

Ako fizički i biološki uslovi određene oblasti, prostor te oblasti koji nastanjuje određena vrsta, i navike svih članova te vrste ostanu nepromenjeni – onda bi nagla pojava nove podvrste mogla značiti izgladnjivanje i istrebljenje svih jedinki koje nisu u dovoljnoj meri obdarene tom novom crtom koja odlikuje novu podvrstu. Ali takav splet okolnosti je upravo to što ne vidimo u prirodi. Svaka vrsta stalno teži da proširi svoje prebivalište. Seoba u nova prebivališta jednako je pravilo među sporim puževima kao i među brzim pticama. Fizičke promene se stalno događaju u svakoj oblasti, a nove podvrste

roditeljsku vrstu, i sve prelazne podvrste između svojih prošlih i sadašnjih stanja“ (*Origin of Species*, 6. izdanje, str. 134); takođe str. 137, 296 (ceo odeljak „O istrebljenju“).

životinja u ogromnom broju slučajeva, verovatno u većini, ne stvara razvoj novih oružja za otimanje hrane iz usta njihovih srodnika – hrana je samo jedan od stotinu različitih uslova za život – već, kako je Volas pokazao u jednom divnom paragrafu o „različitosti karaktera" (*Darvinizam* , str. 107), stvaranje novih navika, kretanje do novih staništa, i usvajanje novih vrsta hrane. U svim takvim slučajevima nema istrebljenja, čak ni konkurencije – novo prilagođavanje znači *oslobođenje od konkurencije*, *ako je ona ikada postojala*; a ipak bi prelazne vrste vremenom nestale, što bi bio rezultat golog opstanka onih vrsta koje su najbolje osposobljene za nove uslove – jednako sigurno kao u hipotezi o istrebljenju roditeljske vrste. Jedva da je potrebno dodati da ako priznamo, zajedno sa Spenserom, lamarkijancima, i samim Darvinom, modifikujuće uticaje okruženja na vrstu, tada ima još manje nužne potrebe za hipotezom o istrebljenju prelaznih vrsta.

Značaj seoba i posledične izolacije grupa životinja za postanak novih podvrsta i konačno novih vrsta, na koji je ukazao Moric Vagner, potpuno je prepoznao sam Darvin. Potonja istraživanja samo su naglasila značaj tog faktora, pokazavši da se veličina prostranstva koje nastanjuje određena vrsta – koju je Darvin s punim pravom smatrao toliko važnom za pojavu novih podvrsta – može kombinovati sa izolacijom delova te vrste, usled lokalnih geoloških promena, ili lokalnih prepreka. Bilo bi nemoguće ovde ući u raspravu o tom velikom pitanju, ali nekoliko zapažanja će dobro ilustrovati zajedničko dejstvo tih sila. Poznato je da delovi određene vrste često usvajaju nove vrste hrane. Na primer, kada nastane oskudica šišarki u šumama ariša, veverice se sele u jelove šume, i ta promena hrane dovodi do određenih dobro poznatih fizioloških posledica kod veverica. Ako ta promena navika ne potraje – ako u mračnim šumama ariša sledeće godine ponovo bude šišarki u izobilju – nova podvrsta veverica očigledno neće nastati iz tog uzroka. Ali ako deo šire oblasti koju veverice nastanjuju počne da menja svoje fizičke osobine – usled, recimo, blaže klime ili isušivanja,

od kojih oboje dovode do povećanja borovih šuma u odnosu na šume ariša – i ako neki drugi uslovi svojim podudarnim dejstvom podstaknu veverice da se nastane na obodima sušne oblasti – onda ćemo dobiti novu podvrstu, to jest, početni oblik nove vrste veverica, a da se tu nije dogodilo ništa što bi zasluživalo da se nazove istrebljenje među vevericama. Veći deo veverica te nove, bolje prilagođene podvrste preživeće svake godine, a prelazne vrste će *vremenom* izumreti, ne zbog toga što su ih izgladneli maltuzijanski konkurenti. To je tačno ono što vidimo da se događa tokom velikih fizičkih promena koje zahvataju ogromne oblasti srednje Azije, zahvaljujući isušivanju koje na tom mestu traje još od glacijalnog perioda.

Uzmimo drugi primer. Geolozi su dokazali da je sadašnji divlji konj (*Equus przewalsky*) polako evoluirao u toku poslednjih delova tercijara i kvartara, ali da tokom tog smenjivanja geoloških doba njegovi preci nisu bili zatvoreni u nekoj određenoj, ograničenoj oblasti planete. Oni su lutali širom Starog i Novog sveta vraćajući se, po svoj prilici, nakon određenog vremena na pašnjake koje su, tokom svojih seoba, prethodno bili napustili.[63] Stoga ako danas u Aziji ne pronalazimo sve prelazne veze između sadašnjeg divljeg konja i njegovih azijskih, posttercijarnih predaka, to uopšte ne znači da su prelazne vrste istrebljene. Nikada se nije dogodilo nijedno takvo istrebljenje. Nikakva abnormalna smrtnost nije se takođe mogla dogoditi među njihovim predačkim vrstama: jedinke koje su pripadale prelaznim podvrstama i vrstama izumrle su uobičajenim sledom događaja – često usred obilja hrane, a njihovi ostaci sahranjeni su širom planete.

Ukratko, ako pažljivo razmotrimo tu stvar, i ponovo pažljivo pročitamo to što je sam Darvin napisao o tom predmetu,

[63] Prema gospođi Mariji Pavlovoj, koja je posebno proučavala taj predmet, oni su migrirali iz Azije u Afriku, ostajali su tamo izvesno vreme, i zatim su se vraćali u Aziju. Bez obzira da li je ta dvostruka migracija potvrđena ili ne, činjenica nekadašnje rasprostranjenosti pretka našeg konja širom Azije, Afrike i Amerike je izvan svake sumnje.

videćemo da ako uopšte upotrebljava reč „istrebljenje“ u vezi sa prelaznim podvrstama, Darvin mora da je koristi u svom metaforičkom značenju. Što se tiče „konkurencije“, taj izraz Darvin takođe stalno upotrebljava (vidi, na primer, paragraf „O istrebljenju“) kao metaforu, kao „način izražavanja“, pre nego sa namerom da prenese zamisao o stvarnoj konkurenciji između dva dela iste vrste za uslove života. U svakom slučaju, odsustvo prelaznih vrsta nije argument u prilog konkurencije.

U stvari, glavni argument u prilog oštre konkurencije za uslove opstanka koja neprestano besni u svakoj životinjskoj vrsti je – da se poslužimo izrazom profesora Gedesa – „aritmetički argument“ pozajmljen od Maltusa.

Ali taj argument uopšte ne dokazuje konkurenciju. Možemo takođe uzeti veliki broj sela u jugoistočnoj Rusiji, čiji stanovnici uživaju u obilju hrane, ali nemaju nikakve higijenske uslove stanovanja; i videvši da je tokom poslednjih osamdeset godina stopa rađanja u tim selima bila šezdeset na hiljadu, dok je njihovo stanovništvo sada iste veličine kao što je bilo pre osamdeset godina, mogli bismo zaključiti da je među stanovnicima vladala strašna konkurencija. Ali istina je da je stanovništvo godinama stagniralo prosto zbog toga što je jedna trećina novorođenčadi umirala pre nego što bi dostigla šest meseci života. Jedna polovina je umirala do četvrte godine, a na svakih stotinu rođenih beba, samo je oko sedamnaest dostizalo dvadeset godina starosti. Novajlije su odlazile pre nego što bi porasle da budu konkurenti. Ako je takav slučaj sa ljudima, očigledno je da je to još više slučaj među životinjama. U svetu ptica, uništenje jaja događa se u ogromnim razmerama jer su jaja glavna hrana nekoliko vrsta u rano leto, a da ne pominjemo oluje, poplave koje uništavaju milione gnezda u Americi, i nagle promene vremena koje su fatalne po mlade sisare. Svaka oluja, svaka poplava, svaka poseta pacova ptičjem gnezdu, i svaka nagla promena temperature, odnosi te konkurente koji izgledaju tako strašno u teoriji.

Kada razmotrimo činjenice ekstremno brzog povećanja broja konja i goveda u Americi, svinja i zečeva na Novom Zelandu, i čak divljih životinja uvezenih iz Evrope (gde njihov broj održava čovek, a ne konkurencija), vidimo da se one u velikoj meri suprotstavljaju teoriji preteranog razmnožavanja. Ako konji i goveda mogu da se tako brzo razmnožavaju u Americi, time se jednostavno dokazuje da su bezbrojne populacije bizona i drugih preživara koji jedu travu – koliko god da su bile velike u Novom svetu tada – bile daleko ispod nivoa koji su prerije mogle da održe. Ako su milioni ubačenih životinja pronašli obilje hrane a da nisu izgladneli prethodnu populaciju na prerijama, utoliko pre moramo zaključiti da su Evropljani naišli na *oskudicu* travojeda u Americi, a ne na njihov višak. I imamo dobre razloge da verujemo kako je oskudica životinjske populacije prirodno stanje stvari širom sveta, uz svega nekoliko privremenih izuzetaka od tog pravila. Stvarni broj životinja u određenoj oblasti određen je, ne najvišim kapacitetom prehranjivanja životinja u toj oblasti, već najnepovoljnijim uslovima u kojima one žive svake godine. Prema tome, samo iz tog razloga, konkurencija teško može biti normalno stanje. Ali drugi razlozi takođe utiču na smanjivanje životinjske populacije čak ispod tako niskog nivoa. Posmatramo li konje i goveda koji cele zime pasu u stepama Transbajkalije, videćemo da su veoma mršavi i iscrpljeni na kraju zime. Ali oni se isrpljuju ne zato što nema dovoljno hrane za sve njih – svuda ima obilja trave koju prekriva tanak pokrivač snega – već zbog teškoće dolaska do nje ispod snežnog pokrivača, a taj problem je isti za sve konje. Osim toga, dani zaleđenog mraza su uobičajeni u rano proleće, a ako naiđe nekoliko takvih dana zaredom, konji se još više iscrpljuju. Ali onda dolazi snežna oluja, koja već oslabljene životinje prisiljava da nekoliko dana žive bez ikakve hrane, zbog čega veoma veliki broj njih umire. Gubici tokom proleća su toliko veliki da, ako je to godišnje doba bilo surovije nego inače, njih ne mogu nadoknaditi čak ni novi mladunci – utoliko pre što su *svi* konji iscrpljeni, a mlada ždrebad se rađa u slabi-

jem stanju. Broj konja i goveda stoga uvek ostaje ispod nivoa na kom bi inače mogao biti. Tokom čitave godine ima hrane za pet ili deset puta više životinja, ali njihove populacije ipak rastu krajnje sporo. Ali čim burjatski gazda doda bar malo sena u stepi, i baci je napolje u danima zeleđenog mraza ili teške snežne oluje, on odmah vidi kako se njegovo stado povećava. S obzirom da skoro sve slobodne životinje travojedi i glodari žive uglavnom u istim uslovima u Aziji i Americi, sa sigurnošću možemo reći da njihov nizak broj *ne* održava konkurencija, i da ni u jednom periodu godine ne moraju da se bore za hranu, a ako nikada ne dostižu nivo koji bi bio iole približan prenaseljenosti, uzrok toga je klima a ne konkurencija.

Značaj prirodnih kočnica preteranog razmnožavanja, a posebno njihova povezanost sa hipotezom o konkurenciji, čini se da nikada nije adekvatno razmatran. Te kočnice, ili pre neke od njih, se pominju, ali njihovo dejstvo se retko detaljno proučava. Ali ako uporedimo delovanje prirodnih kočnica sa dejstvom konkurencije, moramo odmah priznati da ta potonja ne izdržava nikakvo poređenje sa drugim kočnicama. Tako Bejts navodi zaista zapanjujući broj krilatih mrava koji stradaju tokom svojih egzodusa. Mrtva ili polumrtva tela *slobodnih mrava* („*formica de fuego*" ili *Myrmica saevissima*) koja su tokom bure bila oduvana u reku, bila su „nagomilana u liniji debeloj i širokoj od tri do pet centimetara, koja se miljama neprekidno pružala po ivici vodene površine".[64] Mirijade mrava umiru na taj način, usred prirode koja može da održi sto puta više mrava nego što živi u njoj. Dr Altum, nemački proučavalac šuma, koji je napisao veoma zanimljivu knjigu o životinjama koje su štetne za naše šume, takođe je izložio mnoštvo činjenica koje pokazuju ogroman značaj prirodnih kontrola. On kaže da smenjivanje bura, hladnog i vlažnog vremena u toku egzodusa borovog moljca (*Bombyx pini*), tu životinju uništava u neverovatnim količinama, i da su tokom proleća 1871. svi ti moljci odjednom nestali, jer ih je

[64] *Naturalist on the river Amazons* (*Prirodnjak na reci Amazon*), II, str. 85, 95.

verovatno ubio niz hladnih noći.[65] Mogli bismo navesti mnoge slične primere u vezi sa različitim insektima iz raznih delova Evrope. Dr Altum takođe pominje ptice neprijatelje borovog moljca, i ogromnu količinu njegovih jaja koje uništava lisica, ali dodaje da je parazitska gljivica koja ga povremeno napada mnogo strašniji neprijatelj od bilo koje ptice, zato što ona odjednom uništava moljce na veoma velikim prostranstvima. Isti autor izlaže dugačku listu neprijatelja različitih vrsta miševa (*Mus sylvaticus*, *Arvicola arvalis*, i *A. agrestis*), ali primećuje: „Međutim, najstrašniji neprijatelji miševa nisu druge životinje, nego nagle promene vremena koje se događaju skoro svake godine." Smenjivanje mraza i toplog vremena uništava ih u bezbrojnim količinama: „Jedna jedina nagla promena vremena može svesti hiljade miševa na nekoliko jedinki." S druge strane, toplo vreme, ili zima koja postepeno dolazi, mogu da uvećaju njihov broj do pretećih razmera, uprkos svim neprijateljima; takav je bio slučaj 1876. i 1877. godine.[66] Prema tome, konkurencija je, u slučaju miševa, sasvim beznačajan faktor kada se uporedi sa vremenom. Druge činjenice koje dokazuju istu stvar, takođe su date u vezi sa vevericama.

Dobro je poznato koliko ptice pate od naglih promena vremena. Kasne snežne oluje jednako su destruktivne za ptičji život na engleskim tresetištima kao i u Sibiru; a Čarls Dikson je video veliki broj crvenih tetreba koji su pod takvim pritiskom tokom nekih izuzetno oštrih zima bili primorani da napuste tresetišta, „i znali smo da ih tada prihvatimo na ulicama Šefilda. Stalna vlaga je", dodaje, „skoro isto toliko fatalna za njih".

S druge strane, zarazne bolesti koje stalno napadaju većinu životinjskih vrsta, uništavaju ih u tolikim brojevima da se gubici često ne mogu nadoknaditi posle mnogo godina, čak i među

[65] Dr Bernard Altum, *Waldbeschädigungen durch Thiere und Gegenmittel* (*Šumska šteta koju prouzrokuju ljudi i antitela*), Berlin, 1889, str. 207 i dalje.

[66] Dr Bernard Altum, *Ibid*, str. 13 i 187.

životinjama koje se najbrže razmnožavaju. Tako su, pre oko šezdeset godina, neke *tekunice* naglo nestale usled neke epidemije u blizini Sarepte u jugoistočnoj Rusiji, i nijedna *tekunica* nije bila viđena u toj oblasti godinama. Bilo je potrebno da prođe mnogo godina pre nego što su opet postale brojne kao nekada.[67]

Moglo bi se navesti još mnogo sličnih činjenica koje sve umanjuju značaj koji se pridaje konkurenciji.[68] Naravno, moglo bi se odgovoriti, Darvinovim rečima, da svako živo biće ipak „u nekom periodu svog života, tokom nekog godišnjeg doba, u svakom naraštaju ili periodično, mora da se bori za život i da trpi veliko pustošenje", te da najsposobniji opstaju tokom takvih perioda teške borbe za život. Ali ako bi evolucija životinjskog sveta bila zasnovana isključivo, ili čak uglavnom, na opstanku najsposobnijih tokom nesrećnih perioda; ako bi prirodni odabir bio ograničen na periode izuzetne suše, ili nagle promene temperature, ili poplava, nazadovanje bi bilo pravilo u životinjskom svetu. Oni koji prežive periode ekstremne gladi, ili oštru epidemiju kolere, ili male boginje, ili difteriju, poput onih koje viđamo u necivilizovanim zemljama, nisu najjači, ni najzdraviji, niti su najinteligentniji. Nikakav napredak ne može biti zasnovan na takvim opstancima – utoliko manje što svi preživeli obično izlaze iz takve teške muke oštećenog zdravlja, kao transbajkalski konji koje sam upravo pomenuo, ili arktičke posade, ili utvrđeni garnizon vojnika koji su nekoliko meseci prisiljeni da žive na pola sledovanja, te iz tog iskustva izlaze slomljenog zdravlja, koje kasnije ishoduje izuzetno visokom smrtnošću. Sve što prirodna selekcija može da učini u teškim vremenima jeste da jedinke koje su obdarene najvećom izdržljivošću poštedi sveopšte oskudice. Ona to i čini među sibirskim konjima i govedima. Oni *jesu* izdržljivi: mogu da se hrane polarnom brezom u slučaju nužde, i izdržavaju hladnoću

[67] A. Becker, *Bulletin de la Société des Naturalistes de Moscou* (*Bilten moskovskog društva prirodnjaka*), 1889, str. 625.

[68] Vidi Dodatak V.

i glad. Ali nijedan sibirski konj ne može da nosi ni polovinu težine koju evropski konj sa lakoćom nosi; nijedna sibirska krava ne daje ni polovinu mleka koju daje Džerzi krava, i nijedan domorodac iz necivilizovanih zemlja ne može da se poredi sa Evropljanima. Oni možda bolje podnose glad i hladnoću, ali njihova fizička snaga je daleko ispod snage dobro nahranjenog Evropljanina, a njihov intelektualni napredak je očajno spor. „Zlo ne može da proizvede dobro", piše Černiševski u jednom izvanrednom eseju o darvinizmu.[69]

Na sreću, konkurencija nije pravilo ni u životinjskom svetu niti u čovečanstvu. Ona je ograničena među životinjama na izuzetne periode, a prirodni odabir pronalazi bolje uslove za svoje delovanje. Bolji uslovi se stvaraju *eliminacijom konkurencije* kroz uzajamnu pomoć i uzajamnu podršku.[70] U velikoj borbi za život – za najveću moguću punoću i snagu života, s najmanjim utroškom energije – prirodna selekcija stalno traži načine kako da upravo izbegne konkurenciju što je više moguće. Mravi se udružuju u gnezdima i savezima, gomilaju svoje zalihe, uzgajaju svoju stoku – i tako izbegavaju konkurenciju; prirodna selekcija u porodici mrava bira one vrste koje najbolje znaju kako da izbegnu konkurenciju, sa njenim neizbežno štetnim posledicama. Većina naših ptica polako se kreće prema jugu kako se zima približava, ili se sakuplja u bezbrojna društva i preduzima duga putovanja – i tako izbegava konkurenciju. Mnogi glodari padaju u san u vreme kada mora da nastupi konkurencija, dok drugi pacovi skladište hranu za zimu, i sakupljaju se u velika sela da steknu neophodnu zaštitu dok rade. Kada se lišajevi osuše

[69] Časopis *Русская мысль* (*Ruska misao*), septembar 1888: „Teorija o koristi borbe za život bila je predgovor mnogih rasprava o botanici, zoologiji, i ljudskom životu", kaže jedan stari transformista.

[70] „Jedan od najčešćih načina na koji prirodni odabir deluje jeste prilagođavanje nekih jedinki vrste pomalo drugačijem načinu života, pri čemu su one sposobne da zauzmu nepogodna mesta u prirodi" (*Origin of Species*, str 145) – drugim rečima, da izbegnu konkurenciju.

u unutrašnjosti kontinenta, irvasi migriraju ka moru. Bizoni prelaze ogroman kontinent kako bi pronašli obilje hrane. A kada se preterano razmnože na reci, dabrovi se dele se u dve grupe i odlaze: stariji niz reku, a mlađi uzvodno – i tako izbegavaju konkurenciju. A kada životinje ne mogu da padnu u san, niti da migriraju, niti da gomilaju zalihe, niti da uzgajaju svoju hranu kao mravi, one čine isto što i senice, i što je Volas (*Darvinizam*, poglavlje V) tako lepo opisao: pribegavaju novoj vrsti hrane – i tako, opet, izbegavaju konkurenciju.[71]

„Ne takmičite se! – konkurencija je uvek štetna za vrstu i imate mnogo načina da je izbegnete!" To je *tendencija* prirode, ne uvek u potpunosti ostvarena, ali uvek prisutna. To je lozinka koja do nas dolazi iz grma, šume, reke i okeana. „Stoga se udružujte – praktikujte uzajamnu pomoć! To je najsigurniji način da se svakome i svima osigura najveća bezbednost, i to je najbolja garancija telesnog, intelektualnog i moralnog opstanka i napretka." To je ono čemu nas uči priroda, i upravo to rade sve one životinje koje su dostigle najviše mesto u svojim posebnim klasama. To je takođe ono što čovek – najprimitivniji čovek – radi, i zbog toga je čovek dostigao poziciju na kojoj se mi sada nalazimo, kao što ćemo videti u narednim poglavljima posvećenim uzajamnoj pomoći u ljudskim društvima.

[71] Vidi Dodatak VI.

Treće poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU DIVLJACIMA

Navodni rat svih protiv svih. — Plemensko poreklo ljudskog društva. — Pozna pojava odvojene porodice. — Bušmani i Hotentoti. — Australijanci, Papuanci. — Eskimi, Aleuti. — Osobine života divljaka koje Evropljani teško razumeju. — Pojam pravde naroda Dajak. — Običajno pravo.

Ogromna uloga koju uzajamna pomoć i podrška igraju u evoluciji životinjskog sveta kratko je analizirana u prethodnim poglavljima. Sada bi trebalo usmeriti pažnju na ulogu koju su ti isti odnosi odigrali u evoluciji ljudske vrste. Videli smo koliko je malo životinjskih vrsta koje žive izolovanim životom, i koliko su mnogobrojne one vrste koje žive u društvima, ili zbog uzajamne odbrane, ili zbog lova i skladištenja hrane, ili zbog odgajanja potomstva, ili samo zbog zajedničkog uživanja u životu. Takođe smo videli da su mir i uzajamna podrška pravilo unutar plemena ili vrste, iako se ratni sukobi između različitih klasa životinja, ili različitih vrsta, ili čak između različitih plemena iste vrste događaju u priličnoj meri; i da one vrste koje najbolje znaju kako da se udružuju i da izbegnu konkurenciju, imaju najbolje šanse za opstanak i dalji napredan razvoj. One napreduju, dok nedruštvene vrste propadaju.

Očigledno je da bi bilo u potpunoj suprotnosti sa svim što znamo o prirodi ako bi ljudi bili izuzetak od tako opšteg pravila: ako bi tako ranjivo stvorenje kao što je čovek na svo-

jim počecima pronašlo zaštitu i svoj način napredovanja, ne u uzajamnoj podršci, kao druge životinje, već u nesmotrenom takmičenju za lične prednosti, bez obaziranja na interese vrste. Umu naviknutom na ideju jedinstva u prirodi takva teza deluje potpuno neodbranjivo. Ali, neverovatnoj i nefilozofskoj kakva jeste, toj tezi nikada nije nedostajalo njenih zagovornika. Uvek je bilo autora koji su zauzimali pesimističko stanovište o čovečanstvu. Oni su o njemu znali, manje ili više površno, iz svog ograničenog iskustva. Znali su iz istorije to što su analitičari, uvek pažljivo razmatrajući ratove, okrutnosti i tlačenja, govorili o tome, i nešto malo pored toga, i zaključili su da čovečanstvo nije ništa drugo do nepovezana skupina bića, uvek spremnih da se bore jedni protiv drugih, koje od takvog ponašanja odvraća jedino intervencija neke vlasti.

To je bilo Hobsovo stanovište; i premda su neki od njegovih sledbenika u osamnaestom veku nastojali da dokažu kako ni u jednom periodu svog postojanja – čak ni u svom najprimitivnijem obliku – čovečanstvo nije živelo u stanju stalnog rata; da su ljudi bili društveni čak i u „prirodnom stanju"; i da je nedostatak znanja, pre nego rđave urođene sklonosti čoveka, doveo čovečanstvo do svih strahota u njegovom ranom istorijskom životu, – njegova ideja je, naprotiv, bila da takozvano „prirodno stanje" nije bilo ništa drugo do stalna borba između pojedinaca, slučajno okupljenih zajedno običnim kapricom njihove zverske egzistencije. Istina, nauka je donekle napredovala od Hobsovog vremena, i sada polazimo od čvršćih osnova nego što su to bile spekulacije Hobsa i Rusoa. Ali hobsijanska filozofija još uvek ima veliki broj poštovalaca, i odnedavno imamo pravu školu autora koji su, preuzimajući više Darvinovu terminologiju nego njegove glavne ideje, od nje sačinili raspravu u korist Hobsovih mišljenja o primitivnom čoveku, i čak su uspeli da joj daju naučni izgled. Kao što je poznato, Haksli je preuzeo vođstvo u toj školi, i u članku koji je napisao 1888. godine predstavio je primitivne ljude kao neku vrstu tigrova ili lavova, lišenih svih etičkih pojmova, koji vode borbu za opsta-

nak do gorkog kraja, i žive život u „neprestanoj slobodnoj borbi". Da navedemo njegove sopstvene reči: „Izvan ograničenih i privremenih porodičnih odnosa, hobsovski rat svih protiv svih bio je normalno stanje egzistencije."[72]

Više nego jednom ukazano je kako je glavna greška Hobsa i filozofa osamnaestog veka bila u tome što su zamislili da je čovečanstvo svoj život započelo u obliku malih lutajućih porodica, nečega poput „ograničenih i privremenih" porodica krupnijih mesojeda, dok je sada zapravo potvrđeno da to *nije* bio slučaj. Naravno, nemamo neposredne dokaze o načinima života prvih čovekolikih bića. Još uvek nismo postigli konsenzus o vremenu njihovog prvog pojavljivanja: geolozi su sada skloni da njihove tragove vide u pliocenu, ili čak miocenu, slojevima tercijarnog perioda. Ali mi raspolažemo indirektnim metodom koji nam omogućuje da pomalo osvetlimo čak i tu daleku starinu. Najpažljivije istraživanje društvenih institucija najnižih rasa obavljeno je u toku proteklih četrdeset godina, i ono je u sadašnjim institucijama primitivnih naroda otkrilo neke tragove još starijih institucija koje su odavno nestale, ali su ipak ostavile nepogrešive tragove svog nekadašnjeg postojanja. Tako se u delima Bahofena, Maklenana, Morgana, Edvina Tajlora, Mejna, Posta, Kovalevskog, Laboka, i mnogih drugih, razvila čitava nauka posvećena embriologiji ljudskih institucija. I ta nauka je ustanovila kao nesumnjivu činjenicu da čovečanstvo nije počelo svoj život u obliku malih izolovanih porodica.

Daleko od toga da je primitivni oblik organizacije, porodica je veoma pozni proizvod ljudske evolucije. Najdalje što možemo da dopremo u prošlost u paleontologiji čovečanstva, pronalazimo ljude kako žive u društvima – u plemenima koja liče na plemena najviših sisara; i bila je potrebna krajnje spora i duga evolucija da ta društva dovede do rodovske ili klanovske organizacije, koja je, sa svoje strane, morala preduzeti još jednu, takođe veoma dugu evoluciju, pre nego što su se mogli pojavi-

[72] Časopis *Nineteenth Century*, februar 1888, str. 165.

ti prvi zameci, poligamne ili monogamne, porodice. Društva, grupe, ili plemena – a ne porodice – bili su dakle primitivni oblici organizacije ljudskog roda i njegovih prvih predaka. To je ono do čega je etnologija došla posle svojih pažljivih istraživanja. U tom trudu ona je jednostavno došla do onoga što je zoolog mogao predvideti. Nijedan viši sisar, osim nekoliko mesojeda i nekoliko nesumnjivo izumirućih vrsta čovekolikih majmuna (orangutani i gorile), ne živi u malim porodicama koje odvojeno lutaju šumama. Svi ostali žive u društvima. I Darvin je vrlo dobro razumeo da čovekoliki majmuni koji žive izolovano nikada nisu mogli da se razviju u ljudska bića, te je bio sklon da čoveka smatra potomkom neke relativno slabe ali društvene vrste, kao što su šimpanze, pre nego neke snažnije ali nedruštvene vrste, kao što su gorile.[73] Zoologija i paleoetnologija se stoga slažu u tome da je grupa, a ne porodica, bila najraniji oblik društvenog života. Prva ljudska društva bila su jednostavno razvojni nastavak onih društava koja sačinjavaju samu suštinu života viših životinja.[74]

Ako sada razmotrimo potvrđene činjenice, vidimo da najraniji tragovi čoveka, koji datiraju od glacijalnog i postglacijalnog perioda, pružaju nepogrešive dokaze da je čovek već tada živeo

---

[73] *The Descent of Man*, kraj II poglavlja, str. 63–64 drugog izdanja.

[74] Antropolozi koji se potpuno slažu sa tim mišljenjima o čoveku ipak ponekad ukazuju da čovekoliki majmuni žive u poligamnim porodicama pod vođstvom „snažnog i ljubomornog mužjaka". Ne znam koliko je ta tvrdnja zasnovana na valjanom posmatranju. Ali deo iz Bremove knjige *Život životinja* (*Brehm's Life of Animals*), na koji se ponekad poziva, teško da se može prihvatiti kao naročito ubedljiv. Ta tvrdnja se javlja u njegovom opštem opisu majmuna; ali njegovi detaljniji opisi posebnih vrsta ili joj protivreče ili je ne potvrđuju. Čak i kada se radi o majmunima Starog sveta, Brem se slaže sa tim da oni „skoro uvek žive u grupama, i vrlo retko u porodicama" (francusko izdanje, str. 59). Što se tiče drugih vrsta, sama brojnost njihovih grupa, koje uvek imaju mnogo mužjaka, čini tezu o „poligamnoj porodici" više nego sumnjivom. Očigledno je da su potrebna dalja posmatranja.

u društvima. Pronalasci izolovanih kamenih oruđa, čak i iz starog kamenog doba, veoma su retki. Naprotiv, gde god se otkrije jedna kremena alatka, sigurno se pronalaze druge, u većini slučajeva u velikim količinama. U vreme kada su ljudi stanovali u pećinama, ili ispod zgodno isturenih stena, zajedno sa sisarima koji su danas istrebljeni, i kada su jedva uspevali da naprave najgrublje oblike kremenih sekira, oni su već poznavali prednosti života u društvima. U dolinama pritoka Dordonje, površinski deo stena je na nekim mestima potpuno prekriven pećinama koje su nastanjivali paleolitski ljudi.[75] Ponekad se stanovanje u pećinama superponira u pričama, u kojima ono zacelo više podseća na gnezdeće kolonije lasta nego na jazbine mesojeda. Što se tiče kremenih oruđa otkrivenih u tim pećinama, prema Labokovim rečima, „možemo bez preterivanja reći da su bezbrojna". Isto važi za ostala paleolitska mesta. U Lartretovim istraživanjima takođe se vidi da su stanovnici oblasti Orinjak na jugu Francuske učestvovali u plemenskim obrocima na sahrani svojih mrtvih. Prema tome, ljudi su živeli u društvima, i začeli su plemensko poštovanje, čak i u tako dalekoj starini.

Iste činjenice su još bolje dokazane u istraživanjima poznog kamenog doba. Tragovi neolitskog čoveka pronađeni su u bezbrojnim količinama, zbog čega možemo u velikoj meri rekonstruisati njegov način života. Kada je ledena kapa (koje se morala prostirati od polarnih oblasti i južno sve do srednje Francuske, centralne Nemačke, i centralne Rusije, i pokrivati Kanadu i dobar deo onoga što su sada Sjedinjene Države) počela da se topi, površine oslobođene leda prvo su bile prekrivene močvarama i barama, a kasnije nebrojenim jezerima.[76] Jezera

[75] John Lubbock, *Prehistoric times*, peto izdanje, 1890.

[76] To širenje ledene kape potvrđuje većina geologa koji su posebno proučavali glacijalno doba. Rusko geološko istraživanje već je zauzelo isto mišljenje u pogledu Rusije, a većina nemačkih specijalista potvrđuje ga kada se radi o Nemačkoj. Kada obrate pažnju na ukupne glacijalne naslage, francuski geolozi neće propustiti da prepoznaju glacijaciju većeg dela centralnog platoa Francuske.

su ispunjavala sva ulegnuća u dolinama pre nego što su njihove vode iskopale one trajne kanale koji su, u toku narednog perioda, postali naše reke. I gde god da istražujemo, u Evropi, Aziji, ili Americi, na obalama doslovno bezbrojnih jezera toga razdoblja, čije bi pravo ime bio lakustrinski period, pronalazimo tragove neolitskog čoveka. Oni su toliko brojni da se možemo samo čuditi relativnoj gustini naseljenosti u to vreme. „Stanice" neolitskog čoveka ređaju se jedna za drugom na terasama koje sada obeležavaju obale tih drevnih jezera. I na svakoj od tih stanica kamena oruđa se pojavljuju u takvim brojevima da ne može biti nikakve sumnje u pogledu vremenskog razdoblja tokom kojeg su ona bila nastanjena verovatno brojnim plemenima. Arheolozi su otkrili čitave radionice kremenih alatki koje svedoče o broju radnika koji su obično radili zajedno.

Tragovi razvijenijeg perioda, koji već karakteriše upotreba nekih oblika grnčarije, pronađeni su u gomilama školjki u Danskoj. One se javljaju, kao što je dobro poznato, u obliku gomila debljine od metar i po do tri metra, širine od trideset do šezdeset metara, i dužine od trista i više metara, i toliko su uobičajene duž nekih delova morske obale da su dugo vremena bile smatrane prirodnim izraslinama. Međutim, te gomile ne „sadrže *ništa* drugo osim predmeta koji su na jedan ili drugi način bili podložni ljudskoj upotrebi", i one su tako gusto ispunjene proizvodima ljudske industrije da je u toku svog dvodnevnog boravka u Milgardu, Labok iskopao ne manje od sto devedeset i jednog komada kamenih oruđa i četiri fragmenta grnčarije.[77] Sama veličina i rasprostranjenost gomila školjki dokazuje da su obale Danske generacijama nastanjivale stotine malih plemena koja su očigledno mirno živela zajedno, kao što Fuegijanci [plemena Ognjene zemlje], koji takođe talože slične gomile školjki, žive u naše vreme.

Jezerske naseobine u Švajcarskoj, koje predstavljaju još dalji napredak civilizacije, podastiru još bolje dokaze života i

[77] *Prehistoric Times*, str. 232 i 242.

rada u društvima. Poznato je da su još u vreme kamenog doba obale švajcarskih jezera bile načičkane selima, od kojih se svako sastojalo od nekoliko koliba, i bilo je podignuto na platformama koje su nosili nebrojeni stubovi pobijeni u jezeru. Ne manje od dvadeset četiri, većinom sela iz kamenog doba, otkriveno je duž obala jezera Leman, trideset dva na jezeru Konstanc, četrdeset šest na jezeru Nojšatel, itd., i svako od njih svedoči o ogromnoj količini zajednički obavljenog rada u plemenu, a ne u porodici. Još se istaklo da je život stanovnika jezera morao biti izvanredno lišen ratovanja. I verovatno jeste, naročito kada ukažemo na život onih primitivnih ljudi koji u sadašnjem vremenu žive u sličnim selima podignutim na stubovima duž morskih obala.

Stoga se vidi, čak i iz gornjih kratkih aluzija, da naše znanje o primitivnom čoveku nije uopšte tako oskudno, i da je, toliko koliko zahvata, pre suprotno nego komplementarno hobsijanskim spekulacijama. Osim toga, to znanje se može u velikoj meri dopuniti direktnim posmatranjima onih primitivnih plemena koja se sada nalaze na istom nivou civilizacije na kojem su stanovnici Evrope bili u preistorijskim vremenima.

To da takva primitivna plemena na koja sada nailazimo nisu degenerisani primerci ljudskog roda koji su prethodno znali za višu civilizaciju, kako se povremeno tvrdi, valjano su dokazali Edvin Tajlor i Džon Labok. Međutim, argumentima koji su već suprotstavljeni teoriji o degeneraciji moglo bi se dodati sledeće. Osim nekoliko plemena grupisanih u manje pristupačnim brdima, „divljaci“ formiraju pojas koji okružuje manje ili više civilizovane nacije, nastanjujući najudaljenije tačke naših kontinenata, od kojih je većina i dalje zadržala, ili je nedavno stekla, rani postglacijalni karakter. To su Eskimi i njihovi srodnici na Grenlandu, u arktičkoj Americi i u severnom Sibiru; na južnoj hemisferi, to su Australijanci, Papuanci, Fuegijanci i, delom, Bušmani; dok su unutar civilizovane oblasti narodi slični primitivnima pronađeni jedino na Himalajima, u brdima Australazije i na visoravnima Brazila. Moramo imati na umu da ledeno doba

nije odjednom prestalo na celoj površini zemlje. Ono i dalje traje na Grenlandu. Prema tome, u vreme kada obalske oblasti Indijskog okeana, Sredozemlja, ili Meksičkog zaliva, već zahvata toplija klima, i kada one postaju sedišta viših civilizacija, ogromna prostranstva Srednje Evrope, Sibira, i Severne Amerike, kao i Patagonije, Južne Afrike, i južne Australazije, ostala su u ranim postglacijalnim uslovima koji su ih učinili nepristupačnim civilizovanim narodima tropskih i subtropskih oblasti. U to vreme, te oblasti su bile to što su sada strašni *urmani* u severozapadnom Sibiru, a njihova stanovništva, nedostupna i netaknuta civilizacijom, bila su zadržala osobine ranih postglacijalnih ljudi. Kasnije, kada su ta prostranstva usled isušivanja postala pogodnija za poljoprivredu, ona su bila nastanjena civilizovanijim doseljenicima, i dok je deo njihovog prethodnog stanovništva bio asimilovan od strane novih doseljenika, drugi deo je otišao dalje, i nastanio se tamo gde ih sada pronalazimo. Teritorije koje oni sada nastanjuju su, ili su odskora, subglacijalne u pogledu svojih prirodnih karakteristika. Njihove veštine i oruđa su ona iz neolitskog doba, i uprkos njihovim rasnim razlikama i razdaljinama koje ih razdvajaju, njihovi načini života i društvene institucije upadljivo su slični. Stoga ih ne možemo smatrati za nešto drugo do za fragmente ranog postglacijalnog stanovništva sada civilizovane oblasti.

Prva stvar koja nam pada u oči čim počnemo da proučavamo primitivne ljude je složenost organizacije bračnih odnosa u kojima oni žive. Kod većine njih, jedva da pronalazimo začetke porodice u značenju koje joj mi pridajemo. Ali oni ni u kom slučaju nisu nepovezane skupine muškaraca i žena koje se haotično sakupljaju u skladu sa svojim trenutnim kapricima. Svi oni imaju određenu organizaciju koju je Morgan opisao u njenim opštim aspektima kao „rodovsku“ ili klanovsku organizaciju.[78]

---

[78] Johann Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht* (*Matrijarhat*), Štutgart, 1861; Luis Morgan, *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (*Drevno društvo*,

Ukratko, nema sumnje u to da je čovečanstvo u svojim počecima prošlo kroz fazu koja se može nazvati „zajednički brak“, to jest, celo pleme je imalo muževe i žene krvne srodnike, uz malo obraćanja pažnje na jednokrvnost. Ali je takođe izvesno da su neka ograničenja tom slobodnom opštenju nametana u veoma ranom periodu. Ubrzo su zabranjeni brakovi između sinova jedne majke i njenih sestara, unuka i tetaka. Kasnije je zabranjen brak između sinova i ćerki iste majke, i usledila su dalja ograničenja. Evoluirala je zamisao *roda*, ili klana, koja je obuhvatala sve pretpostavljene pretke jedne loze (ili, tačnije, svih onih koji su bili okupljeni u jednoj grupi), a brak unutar klana bio je u potpunosti zabranjen. On je i dalje ostao „zajednički“, ali žena ili muž su se morali uzeti iz drugog klana.

---

ili istraživanje ljudskog napretka od divljaštva preko varvarstva do civilizacije), Njujork, 1877; Džon Ferguson Maklenan (J. F. MacLennan), *Studies in Ancient History* (*Proučavanja drevne istorije*), Prva serija, novo izdanje, 1886; Druga serija, 1896; Lorimer Fison i A. V. Hauit (Alfred William Howitt), *Kamilaroi and Kurnai*, Melburn. Tih petorica autora – kako je potpuno tačno primetio Žiro Telon (Giraud Teulon), krenuvši od različitih činjenica i različitih opštih ideja, i primenjujući drugačije metode, došli su do istih zaključaka. Bahofenu dugujemo pojam majčinske porodice i nasleđivanja po majci; Morganu – sisteme srodstva, malajski i turanski, i veoma darovitu skicu glavnih faza ljudske evolucije; Maklenanu – zakon egzogamije; a Fisonu i Hauitu – prikaz, ili šemu, bračnih društava u Australiji. Svih petorica završavaju ustanovljenjem činjenice o plemenskom poreklu porodice. Kada je Bahofen u svom epohalnom delu prvi skrenuo pažnju na majčinsku porodicu, i kada je Morgan opisao organizaciju klana – obojica se slažući da su ti oblici skoro opšteprisutni, i tvrdeći da bračni zakoni leže u samoj osnovi sukcesivnih koraka ljudske evolucije, oni su bili optuženi za preterivanje. Ali najpažljivija istraživanja koja su od tada sprovele falange studenata drevnog prava, dokazala su da svi narodi čovečanstva nose tragova prolaska kroz slične faze razvoja bračnog prava, kakve sada vidimo da važe među nekim divljacima. Vidi dela Alberta Hermana Posta, Lotara Darguna, Kovalevskog, Laboka, i njihovih brojnih sledbenika: Juliusa Liperta (Lippert), Mukea (Mucke), i tako dalje.

A kada je rod postao prekobrojan, on se podelio na nekoliko rodova od kojih se svaki podelio na klase (obično četiri), a brak je bio dozvoljen samo između određenih dobro definisanih klasa. To je faza koju sada pronalazimo među Australijancima koji govore kamilaroi jezikom. Što se tiče porodice, njeni prvi zameci pojavljuju se usred organizacije klana. Ženu uhvaćenu u ratu sa nekim drugim klanom, koja je prethodno pripadala celom rodu, otmičar je kasnije mogao zadržati, sa izvesnim obavezama prema plemenu. On ju je mogao odvesti u odvojenu kolibu, nakon što bi platila određeni danak klanu, i tako uspostaviti unutar klana odvojenu porodicu čija je pojava očigledno otvarala potpuno novu fazu civilizacije.[79]

Kada uzmemo u obzir da se ta komplikovana organizacija razvila među ljudima koji su se nalazili na najnižem poznatom stupnju razvoja, i da se održala u društvima koja nisu poznavala nijednu drugu vrstu vlasti osim vladavine javnog mišljenja, odjednom uviđamo koliko su društveni instinkti morali biti duboko ukorenjeni u ljudskoj prirodi, čak i u njenim najnižim fazama. Divljak koji je sposoban da živi u takvoj organizaciji, i da se slobodno potčinjava pravilima koja se neprestano sukobljavaju sa njegovim ličnim željama, zasigurno nije zver lišena etičkih principa koja ne zna za obuzdavanje svojih strasti. Ali ta činjenica postaje još impresivnija kada uzmemo u obzir ogromnu starinu organizacije klana. Sada je poznato da su Grci Homerovog doba, preistorijski Rimljani, Tacitovi Germani, prvi Kelti i prvi Sloveni, imali svoje periode klanovske organizacije, vrlo slične onoj koju pronalazimo kod Australijanaca, crvenih Indijanaca, Eskima, i drugih stanovnika „divljeg pojasa".[80] Mo-

---

[79] Vidi Dodatak VII.

[80] O Semitima i Arijevcima, vidi posebno *Первобытное право* (*Primitivno pravo*) profesora Maksima Kovalevskog, Moskva 1886. i 1887. Takođe njegova predavanja koja je održao u Stokholmu („Prikaz porekla i evolucije porodice i svojine", Stokholm, 1890), koja predstavljaju divan pregled celog tog pitanja. Uporedi takođe sa Albert Post, *Die Geschle-*

ramo dakle priznati: ili je evolucija bračnih zakona tekla na isti način u svim ljudskim rasama, ili su rudimenti pravila klana bili razvijeni među nekim zajedničkim precima Semita, Arijevaca, Polinezijaca, i tako dalje, pre nego što se dogodilo njihovo odvajanje u posebne narode, a ta pravila su se zadržala sve do danas, među narodima koje su se davno odvojile od zajedničke loze. Ali obe alternative podrazumevaju jednako impresivnu istrajnost te institucije – takvu istrajnost koju nikakav napad pojedinca nije mogao da slomi tokom mnogo hiljada godina njenog postojanja. Sama istrajnost organizacije klana pokazuje da je potpuno pogrešno predstavljati čovečanstvo kao haotičnu skupinu pojedinaca, koji se potčinjavaju jedino svojim individualnim strastima, i zloupotrebljavaju svoju ličnu silu i lukavstvo protiv svih drugih predstavnika svoje vrste. Razuzdani individualizam je moderna tekovina, ali to nije bila osobina primitivnog čovečanstva.[81]

Okrenimo se sada postojećim divljacima. Možemo početi sa Bušmanima koji se nalaze na veoma niskom stupnju razvoja – zaista tako niskom da nemaju mesto stanovanja i spavaju

chtsgenossenschaft derUrzeit (*Rodno kooperativno društvo preistorijskog doba*), Oldenburg, 1875.

[81] Bilo bi nemoguće ovde ući u raspravu o poreklu bračnih ograničenja. Dozvolite mi samo da primetim da podela na grupe, slična Morganovoj među Havajcima, postoji među mnogim pticama; mladunci žive zajedno, odvojeno od svojih roditelja. Slična podela mogla bi se verovatno pronaći i među nekim sisarima. Što se tiče zabrane veza između braće i sestara, ona je verovatnije nastala, ne iz spekualacija o lošim posledicama jednokrvanosti, koje se zapravo ne čine verovatnim, već da bi se izbegla previše laka prevremenost takvih brakova. U bliskom zajedničkom životu ta zabrana je morala postati imperativna nužnost. Takođe moram ukazati da, u raspravi o novim običajima, u celini uzev, moramo imati na umu da divljaci, kao i mi, imaju svoje „mislioce", naučnike-čarobnjake, lekare, proroke, i tako dalje – čija su znanja i ideje ispred znanja i ideja masa. Ujedinjeni kao što jesu u svojim tajnim društvima (još jedna skoro univerzalna crta), oni sigurno mogu izvršiti snažan uticaj, i nametnuti običaje čiju korisnost možda još uvek ne shvata većina plemena.

u rupama iskopanim u zemlji, koje povremeno zaštite nekim zaklonom. Kada su se Evropljani doselili na njihovu teritoriju uništivši jelene, poznato je da su Bušmani počeli da kradu doseljenička goveda, nakon čega je protiv njih pokrenut rat do istrebljenja, previše užasan da bismo ovde govorili o njemu. Savez farmera ubio je pet stotina Bušmana 1774. godine, tri hiljade 1808. i 1809, i tako dalje. Trovali su ih kao pacove, ubijali su ih lovci koji su se krili u zasedi iza lešine neke životinje, ubijali su ih gde god su ih sretali.[82] Stoga je naše znanje o Bušmanima, koje smo uglavnom pozajmili od tih istih ljudi koji su ih ubijali, nužno ograničeno. Ali još uvek znamo da su Bušmani živeli u malim plemenima (ili klanovima) kada su Evropljani došli, ponekad u opštem savezu, da su obično zajedno lovili i delili plen bez svađe, da nikada nisu napuštali svoje ranjene i da su pokazivali jaku privrženost prema svojim drugovima. Lihtenštajn je napisao najdirljiviju priču o Bušmanu koji se zamalo udavio u reci, koga su spasili njegovi drugovi. Oni su skinuli svoja krzna da ga pokriju, a sami su drhtali od hladnoće. Osušili su ga i istrljali pokraj vatre mažući njegovo telo toplom mašću sve dok ga nisu vratili u život. A kada Bušmani pronađu, u Johanu Van Der Valtu, čoveka koji se lepo odnosi prema njima, svoju zahvalnost izražavaju najdirljivijom privrženošću tom čoveku.[83] I Berčel i Mofat su ih predstavili kao zahvalne nezainteresovane ljude dobrog srca, koji se drže svojih obećanja[84], što su sve osobine koje su se mogle razviti samo njihovim praktikovanjem unutar plemena. Što se tiče

[82] Komesar Kolins u Džon Filip, *Researches in South Africa* (*Istraživanja u Južnoj Africi*), London 1828. Navodi iz Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker* (*Antropologija prirodnih naroda*), tom II, str. 334.

[83] Henrik Lihtenštajn (Hinrich Lichtenstein), *Reisen im südlichen Afrika* (*Putovanja po Južnoj Africi*), II, str. 92, 97. Berlin, 1811.

[84] Theodor Waitz, *Antropologie der Naturvölker* (*Antropologija prirodnih naroda*), II, str. 335 i dalje. Vidi takođe Gustav Frič (Fritsch) *Die Eingeborenen Süd-Afrika's* (*Domoroci Južne Afrike*), Vroclav, 1872, str. 386 i dalje; i *Drei Jahre in Süd Afrika* (*Tri godine u Južnoj Africi*). Takođe Wilhelm

njihove ljubavi prema deci, dovoljno je reći da kada bi Evropljanin poželeo da pridobije ženu Bušmanku za svog roba, on bi ukrao njeno dete: majka bi sigurno pošla u ropstvo da podeli sudbinu svoga deteta.[85]

Isti društveni maniri odlikuju Hotentote, koji su neznatno razvijeniji od Bušmana. Labok ih opisuje kao „najprljavije životinje", i zaista su prljavi. Njihova jedina odeća je krzno koje im visi oko vrata i koje nose sve dok se ne raspadne u komade. Njihove kolibe su napravljene od nekoliko spojenih grana prekrivenih rogozom, bez ikakvog nameštaja unutra. Iako drže goveda i ovce, i izgleda da su znali za upotrebu gvožđa pre nego što su upoznali Evropljane, oni se još uvek nalaze na najnižem stupnju ljudskog razvoja. Ali oni koji su ih upoznali naglašeno hvale njihovu društvenost i spremnost da pomognu jedni drugima. Ako se Hotentotu nešto pokloni, on to odmah deli svima prisutnima – što je običaj koji je, kao što je poznato, duboko dirnuo Darvina među Fuegijancima. Hotentot ne može da jede sam, i koliko god da je gladan, on poziva one koji prolaze da dođu i podele hranu sa njim. A kada je Kolben izrazio svoju zapanjenost time, on je dobio odgovor: „To je običaj Hotentota." Ali to nije običaj samo Hotentota: to je skoro univerzalni običaj među „divljacima". Kolben, koji je dobro poznavao Hotentote, i koji nije prećutao njihove nedostatke, nije mogao dovoljno da nahvali njihovu plemensku moralnost:

> „Njihova reč je sveta". Oni ne znaju „ništa o pokvarenosti i bezvernim lukavstvima Evrope". „Oni žive u velikom miru i retko ratuju sa svojim susedima. Oni su „potpuno ljubazni i dobronamerni jedni prema drugima… Najveća zadovoljstva Hotentota zacelo su njihovi pokloni i blagonaklonost jednih prema drugima". „Integritet Hotentota, strogost i brzina u primeni pravde, i

Bleek, *A Brief Account of Bushmen Folklore* (*Kratak izveštaj o folkloru Bušmana*), Kejptaun, 1875.

[85] Elisée Reclus, *Géographie Universelle* (*Geografija sveta*), XIII, str. 475.

njihova neporočnost, stvari su u kojima oni nadmašuju sve ili većinu naroda u svetu".[86]

Tačart, Barou i Mudi[87] potpuno potvrđuju Kolbenovo svedočenje. Primetiću samo jedno: otkako je Kolben napisao da „su u međusobnim odnosima, to sigurno najsrdačniji, najslobodniji i najdobronamerniji ljudi koji su se ikada pojavili na zemlji" (I, 332), on je napisao rečenicu koja se od tada stalno pojavljuje u opisima divljaka. Kada se prvi put sretnu sa primitivnim narodima, Evropljani obično prave karikature od njihovih života. Ali kada neki inteligentni čovek ostane da živi sa njima duže vreme, on ih obično opisuje kao „najljubazniju" ili „najplemenitiju" rasu na zemlji. Potpuno istim rečima najviši autoriteti opisivali su Ostjake, Samojede, Eskime, Dajake, Aleute, Papuance, i tako dalje. Takođe se sećam da sam iste redove čitao o Tunguzima, Čukčima, Siuksima, i o nekolicini drugih naroda. Sama učestalost tih visokih pohvala sama po sebi već mnogo govori.

Australijski domoroci nisu na višem stupnju razvoja nego njihova južnoafrička braća. Njihove kolibe su iste vrste. Jednostavni zakloni su vrlo često njihova jedina zaštita od hladnih vetrova. U svojoj ishrani su najneizbirljiviji: često jedu užasno istrulele leševe, i pribegavaju kanibalizmu u vremenima oskudice. Kada su ih Evropljani prvi put otkrili, oni nisu imali druga oruđa osim od kamena i kosti, najgrubljeg oblika. Neka plemena čak nemaju kanue, i ne poznaju razmenu trampom. Ali, kada su proučili njihove navike i običaje, pokazalo se da žive u toj složenoj organizaciji klana koju sam pominjao na prethodnim stranicama.[88]

---

[86] Peter Kolben, *The Present State of the Cape of Good Hope* (*Sadašnje stanje Rta dobre nade*), preveo s nemačkog gospodin Medli (Medley), London, 1731, tim I, str. 59, 71, 333, 336, i tako dalje.

[87] Navodi iz Vajcove Antropologie der Naturvölker (Antropologije prirodnih naroda), II, str. 335 i dalje.

[88] Kapitalno delo Lorimera Fisona i Alfreda Vilijama Hauita, *Kamilaroi and Kurnaii* (1880), najbolje opisuje taj aspekt domorodaca koji žive

Teritorija koju nastanjuju obično je podeljena između različitih rodova ili klanova. Ali teritorije za lov i robilov svakog klana su zajedničko dobro, a prinos od ribarenja i lova pripada celom klanu. Tako je i sa oružjem za lov i ribolov.[89] Obroci su zajednički. Kao i mnogi drugi divljaci, oni poštuju određena pravila u odnosu na doba godine kada se neke smole i trave mogu sakupljati.[90] Što se tiče njihove opšte moralnosti, ne možemo bolje postupiti nego da navedemo sledeće odgovore na pitanja Pariskog antropološkog društva, koje je dao Lumholc, misionar koji je jedno vreme živeo u severnom Kvinslendu:

> „Osećanje prijateljstva poznato je među njima. Ono je jako. Slabe ljude obično pomažu. O bolesnima se veoma dobro staraju. Nikada ih ne napuštaju, niti ih ubijaju. Ova plemena su kanibali, ali vrlo retko jedu članove svog plemena (pretpostavljam kada ih žrtvuju prema religijskim principima). Oni jedu samo strance. Roditelji vole svoju decu, igraju se sa njima i maze ih. Čedomorstvo nailazi na opšte odobravanje. Stari ljudi se veoma dobro tretiraju, nikada se ne ubijaju. Nema religije, nema idola, samo straha od smrti. Brak je poligaman. Svađe koje izbijaju unutar plemena rešavaju se dvobojima drvenim mačevima i štitovima. Nema robova. Nema bilo koje vrste obrađivanja zemlje. Nema grnčarije. Nema odeće, osim pregače koju žene ponekad nose. Klan se sastoji od dvesta ljudi, podeljenih u četiri klase muškaraca i četiri klase

---

severno od Sidneja, i govore kamilaroi jezik. Vidi takođe A. V. Hauit, „Further Note on the Australian Class Systems"(„Dalje beleške o australijskom klasnom sistemu"), u *Journal of the Anthropological Institute*, 1889, sveska XVIII, str. 31.

[89] *The Folklore, Manners, etc., of Australian Aborigines* (*Folklor, ponašanje, itd., australijskih domorodaca*), Adelejd, 1879, str. 11.

[90] George Grey, *Journals of Two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia* (*Dnevnici dve pronalazačke ekspedicije u severozapadnoj i zapadnoj Australiji*), London, 1841, tom II, str. 237, 298.

žena. Brak je dozvoljen samo između ustanovljenih klasa, i nikada unutar roda."[91]

Za Papuance, njihove bliske srodnike, imamo svedočenje Dž. L. Binka, koji je boravio na Novoj Gvineji, uglavnom u zalivu Gilvink, od 1871. do 1883. godine. Evo suštine njegovih odgovora na ista pitanja:

„Oni su društveni i veseli. Mnogo se smeju. Više su plašljivi nego hrabri. Prijateljstvo između osoba iz različitih plemena je relativno jako, i još jače unutar plemena. Prijatelj će često platiti dug svog prijatelja, pod uslovom da se potonji bez kamate oduži deci zajmodavca. Brinu se o bolesnima i starima. Stare ljude nikada ne napuštaju i nikada ih ne ubijaju – osim ako to nije rob koji je dugo bolestan. Ratne zarobljenike ponekad jedu. Decu veoma mnogo maze i vole. Stare i slabe ratne zarobljenike ubijaju, druge prodaju kao robove. Nemaju religije, bogova, idola, niti bilo koju vrstu vlasti. Najstariji muškarac u porodici je sudija. U slučajevim preljube plaća se kazna, a deo od nje ide *negoriji* (zajednici). Zemlja je zajednička, ali usevi pripadaju onima koji su iz uzgajali. Imaju grnčariju i znaju za razmenu trampom – običaj je da trgovac njima daje robu, a oni se zatim vraćaju svojim kućama i donose domaća dobra koja traži trgovac. Ako ne mogu da pribave ta dobra, vraćaju evropske robe.[92] Oni su lovci na glave, i u tom lovu nastavljaju krvnu osvetu. 'Ponekad se', piše Finč, 'o sukobu obaveštava radža Namotote, koji ga okončava nametanjem odštete.'"[93]

---

[91] *Bulletin de la Société d'Anthropologie* (*Bilten antropološkog društva*), 1888, sveska XI, str. 652. Skraćujem odgovore.

[92] Ista praksa važi među Papuancima iz zaliva Kaimana, koji uživaju veliki ugled zbog svog poštenja. „Nikada se nije dogodilo da se Papuanac ne drži svog obećanja", kaže Oto Finš (Finsch) u knjizi *Neuguinea und seine Bewohner* (*Nova Gvineja i njeni stanovnici*), Bremen, 1865, str. 829.

[93] *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1888, sveska XI, str. 386.

Papuanci su veoma ljubazni kada se prema njima lepo odnose. Mikluho-Maklaj se iskrcao na istočnu obalu Nove Gvineje u pratnji jednog čoveka, i ostao je tamo da živi dve godine među plemenima za koje se govorilo da su kanibali, napuštajući ih sa žaljenjem. Ponovo se vratio da ostane sa njima još godinu dana, i nikada nije imao nikakav sukob na koji bi se požalio. Ali njegovo pravilo je bilo da nikada – ni pod kakvim izgovorom – ne kaže bilo šta neistinito, niti da daje bilo kakva obećanja koja ne može da ispuni. Ta siromašna stvorenja, koja čak ne znaju kako da zapale vatru i da je pažljivo održavaju u svojim kolibama, žive u svom primitivnom komunizmu bez ikakvih poglavica. U njihovim selima nema svađa vrednih pomena. Zajedno rade, taman toliko da pribave hranu za taj dan. Zajedno odgajaju decu, a uveče se oblače što zavodljivije mogu, i plešu. Kao i svi divljaci, oni vole da plešu. Svako selo ima svoju *barla* ili *barlai* – „dugačku kuću" ili „veliku kuću" – za neoženjene muškarce, za društvena okupljanja, i za raspravu o opštim poslovima – što je ponovo crta koja je zajednička većini stanovnika Pacifičkih ostrva, Eskima, crvenih Indijanaca, itd. Cele grupe ili sela su u prijateljskim odnosima, i posećuju jedni druge *en bloc*.

Nažalost, sukobi nisu neuobičajeni – ne zbog „viškova dobara u toj oblasti" niti zbog „oštre konkurencije", i sličnih izuma merkantilnog veka, već uglavnom zbog sujeverja. Čim se neko razboli, njegovi prijatelji i rođaci se okupljaju, i otvoreno raspravljaju o tome ko bi mogao biti uzrok bolesti. Razmatraju se svi mogući neprijatelji, i svi se ispovedaju o svojim sopstvenim sitnim svađama, i na kraju se otkriva stvarni uzrok. Neprijatelj iz susednog sela je prizvao bolest, i odluka je da se to selo iznenada napadne. Dakle, sukobi su prilično česti, čak i između obalskih sela, da ne pominjemo gorštake ljudoždere koji se smatraju pravim vešticama i neprijateljima, iako se,

kada se bliže upoznaju, pokazuju kao ljudi potpuno iste vrste kao njihovi susedi na morskoj obali.[94]

Mnoge impresivne stranice mogle bi se ispisati o harmoniji koja preovladava u selima polinezijskih stanovnika Pacifičkih ostrva. Ali oni pripadaju naprednijoj fazi civilizacije. Stoga ćemo sada uzeti primere sa dalekog severa. Ali, pre nego što napustimo južnu hemisferu, moramo primetiti da se čak i Fuegijanci, čija je reputacija jako loša, pokazuju u mnogo boljem svetlu čim počnemo da ih bolje upoznajemo. Nekoliko francuskih misionara koji su živeli sa njima „ne znaju ni za jedno zlobno delo na koje bi se požalili". U svojim klanovima, koji se sastoje od 120 do 150 duša, oni praktikuju isti primitivni komunizam kao i Papuanci: sve dele i sve im je zajedničko. Svoje starce tretiraju veoma dobro. Među tim plemenima preovladava mir.[95]

Kod Eskima i njihovih najbližih srodnika, Tlinketa [ili Tlingita], Kološa i Aleuta, pronalazimo najbliže primere kakav je čovek mogao biti u toku ledenog doba. Njihova oruđa se jedva razlikuju od oruđa paleolitskog čoveka, a neka njihova plemena još uvek ne znaju da ribare: ribu jednostavno probadaju harpunom.[96] Poznaju upotrebu gvožđa, ali su ga dobili od Evropljana, ili su ga pronašli na olupinama brodova. Njihova društvena organizacija je veoma primitivne vrste, mada su već izašli iz faze „zajedničkog braka", i čak su pod rodovskim ograničenjima. Žive u porodicama, ali porodične veze su često

---

[94] *Известия Русского Географического Общества* (*Izveštaj Ruskog geografskog društva*), 1880, str. 161 i dalje. Nekoliko knjiga o putovanjima pružaju bolji uvid u sitne detalje svakodnevnog života divljaka od ovih fragmenata iz beležnica Mikluho-Maklaja.

[95] Louis Ferdinand Martial, u *Mission Scientifique au Cap Horn* (*Naučna misija na rtu Horn*), Pariz, 1883, tom I, str. 183–201.

[96] *Ekspedicija na istočnom Grenlandu* kapetana Holma (Gustav Frederik Holm).

pokidane. Muževi i žene često se razmenjuju.[97] Ali porodice ostaju ujedinjene u klanovima: kako bi moglo biti drugačije? Kako bi mogli izdržati tešku borbu za život osim čvrstim povezivanjem sopstvenih snaga? Tako i rade, a plemenske veze su najčvršće tamo gde je borba za život najteža, naime, na severoistočnom Grenlandu. „Dugačka kuća" je njihovo uobičajeno mesto stanovanja: nekoliko porodica smešteno je u njoj. Odvojene su jedna od druge malim komadima otrcanog krzna, sa zajedničkim prolazom u prednjem delu. Kuća je ponekad u obliku krsta, i u tom slučaju zajednička vatra se održava u centru. Nemačka ekspedicija koja je provela zimu u blizini jedne od tih „dugačkih kuća" mogla se uveriti da „nikakva svađa nije narušavala mir, nikakva rasprava se nije podigla oko korišćenja tog uskog prostora" tokom cele duge zime. Pogrdne ili čak neljubazne reči smatraju se prestupom, osim ako ih ne izgovaraju u dozvoljenom postupku, naime u pogrdnoj pesmi."[98] Bliski zajednički život i bliska međuzavisnost dovoljni su da vekovima održe to duboko poštovanje interesa zajednice koje je crta eskimskog života. Čak i u većim zajednicama Eskima, „javno mišljenje formira pravi sud, a opšta kazna se sastoji od sramote koju prestupnik trpi u očima ljudi".[99]

---

[97] U Australiji se videlo da celi klanovi razmenjuju svoje žene kako bi sprečili neku nesreću (Albert Herman Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts* (*Proučavanje razvoja istorije porodičnog prava*), 190, str. 342). Više ispoljavanja bratskih osećanja je njihov lek protiv nesreće.

[98] Hinrich Johannes Rink, *The Eskimo Tribes* (*Eskimska plemena*), str. 26, (časopis *Meddelelser om Grönland*, sveska XI, 1887).

[99] H. Rink, *Ibid*, str. 24. Evropljani koji su odgajani u duhu poštovanja prema rimskom pravu, retko su sposobni da razumeju tu snagu plemenske vlasti. „U stvari", piše dr Rink, „nije izuzetak, već pravilo, da se beli ljudi koji borave deset ili dvadeset godina među Eskimima, vraćaju bez ikakvog dodatnog znanja o tradicionalnim idejama na kojima je zasnovano njihovo društveno stanje. Beli čovek bilo da je misionar ili trgovac je čvrst u svom

Eskimski život je zasnovan na komunizmu. Sve što se pribavi lovom i ribolovom pripada klanu. Ali u nekoliko klanova, pogotovo na zapadu, privatna svojina je prodrla u njihove institucije pod uticajem Danaca. Međutim, oni imaju originalne načine otklanjanja neprijatnosti nastalih iz ličnog gomilanja bogatstva koje bi ubrzo uništilo njihovo plemensko jedinstvo. Kada se neki čovek obogati, on poziva ljude iz svog klana na veliku gozbu, i posle velikog jela, raspodeljuje celokupno svoje bogatstvo unutar klana. Na reci Jukon, Dal je gledao jednu aleutsku porodicu kako na taj način deli deset pušaka, deset kompletnih krznenih odela, dvesta niza perli, mnogo ćebadi, deset vučjih krzana, dvesta dabrova, i petsto samura. Posle toga su skinuli svoja svečana odela, razdelili ih, i oblačeći stara otrcana krzna, obratili su se sa nekoliko reči svojim srodnicima, govoreći da iako su sada siromašniji od bilo koga od njih, oni su stekli njihovo prijateljstvo.[100] Takva raspodela bogatstva čini se da je redovan običaj među Eskimima, i događa se u određeno doba godine, posle izložbe svega što se pribavilo tokom te godine.[101] Mislim da te raspodele otkrivaju jednu veoma staru instituciju, koja se pojavila u isto vreme kad i prve senke ličnog bogatstva. Ona je morala biti način ponovnog uspostavljanja jednakosti među članovima klana, nakon njenog remećenja bogaćenjem nekolicine. Povremena preraspodela zemlje i periodično opraštanje svih dugova koji se događaju u istorijskom

dogmatskom mišljenju da je najvulgarniji Evropljanin bolji od najizuzetnijeg domoroca." *The Eskimo Tribes* (*Eskimska plemena*), str. 31.

[100] William Healey Dall, *Alaska and its Resources* (*Aljaska i njena bogatstva*), Kembridž, S.A.D., 1870.

[101] Dal je posmatrao taj običaj na Aljasci, a Jakobsen na Ignitoku u blizini Beringovog moreuza. Džilbert Sprout (Gilbert Sproat) pominje njegovo postojanje među vankuverskim Indijancima; a dr Rink, koji je opisao periodične, upravo navedene, javne izložbe, dodaje: „Glavna korist od akumulacije ličnog bogatstva je u njegovoj periodičnoj raspodeli." On takođe pominje (*Ibid*, str. 31) „uništavanje imovine sa istom svrhom" (održavanja jednakosti).

vremenu u mnogim različitim narodima (Semitima, Arijevcima, i dr.), morali su biti preživeli ostatak tog starog običaja. A običaj spaljivanja zajedno sa pokojnikom ili uništavanja na njegovom grobu svega što mu je lično pripadalo – koji pronalazimo u svim primitivnim narodima – morao je imati isto poreklo. U stvari, iako se sve što je pokojniku lično pripadalo spaljuje ili uništava nad njegovim grobom, ne uništava se ništa od onoga što mu je pripadalo i što je delio zajedno sa plemenom, kao što su čamci ili zajednička oprema za ribolov. Uništava se samo lična svojina. U potonjim vremenima taj običaj je postao religijski obred: poprimio je mističko tumačenje i nametala ga je religija, kada samo javno mišljenje više nije imalo snagu da primeni svoja opšta pravila. I na kraju je zamenjen ili spaljivanjem običnog uzorka pokojnikove svojine (kao u Kini), ili prosto nošenjem njegove svojine do groba i njenim vraćanjem kući posle završetka obreda sahranjivanja – što je običaj koji još uvek preovladava među Evropljanima, sa mačevima, krstovima i drugim obeležjima javnog odlikovanja.[102]

Visok nivo plemenske moralnosti Eskima često je spominjan u opštoj literaturi. Ipak, sledeća zapažanja o ponašanju Aleuta – bliskih srodnika Eskima – bolje će ilustrovati moralnost divljaka u celini. Njih je napisao, posle deset godina života među Aleutima, najizuzetniji čovek – ruski misionar Venjaminov. Navodim ih u sažetku, uglavnom njegovim rečima:

> „Izdržljivost je njihova glavna osobina. Ona je prosto džinovska. Ne samo da se svakog jutra kupaju u ledenom moru, i stoje goli na obali udišući ledeni vazduh, već njihova izdržljivost, čak i kada naporno rade na oskudnoj hrani, prevazilazi sve što se može zamisliti. Tokom dugih perioda oskudice hrane, Aleut najpre brine o svojoj deci: daje im sve što ima, a on gladuje. Nisu skloni krađi: to su primetili još prvi ruski doseljenici. Nije da nikada ne kradu. Svaki Aleut će priznati da je nekada ukrao ne-

[102] Vidi Dodatak VIII.

što, ali to je uvek bilo nešto sitno. To je u celini sasvim bezazleno. Privrženost roditelja deci je dirljiva, mada se nikada ne izražava rečima ili maženjem. Aleut teško daje obećanje, ali jednom kada ga da on će ga održati šta god da se desi. (Jedan Aleut je Venjaminovu poklonio jednu sušenu ribu, ali ju je on zaboravio na obali žureći u odlasku. Aleut je ribu odneo kući. Naredna prilika da je pošalje misionaru bila je u januaru. U novembru i decembru dogodila se velika oskudica hrane u logoru Aleuta. Ali niko od ljudi koji su gladovali nije taknuo tu ribu, i u januaru je poslata na svoj put.) Njihov moralni kod je raznovrstan i strog. Smatra se sramotom plašiti se neizbežne smrti; tražiti izvinjenje od neprijatelja; umreti a da nikada nisi ubio nekog neprijatelja; biti optužen za krađu; prevrnuti čamac u luci; plašiti se otiskivanja na more pri olujnom vremenu; biti prvi u grupi na dugom putovanju koji će onemoćati u slučaju nestašice hrane; pokazati pohlepu kada se deli plen, zbog čega će svako dati svoj deo pohlepnom čoveku da ga ostramoti; otkriti javnu tajnu svojoj ženi; kada dva čoveka odu u lovački pohod a jedan ne ponudi svom partneru najbolji plen; hvaliti se sopstvenim delima, posebno onim izmišljenim; grditi nekoga sa prezirom. Takođe moliti; milovati svoju ženu u prisustvu drugih ljudi i plesati sa njom; pogađati se lično: prodaja se uvek mora biti obaviti posredstvom treće osobe, koja utvrđuje cenu. Za ženu je sramota ako ne zna da šije, igra i radi sve vrste ženskih poslova, ako miluje svog muža i decu, ili čak ako se obraća mužu u prisustvu stranaca."[103]

Takva je moralnost Aleuta, koja se može dalje ilustrovati njihovim pričama i mitovima. Dozvolite mi da dodam još ovo: kada je Venjaminov to pisao (1840), samo jedno ubistvo je

[103] Ivan Jevsejevič Venjaminov (Sveti Inokentije Aljaski), *Записки об округе Уналаш* (*Zapisi o okrugu Unalaš*), 3 toma, Sankt-Peterburg, 1840.

počinjeno od prošlog stoleća u stanovništvu od šezdeset hiljada ljudi, a među hiljadu osamsto Aleuta nije poznato nijedno kršenje običajnog prava u periodu od četrdeset godina. To nam neće delovati čudno ako primetimo da su grdnja, nipodaštavanje i upotreba grubih reči apsolutno nepoznati u životu Aleuta. Čak se i njihova deca nikada ne tuku, i nikada jedno drugo ne vređaju rečima. Sve što mogu da kažu je: „Tvoja majka ne zna da šije", ili, „Tvoj otac je slep na jedno oko".[104]

Ali mnoge crte iz života divljaka još uvek zbunjuju Evropljane. Visok nivo plemenske solidarnosti i dobra osećanja kojima primitivni ljudi bodre jedni druge, mogu se ilustrovati neizmernom količinom pouzdanih svedočanstava. A ipak ništa manje sigurno nije da ti isti divljaci praktikuju čedomorstvo, da u nekim slučajevima napuštaju svoje starce, i da se slepo povinuju pravilima krvne osvete. Moramo dakle objasniti uporedno postojanje tih činjenica koje evropskom umu deluju toliko protivrečno na prvi pogled. Upravo sam pomenuo kako aleutski otac gladuje danima i nedeljama dajući sve što je jestivo svom detetu, i kako bušmanska majka postaje robinja idući za svojim detetom. Mogao bih ispuniti stranice primerima istinski *nežnih* odnosa koji postoje između divljaka i njihove dece. Putnici ih stalno uzgredno spominju. Ovde čitate o nežnoj ljubavi majke; tamo gledate oca kako mahnito trči kroz šumu noseći na ramenima svoje dete koje je ujela zmija; ili vam misionar priča o očaju roditelja zbog gubitka deteta koje je on nekoliko godina ranije spasao od toga da bude žrtvovano na svom rođenju; saznajete da „divlje" majke obično doje svoju decu do če-

[104] Najizuzetnija je stvar to što su nekoliko autora (Midendorf, Šrenk, O. Finš) opisali Ostjake i Samojede skoro istim rečima. Čak i kada su pijani, njihove svađe su beznačajne. „Za stotinu godina, samo jedno ubistvo je počinjeno u tundri"; „njihova deca se nikada ne tuku"; „bilo šta se može ostaviti u tundri, čak i hrana i džin, i niko to neće pipnuti"; i tako dalje. Džilbert Sprout „nikada nije video tuču između dva trezna domoroca" Aht Indijanaca sa ostrva Vankuver. „Svađa je takođe retka među njihovom decom." (Rink, *Ibid*). I tako dalje.

tvrte godine, i da će se, na Novim Hebridima, prilikom gubitka posebno voljenog deteta, njegova majka ili tetka ubiti kako bi brinula o njemu na drugom svetu.[105] I tako dalje.

Nailazimo na veliki broj sličnih činjenica. Stoga kada shvatimo da ti isti nežni roditelji praktikuju čedomorstvo moramo razumeti da je taj običaj (kakve god mogle biti njegove skrivene transformacije) nastao iz čistog pritiska nužnosti, kao obaveza prema plemenu, i način da se odgaji dete koje već raste. Divljaci se, po pravilu, ne „razmnožavaju neograničeno", kako su se neki engleski pisci izrazili. Naprotiv, oni preduzimaju sve vrste mera za smanjenje stope rađanja. Ceo niz ograničenja, koje bi Evropljani zasigurno smatrali nastranima, nameću se s tim ciljem, i njima se strogo povinuje. Ali i pored toga, primitivni ljudi ne mogu da odgajaju svu svoju decu. Ipak, primećeno je da čim uspeju da povećaju svoja redovna sredstva za život, oni odmah počinju da napuštaju praktikovanje čedomorstva. U celini uzev, roditelji se nerado povinuju toj obavezi, i čim mogu to da priušte, pribegavaju svim vrstama kompromisa kako bi spasili život svog novorođenčeta. Kako je vrlo dobro ukazao moj prijatelj Elize Rekli[106], oni izmišljaju srećne i nesrećne dane rođenja, i poštеđuju dete rođeno na srećni dan. Pokušavaju da odlože presudu za nekoliko sati, a onda kažu da ako je dete živelo jedan dan mora živeti ceo svoj prirodni život.[107] Kada čuju plač bebe koji dopire iz šume, oni kažu da plač bebe koji se čuje odbija nesreću od plemena. A pošto nemaju odgajivače beba[108]

---

[105] Gill, navedeno u Teodor Vajc, *Antropologie der Naturvölker* (*Antropologija prirodnih naroda*), posthumno izdanje koje je priredio Georg Gerland, V, str 641. Vidi takođe str. 636–640, gde su navedene mnoge činjenice o roditeljskoj i dečjoj ljubavi.

[106] Elisée Reclus, *Primitive Folk* (*Primitivni ljudi*), London, 1891.

[107] Gerland, *Ibid*, V, str. 636.

[108] *Baby farming*, praksa odgajanja, hraniteljstva i usvajanja beba i male dece za novčanu nadoknadu u viktorijanskoj Engleskoj, pre zakonskog regulisanja tih delatnosti. (Prim. prev.)

niti *jaslice* da se otarase dece, svako od njih se trza pred nuždom izvršenja okrutne presude. Radije ostavljaju bebu u šumi nego da joj nasilno oduzmu život. Neznanje, a ne okrutnost, održava čedomorstvo. I umesto što drže moralne propovedi divljacima, misionari bi bolje postupili kada bi sledili Venjaminov primer koji je svake godine sve do svoje starosti prelazio Ohotsko more u bednom čamcu, ili je putovao sa psima među svojim Čukčima, i snabdevao ih hlebom i ribolovačkom opremom. On je tako zaista zaustavio čedomorstvo.

Isto važi za ono što površni posmatrači opisuju kao paricid. Upravo smo videli da običaj napuštanja starih ljudi nije toliko rasprostranjen kako mnogi autori tvrde. U tome se ekstremno preteruje, ali se povremeno susreće među svim divljacima, i u takvim slučajevima taj običaj ima isto poreklo kao i napuštanje dece. Kada „divljak" oseti da je teret svom plemenu, kada se njegov deo hrane svakog jutra odvaja od usta dece – a ti mališani ne trpe tako stoički kao njihovi očevi: oni plaču kada su gladni, kada svakoga dana mora biti nošen preko kamenite obale ili kroz prašumu na ramenima mlađih ljudi – nema invalidskih kolica, niti siromašaka koji bi ih gurali kroz divlje predele – on počinje da ponavalja ono što stari ruski seljaci govore do današnjeg dana: „*Чужой век заедаю — пора на покой!*" („Živim život drugih ljudi: vreme je da se povučem!") I on se povlači. On radi isto što u tom slučaju radi vojnik. Kada spas njegovog odreda zavisi od daljeg napredovanja, a on više ne može da se kreće, i zna da će umreti ako ga ostave, vojnik preklinje svog najboljeg prijatelja da mu učini poslednju uslugu pre napuštanja logora. I prijatelj, drhtavih ruku, prazni svoju pušku u umiruće telo. Tako i divljaci postupaju. Starac moli sebe da umre. On sam insistira na toj poslednjoj dužnosti prema zajednici, i dobija pristanak plemena. On kopa svoj grob, i poziva svoje rođake na poslednji oproštajni obed. Njegov otac je to učinio, sada je na njega red. I on se oprašta od svojih rođaka sa vidnim znacima ljubavi. Divljak toliko drži do smrti kao do jedne od svojih *dužnosti* prema zajednici, i ne samo da

odbija da bude spasen (kako kazuje Mofat), već kada su misionari spasili ženu koja je trebalo da bude žrtvovana na grobu svoga muža, prenevši je na jedno ostrvo, ona je pobegla te noći, preplivala široki morski rukavac i pridružila se svom plemenu da bi umrla na muževljevom grobu.[109] To je sa njima postala stvar religije. Ali divljaci, po pravilu, toliko zaziru od toga da nekome oduzmu život drugačije nego u borbi, da niko od njih neće preuzeti na sebe da prolije ljudsku krv, i oni pribegavaju svim mogućim lukavstvima, koja se tako pogrešno interpretiraju. U većini slučajeva, oni ostavljaju starca u šumi, nakon što su mu dali više od njegovog dela zajedničke hrane. Arktičke ekspedicije postupaju na isti način kada više ne mogu da nose svog onesposobljenog druga. „Živi još nekoliko dana! Možda će naići neki neočekivani spas!"

Kada naiđu na takve činjenice, zapadnoevropski naučnici apsolutno ne mogu da ih podnesu. Oni ne mogu da ih pomire sa visoko razvijenom plemenskom moralnošću i radije sumnjaju u tačnost apsolutno pouzdanih posmatrača, nego da pokušaju da objasne istovremeno postojanje te dve grupe činjenica: visoke plemenske moralnosti zajedno sa napuštanjem roditelja i čedomorstvom. Ali kada bi ti isti Evropljani ispričali divljaku kako krajnje ljubazni ljudi, nežni prema svojoj deci i tako osetljivi da plaču kada vide simuliranu nesreću na pozornici, žive u Evropi na razdaljini bačenog kamena od sobičaka u kojima deca umiru od apsolutnog nedostatka hrane, divljak ih takođe ne bi razumeo. Sećam se kako sam uzalud pokušavao da objasnim nekima od mojih tunguskih prijatelja našu civilizaciju individualizma: oni nisu mogli da je razumeju, i pribegavali su najfantastičnijim konstrukcijama. Stvar je u tome što divljak, vaspitan na idejama plemenske solidarnosti u svemu, i u lošem i u dobrom, jednako ne može da razume „moralnog"

[109] Erskine, navedeno u Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker* (*Antropologija prirodnih naroda*), posthumno izdanje koje je priredio Georg Gerland, V, str 640.

Evropljanina, koji ne zna ništa o toj solidarnosti, kao što prosečni Evropljanin ne može da razume divljaka. Ali da je naš naučnk živeo u poluizgladnelom plemenu koje ne može da pribavi svu hranu potrebnu za jednog čoveka za period duži od nekoliko narednih dana, on bi verovatno mogao razumeti njihove motive. Isto važi za divljaka: ako bi ostao među nama, i primio naše obrazovanje, možda bi razumeo našu evropsku ravnodušnost prema našim susedima, i naše kraljevske komisije za sprečavanje „odgajanja beba". „Kamene kuće prave kamena srca", kažu ruski seljaci. Ali, divljak bi prvo morao da živi u toj kamenoj kući.

Iste primedbe moraju su uputiti u vezi sa kanibalizmom. Ako uzmemo u obzir sve činjenice koje su obelodanjene u toku nedavne rasprave na tu temu u Pariskom antropološkom društvu, i mnoge uzgredne primere o „divljacima" razbacane u literaturi, moramo priznati da je ta praksa nastala iz čiste nužnosti, ali i da je dalje razvijana sujeverjem i religijom u razmerama koje je dostigla na Fidžiju i u Meksiku. Činjenica je da su mnogi divljaci do danas prinuđeni da jedu leševe u krajnjoj fazi truljenja, i da su u slučajevima apsolutne nestašice hrane neki od njih prinuđeni da iskopavaju iz grobova ljudske leševe kako bi se prehranili njima, čak i tokom epidemije. To su utvrđene činjenice. Ali ako se sada prebacimo u uslove sa kojima je čovek morao da se suočava tokom ledenog doba, u vlažnoj i hladnoj klimi, sa nešto malo biljne hrane koja mu je bila na raspolaganju, ako uzmemo u obzir užasna razaranja koja skorbut još uvek nanosi neuhranjenim domorocima, i upamtimo da su meso i sveža krv jedina okrepa za koju znaju, moramo priznati da je čovek, koji je prethodno bio životinja koja se hranila žitaricama, postao mesojed tokom ledenog doba. On je pronašao mnogo jelena u to doba, ali jeleni se često sele u arktičke oblasti, a ponekad potpuno napuštaju teritoriju na mnogo godina. U takvim slučajevima nestajao je njegov poslednji izvor hrane. Tokom takvih teških iskušenja, čak su i Evropljani pribegavali kanibalizmu, a pribegavali su mu i divljaci. Sve do današnjeg

vremena, oni povremeno jedu leševe svojih mrtvih: dakle, morali su jesti leševe onih koji su morali umreti. Stari ljudi su umirali sa uverenjem da svojom smrću čine poslednju uslugu plemenu. Zato neki divljaci tvrde da je kanibalizam božanskog porekla, nešto što je poslato od glasnika sa neba. Ali on kasnije gubi svoj karakter nužnosti, i opstaje kao sujeverje. Neprijatelji se moraju pojesti kako bi se nasledila njihova hrabrost, a u poznijem dobu, oko ili srce neprijatelja jelo se sa istom svrhom. U drugim plemenima pak, koja su već imala brojno sveštenstvo i razvijenu mitologiju, izmišljeni su zli bogovi žedni ljudske krvi, a sveštenici su tražili ljudsku žrtvu da bi se bogovi zadovoljili. U toj religijskoj fazi svog postojanja, kanibalizam je poprimio svoje najodvratnije crte. Meksiko je dobro poznat primer. A na Fidžiju, gde kralj može da pojede bilo kojeg od svojih podanika, takođe pronalazimo moćnu vrstu sveštenika, komplikovanu teologiju[110] i potpuno razvijenu autokratiju. Nastao iz nužnosti, kanibalizam je kasnije postao religijska institucija, i u tom obliku je opstao dugo nakon što je nestao među plemenima koja su ga sigurno praktikovala u ranijim vremenima, ali nisu dostigla teokratsku fazu evolucije. Ista primedba mora se uputiti u vezi sa čedomorstvom i napuštanjem roditelja. U nekim slučajevima oni su se održali kao preživeli običaji iz starih vremena, religiozno čuvana tradicija iz prošlosti.

Završiću svoja zapažanja pominjanjem još jednog običaja koji je takođe izvor najpogrešnijih zaključaka. Mislim na praktikovanje krvne osvete. Svi divljaci veruju da se prolivena krv mora osvetiti krvlju. Ko god da je ubijen, njegov ubica mora umreti; bilo ko da je ranjen, nasilnikova krv mora se proliti. Nema izuzetaka od tog pravila, čak ni kada se radi o životinjama; tako se lovčeva krv proliva po njegovom povratku u selo ako je prolio krv neke životinje. To je pojam pravde divljaka – pojam koji još uvek preovladava u Zapadnoj Evropi kada

[110] William Thomas Pritchard, *Polynesian Reminiscences* (*Polinezijske uspomene*), London, 1866, str. 363.

se radi o ubistvu. Kada prestupnik i oštećeni pripadaju istom plemenu, pleme i oštećena osoba rešavaju slučaj.[111] Ali kada prestupnik pripada drugom plemenu, i to pleme, iz jednog ili drugog razloga, odbija da pruži odštetu, onda oštećeno pleme odlučuje da samo preduzme osvetu. Primitivni ljudi tako čvrsto drže do toga da su dela svakog pojedinca plemenska stvar, zavisna od plemenskog odobrenja, te stoga lako dolaze do zamisli da je klan odgovoran za svačija dela. Prema tome, adekvatna osveta može se preduzeti nad svakim članom prestupnikovog klana ili rodbine.[112] Ali često se može desiti da osveta prevaziđe nanetu štetu. U nastojanju da mu nanesu ranu, oni mogu ubiti prestupnika, ili ga raniti više nego što su nameravali, pa to postaje uzrok novog sukoba. Stoga su primitivni zakonodavci veoma pažljivi u svom zahtevu da osveta bude ograničena na oko za oko, zub za zub, i krv za krv.[113]

---

[111] Ali izuzetno je vredno pažnje to da u slučaju smrtne presude niko neće preuzeti na sebe da bude izvršilac. Svako baca svoj kamen, ili zadaje svoj udarac sekirom, pažljivo izbegavajući da zada smrtni udarac. U kasnijem periodu, sveštenik će probosti žrtvu svetim nožem. Još kasnije, to će biti kralj, sve dok civilizacija ne izmisli unajmljenog dželata. Vidi duboka zapažanja Adolfa Bastiana o tom predmetu u njegovom delu *Der Mensch in der Geschichte* (*Čovek u istoriji*), III. Die Blutrache (Krvna osveta), str. 1–36. Jedan ostatak tog običaja, kazuje mi profesor Ernest Nis (Nys), opstao je u vojnim pogubljenjima u našem vremenu. Sredinom devetnaestog veka bio je običaj da se puške dvanaest vojnika koji su prozvani da ubiju osuđenu žrtvu, napune sa jedanaest čaura sa bojevim zrnom i jednom praznom čaurom. Budući da vojnici nikada nisu znali ko je od njih dobio tu poslednju, svaki od njih je mogao umiriti svoju uznemirenu savest misleći da on nije jedan od ubica.

[112] U Africi, i na drugim mestima takođe, široko je rasprostranjen običaj da ako se počini krađa, susedni klan mora da nadoknadi jednaku vrednost ukradene stvari, a zatim se sam mora postarati o lopovu. Albert Post, *Afrikanische Jurisprudenz*, Lajpcig, 1887, tom I. str. 77.

[113] Vidi delo profesora Maksima Kovalevskog: *Современный обычай и древний закон* (*Savremeni običaji i drevno pravo*), Moskva, 1886, tom II, koje sadrži mnoga važna razmatranja tog predmeta.

Ali izuzetna je stvar to da su takva smrtna neprijateljstva kod većine primitivnih ljudi beskrajno ređa nego što bi se moglo očekivati, iako kod nekih od njih mogu dostići nenormalne razmere, posebno među gorštacima koje su strani osvajači oterali u planine, kakvi su brđani sa Kavkaza, a naročito oni sa Bornea – Dajaci. Kod Dajaka – kako smo nedavno saznali – smrtna neprijateljstva su otišla toliko daleko da mladić ne može da se oženi niti može da se proglasi za odraslog muškarca pre nego što donese glavu neprijatelja. Taj strašni običaj detaljno je opisan u savremenim engleskim delima.[114] Ali, čini se da su te tvrdnje bile uveliko preterane. Osim toga, dajački „lov na glave" dobija sasvim drugačiji karakter kada saznamo da navodnog „lovca na glave" uopšte ne pokreće lična strast. On dela pod onim što smatra moralnom obavezom prema svom plemenu, upravo kao evropski sudija koji, povinujući se istom, očigledno pogrešnom, principu „krv za krv", osuđenog ubicu predaje dželatu. I Dajak i sudija bi čak osetili grižu savesti kada bi ih saosećanje pokrenulo da spasu ubicu. Stoga Dajake – izuzmemo li ubistva koja čine kada ih pokrene njihov pojam pravde – svi koji ih znaju opisuju kao najsaosećajnije ljude. Tako Karl Bok, isti autor koji je izložio tako strašan prizor lova na glave, piše:

> „Što se tiče moralnosti, Dajacima moram dodeliti visoko mesto na lestvici civilizacije… Pljačke i krađe su potpuno nepoznate među njima. Oni su takođe veoma istinoljubivi… Ako nisam uvek dobijao 'celu istinu', onda sam od njih uvek dobijao ništa drugo do istinu. Voleo bih da isto mogu da kažem za Malajce" (str. 209–210).

[114] Vidi Carl Bock, *The Head Hunters of Borneo* (*Lovci na glave sa Bornea*), London, 1881. Ali, ser Hju Lou (Hugh Law), koji je dugo vremena bio guverner Bornea, rekao mi je da je „lov na glave" u toj knjizi opisan na grubo preteran način. Sve u svemu, moj svedok opisuje Dajake potpuno istim saosećajnim rečima kao i Ida Fajfer (Ida Pfeiffer). Dozvolite mi da dodam kako Meri Kingsli (Mary Kingsley) u svojoj knjizi o Zapadnoj Africi koristi iste opise saosećajnosti kada govori o ljudima iz naroda Fang, koji su prethodno bili predstavljeni kao „najstrašniji ljudožderi".

Bokovo svedočanstvo u potpunosti je potvrdila Ida Fajfer. „Otvoreno priznajem", napisala je, „da bih verovatno uživala u dužem putovanju sa njima. Inače smatram da su pošteni, dobri, i uzdržani… mnogo više nego bilo koji narod koga poznajem".[115] Stolc koristi skoro iste reči kada govori o njima. Dajaci obično imaju samo jednu ženu, i lepo se ophode prema njoj. Veoma su društveni. Ceo klan svako jutro ide u velikim grupama u ribolov, lov, ili da vrtlari. Njihova sela sastoje se od velikih koliba, i u svakoj od njih stanuje desetak porodica, a ponekad i nekoliko stotina ljudi, koji zajedno žive u miru. Oni pokazuju veliko poštovanje prema svojim ženama i nežni su prema svojoj deci. Kada se neko od njih razboli, žena ga neguje kako i dolikuje. Po pravilu su veoma umereni u jelu i piću. Takav je Dajak u svom stvarnom svakodnevnom životu.

Dosadno bismo se ponavljali kada bismo izložili još primera iz života divljaka. Gde god da odemo, pronalazimo iste društvene običaje, isti duh solidarnosti. A kada pokušamo da prodremo u tamu prošlih vremena, pronalazimo isti plemenski život, iste zajednice ljudi, koliko god primitivnih, za uzajamnu podršku. Prema tome, Darvin je bio potpuno u pravu kada je u čovekovim društvenim osobinama video glavni faktor njegove dalje evolucije, a Darvinovi vulgarizatori potpuno greše kada tvrde suprotno.

> „Mala snaga i brzina, njegov nedostatak prirodnih oružja, i tako dalje, više nego nadoknađuju, prvo, njegove intelektualne sposobnosti (koje su, kako primećuje na drugoj stranici, uglavnom ili skoro isključivo stečene u korist zajednice); i drugo, njegove društvene osobine,

[115] Ida Pfeiffer, *Meine zweite Weltriese* (*Moje drugo svetsko putovanje*), Beč, 1856, tom I, str. 116 i dalje. Vidi takođe Milerovo i Teminkovo (Müller, Temminch) delo *Dutch Possessions in Archipelagic India* (*Holandski posedi u arhipelaškoj Indiji*), navedeno u *Géographie Universelle* (*Geografija sveta*) Elizea Reklija (Elisée Reclus), XIII.

koje su ga dovele do toga da pruža i prima pomoć od svojih bližnjih."[116]

U prošlom veku, „divljak" i njegov „život u prirodnom stanju" bili su idealizovani. Ali sada su naučnici otišli u drugu krajnost, posebno otkako su neki od njih, nestrpljivi da dokažu životinjsko poreklo čoveka, ali neupoznati sa društvenim aspektima životinjskog života, počeli da ispunjavaju divljaka svim zamislivim „zverskim" osobinama. Očigledno je pak da je to preterivanje još nenaučnije od Rusoove idealizacije. Divljak nije ideal vrline, niti je ideal „divljaštva". Ali primitivni čovek ima jednu osobinu, razvijenu i održanu samom nužnošću njegove teške borbe za život: on poistovećuje svoju egzistenciju sa životom svog plemena, i bez te osobine čovečanstvo nikada ne bi distiglo nivo na kojem se sada nalazi.

Primitivni ljudi, kao što je već rečeno, toliko poistovećuju svoje živote sa životom plemena, da svako njihove delo, koliko god da je beznačajno, smatraju za plemensku stvar. Celokupno njihovo ponašanje uređeno je beskrajnim nizom nepisanih pravila pristojnosti koja su plod njihovog zajedničkog iskustva o tome šta je dobro a šta je loše – to jest, šta je korisno a šta je štetno za njihovo sopstveno pleme. Naravno, rasuđivanja na kojima su utemeljena njihova pravila pristojnosti ponekad su krajnje apsurdna. Mnoga od njih potiču od sujeverja; i, generalno gledano, šta god da divljak radi, on vidi samo neposredne posledice svojih dela. On ne može da predvidi njihove indirektne i dalekosežne posledice – i tako samo uvećava grešku, što je Bentam zamerio civilizovanim zakonodavcima. Ali, bilo da su besmislene ili ne, divljak poštuje instrukcije običajnog prava, koliko god neprijatne mogle biti. On ih slepo poštuje još više nego što civilizovani čovek poštuje naloge pisanog zakona. Njegovo običajno pravo je njegova religija. To je zapravo njegov način života. Ideja plemena uvek je prisutna u njegovom umu, a samoograničenje i samopožrtvovanje u interesu plemena do-

[116] *Descent of Man* (*Poreklo čoveka*), drugo izdanje, str. 63, 64.

gađaju se svakodnevno. Ako je divljak prekršio neko od manjih plemenskih pravila, žene ga proganjaju rugajući mu se. Ako je prekršaj ozbiljan, njega danonoćno muči strah da je prizvao nesreću na svoje pleme. Ako slučajno povredi bilo koga iz svog klana, i tako počini najveći od svih zločina, on postaje sve nesrećniji: beži u šumu, i spreman je da izvrši samoubistvo, osim ako ga pleme ne oslobodi nanoseći mu fizički bol i prolivajući malo njegove krvi.[117] Unutar plemena sve se deli zajednički. Svaki zalogaj hrane deli se među svima prisutnima, a ako je divljak sam u šumi, on neće početi da jede pre nego što triput glasno vikne poziv svakome ko bi mogao čuti njegov glas i doći da podeli njegov obrok.[118]

Ukratko, vrhovno pravilo unutar plemena je „svako za sve", sve dok odvojena porodica ne raskine plemensko jedinstvo. Ali to pravilo se ne odnosi na susedne klanove ili plemena, čak ni kada su u savezu za uzajamnu zaštitu. Svako pleme ili klan je posebna jedinica. Baš kao među sisarima i pticama, teritorija je grubo podeljena među odvojenim plemenima i granice se poštuju, osim u vreme rata. Kada ulazi na teritoriju svojih suseda čovek mora pokazati da nema loše namere. Što glasnije neko najavljuje njegov dolazak, on stiče više poverenja, a kada ulazi u kuću, on mora da ostavi svoju sekiru na ulazu. Ali nijedno pleme ne mora da deli svoju hranu sa drugima: ono će to možda učiniti, a možda i neće. Prema tome, život divljaka podeljen je u dve grupe aktivnosti, i pojavljuje se u dva različita etička aspekta: to su odnosi unutar plemena i odnosi sa strancima; i (kao i naše međunarodno pravo) „međuplemensko" pravo je sasvim drugačije od običajnog prava. Stoga se najgnusnije svireposti u ratu mogu posmatrati kao mnoge potvrde poštova-

[117] Vidi Adolf Bastian, *Der Mensch in der Geschichte* (*Čovek u istoriji*), III, str. 7. Takođe George Grey, *Journals of Two Expeditions of Discovery in North-West and Western Australia* (*Dnevnici dve pronalazačke ekspedicije u severozapadnoj i zapadnoj Australiji*), London, 1841, tom II, str. 238.

[118] Nikolaj Mikluho-Maklaj, *Ibid.* Isti običaj važi među Hotentotima.

nja plemena. Taj dvostruki pojam moralnosti provlači se kroz celokupnu evoluciju čovečanstva, i održava se do danas. Mi Evropljani smo ostvarili nekakav napredak – ne ogroman, u svakom slučaju – u iskorenjivanju tog dvostrukog pojma etike. Ali se takođe mora reći da, iako smo donekle, barem u teoriji, proširili svoje ideje solidarnosti na naciju, i delom takođe na druge nacije, mi smo oslabili veze solidarnosti unutar naših sopstvenih nacija, i čak unutar naših porodica.

Pojava odvojene porodice unutar klana nužno remeti uspostavljeno jedinstvo. Odvojena porodica znači odvojena imovina i akumulacija bogatstva. Videli smo kako Eskimi otklanjaju te neprijatnosti, i to je jedno od najzanimljivijih istraživanja: pratiti kako su primenom različitih institucija (seoskih zajednica, gildi, itd.) narodi nastojali da održe plemensko jedinstvo, uprkos silama koje su radile na njegovom slamanju. S druge strane, prvi rudimenti znanja koji su se pojavili u najstarije vreme, kada su ih brkali sa vračanjem, takođe su postali sila u rukama pojedinca koja se mogla upotrebiti protiv plemena. Oni su oprezno čuvani u tajnosti, i prenošeni su samo iniciranima: u tajnim društvima veštica, šamana i sveštenika, koje pronalazimo među svim divljacima. U isto vreme, ratovi i osvajanja stvorili su vojnu vlast, i takođe kaste ratnika, čija su udruženja ili klubovi stekli velike moći. Ali, ni u jednom periodu ljudskog života ratovi nisu bili *normalno* stanje egzistencije. Dok su ratnici ubijali jedni druge, a sveštenici slavili njihove pokolje, mase su nastavile da žive svoj svakodnevni život: nastavile su svoj svakodnevni naporan rad. I to je jedno od najzanimljivijih istraživanja: pratiti taj život masa, proučavati načine na koje su održali svoju društvenu organizaciju, koja je bila zasnovana na njihovim pojmovima jednakosti, uzajamne pomoći i uzajamne podrške – rečju, na običajnom pravu, čak i kada su bili podvrgnuti najsvirepijoj teokratiji ili autokratiji u državi.

Četvrto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU VARVARIMA

Velike seobe. — Nova organizacija je postala neophodna. — Seoska zajednica. — Zajednički rad. — Sudska procedura. — Međuplemensko pravo. — Primeri iz života naših savremenika. — Burjati. — Kabili. — Kavkaski gorštaci. — Afrička plemena.

Nemoguće je proučavati primitivno čovečanstvo a ne biti duboko impresioniran društvenošću koju ono pokazuje još od svojih prvih životnih koraka. Tragovi ljudskih društava pronađeni su u ostacima najstarijeg i poznijeg kamenog doba. I kada posmatramo divljake čiji životni običaji dopiru do neolitskog čoveka, pronalazimo ih u zajednici blisko povezane preko jedne veoma drevne plemenske organizacije koja im omogućuje da kombinuju svoje pojedinačno slabe snage, da zajedno uživaju u životu, i da napreduju. Čovek nije izuzetak u prirodi. On je takođe podložan velikom načelu uzajamne pomoći koje pruža najbolje šanse za opstanak onima koji najbolje pomažu jedni drugima u borbi za život. To su zaključci do kojih smo došli u prethodnim poglavljima.

Ali čim dođemo do višeg stupnja civilizacije, i obratimo se istoriji koja već ima nešto da kaže o toj fazi, mi smo zbunjeni borbama i sukobima koje nam ona otkriva. Stare veze su čini se potpuno pokidane. Vidimo borbe rodova protiv rodova, plemena protiv plemena, pojedinaca protiv pojedinaca, i iz te haotične borbe neprijateljskih snaga, čovečanstvo izlazi

podeljeno u kaste, porobljeno od strane despota, razdvojeno u države uvek spremne da ratuju jedna protiv druge. I sa tom istorijom čovečanstva u svojim rukama, pesimistični filozof trijumfalno zaključuje kako su ratovanje i ugnjetavanje sama suština ljudske prirode, da ratoborni i predatorski instinkti u čoveku mogu biti obuzdani u okviru određenih granica jedino jakom vlašću koja nameće mir i tako nekolicini plemenitijih ljudi pruža priliku da osmisle bolji život za čovečanstvo u vremenima koja dolaze.

Međutim, čim svakodnevni život čoveka tokom istorijskog perioda podvrgnemo pažljivijoj analizi – što odskora čine mnogi strpljivi proučavaoci veoma ranih institucija – on se odjednom pojavljuje u sasvim drugačijem vidu. Ostavimo li po strani predumišljene ideje većine istoričara i njihove izrazite naklonjenosti dramatičnijim aspektima istorije, vidimo da su sami dokumenti koje oni obično proučavaju takvi da preuveličavaju taj deo ljudskog života koji je posvećen borbama, dok potcenjuju njegova miroljubiva stanja. Vedri i sunčani dani nestaju iz vidnog polja u burama i olujama. Čak i u našem vremenu, nezgrapni izveštaji koje pripremamo za budućeg istoričara, u našoj štampi, našim sudovima, našim vladinim kancelarijama, čak i u našoj fikciji i poeziji, pate od te iste jednostranosti. Oni potomstvu predaju najdetaljnije opise svakog rata, svake bitke i čarke, svakog sukoba i nasilnog dela, svake vrste lične patnje. Ali jedva da sadrže i najmanji trag bezbrojnih činjenica uzajamne podrške i posvećenosti koje svako od nas poznaje iz sopstvenog iskustva. Jedva da primećuju ono što čini samu suštinu našeg svakodnevnog života: naše društvene instinkte i običaje. Ne čudi, dakle, što su dokumenti iz prošlosti tako nepotpuni. Analitičari starih vremena nikada nisu propustili da zabeleže sitne ratove i nesreće koji su mučili njihove savremenike. Ali oni nisu obraćali nikakvu pažnju na život masa, iako su mase uglavnom naporno radile, dok se nekolicina odavala sukobima. Epske pesme, zapisi na spomenicima, mirovni sporazumi – skoro svi istorijski dokumetni imaju isti karakter: oni se bave

kršenjem mira, a ne samim mirom. Stoga najdobronamerniji istoričar nesvesno ispisuje iskrivljenu sliku vremena koje pokušava da opiše. I da bismo ponovo uspostavili pravu srazmeru između sukoba i jedinstva, mi sada moramo da uđemo u detaljnu analizu hiljada sitnih činjenica i nejasnih indikacija slučajno sačuvanih u ostacima prošlosti, da ih interpretiramo uz pomoć uporedne etnologije i, nakon što smo čuli toliko toga o onome što je razdvajalo ljude, da kamen po kamen rekonstruišemo institucije koje su ih ujedinjavale.

Istorija će se uskoro morati ponovo pisati na nov način, tako da se uzmu u obzir te dve struje ljudskog života, i da se vrednuje uloga koju svaka od njih igra u evoluciji. Ali u međuvremenu moramo iskoristiti ogroman pripremni rad, nedavno obavljen u cilju obnavljanja glavnih crta te druge struje, koja je toliko zapostavljena. Iz bolje poznatih perioda istorije možemo uzeti neke primere života masa, kako bismo ukazali na ulogu koju je uzajamna podrška igrala u toku tih perioda. I čineći to, možemo izostaviti (zbog sažetosti) razmatranja tako dalekih perioda kao što su egipatska ili čak grčka i rimska starina. Jer, u stvari, evolucija čovečanstva nije imala karakter jednog neprekinutog niza. Civilizacija je nekoliko puta dolazila do kraja u jednoj određenoj oblasti, unutar jednog određenog naroda, i počinjala je iznova na nekom drugom mestu, među drugim narodima. Ali na svakom novom početku, ona je počinjala ponovo sa istim plemenskim institucijama koje smo posmatrali među divljacima. Prema tome, ako uzmemo poslednji početak naše sopstvene civilizacije, kaja je iznova počela u prvim vekovima naše ere, među onima koje su Rimljani zvali „varvarima“, mi ćemo raspolagati čitavom lestvicom evolucije, počevši od rodova i završavajući sa institucijama našeg vremena. Naredne stranice biće posvećene tim primerima.

Naučnici još uvek nisu postigli konsenzus o uzrocima koji su pre oko dve hiljade godina doveli čitave narode iz Azije u Evropu, ishodujući velikim seobama varvara koji su dokrajčili Zapadno rimsko carstvo. Ali geografu se jedan uzrok prirodno

nameće dok razmišlja nad ruševinama gusto neseljenih gradova u pustinjama srednje Azije, ili prati drevna korita reka koje danas ne postoje, i široke obrise jezera sada svedenih na veličinu običnih bara. To je isušivanje: sasvim skorašnje isušivanje, koje se i dalje nastavlja brzinom koju ranije nismo bili spremni da priznamo.[119] Protiv toga je čovek nemoćan. Kada su stanovnici severozapadne Mongolije i istočnog Turkestana videli da ih voda napušta, oni nisu imali nijedan otvoreni put osim da krenu dole u široke doline koje su vodile u nizije, potiskujući stanovnike tih ravnica u pravcu zapada.[120] Pleme za plemenom je tako upadalo u Evropu, prisiljavajući druga plemena da se pomeraju i sklanjaju zapadno i istočno, iz stoleća u stoleće, u potrazi za novim i manje ili više stalnim prebivalištem. U toku tih seoba, narodi su se mešali sa narodima, domoroci sa doseljanicima, Arijevci sa Uralo-Altajcima – ne bi bilo čudno da su društvene institucije koje su ih držale zajedno u njihovim otadžbinama

[119] Bezbrojni tragovi, danas nestalih, postpliocenskih jezera, pronađeni su širom centralne, zapadne i severne Azije. Školjke istih vrsta poput onih koje danas pronalazimo u Kaspijskom moru razbacane su po površini tla koje se pruža istočno sve do polovine puta do Aralskog jezera, i pronađeni su u novijim naslagama u pravcu severa sve do Kazanja. Tragovi zaliva Kaspijskog mora, koji su nekada smatrani starim koritima reke Amu-Darja, presecaju turkmensku teritoriju. Svakako se moraju pretpostaviti privremene, periodične oscilacije. Ali, kada uzmemo sve u obzir, isušivanje je očigledno, i ono se nastavlja prethodno neočekivanom brzinom. Čak i u relativno vlažnim delovima jugozapadnog Sibira, niz pouzdanih istraživanja koja je nedavno objavio Jadrincev, pokazuju da su sela nikla na tlu koje je pre osamdeset godina bilo dno jednog od jezera Čani grupe; dok su druga jezera iste grupe, koja su pre oko pedeset godina prekrivala stotine kvadratnih milja, sada obične bare. Ukratko, isušivanje severozapadne Azije odvija se brzinom koja se može meriti vekovima, umesto geološkim jedinicama vremena u kojima smo prethodno navikli da govorimo.

[120] Cele civilizacije su tako nestale, kao što je sada dokazano izvanrednim otkrićima (Dmitrija Klemenca) u Mongoliji u Orhonu, i u Lukčun depresiji.

bile totalno uništene tokom tog raslojavanja naroda koje se dogodilo u Evropi i Aziji. Ali one *nisu* bile uništene: samo su pretrpele modifikaciju koju su zahtevali novi uslovi života.

Tevtonci, Kelti, Skandinavci, Sloveni, i drugi, kada su prvi put došli u dodir sa Rimljanima, bili su u prelaznoj fazi društvene organizacije. Veze klana, zasnovane na stvarnom ili navodnom zajedničkom poreklu, držale su ih zajedno tokom mnogo hiljada godina. Ali te veze mogle su da odgovaraju svojoj svrsi toliko dugo koliko nije bilo odvojenih porodica unutar roda ili samog klana. Međutim, iz razloga koje smo već pominjali, odvojena patrijarhalna porodica razvijala se polako ali sigurno unutar klanova, i u dugom vremenskom trajanju ona je očigledno značila individualnu akumulaciju bogatstva i moći, i njihovo nasledno prenošenje. Česte seobe varvara i sledstveni ratovi samo su ubrzali podele rodova na odvojene porodice, dok su raspršivanje plemena i njihovo mešanje sa strancima pružili izvanredne mehanizme za konačnu dezintegraciju onih veza koje su bile zasnovane na srodstvu. Varvari su se tako našli u situaciji u kojoj su ili posmatrali svoje klanove kako se rastvaraju u labave skupine porodica, od kojih su najbogatije, naročito ako su kombinovale svešteničke funkcije ili vojni ugled sa bogatstvom, uspevale da nametnu svoju vlast drugima, ili su pronalazili neki novi oblik organizacije zasnovan na nekom novom načelu.

Mnoga plemena nisu imala snage da se odupru dezintegraciji: raspala su se i bila su izgubljena za istoriju. Ali ona robusnija se nisu raspala. Ona su iz tog teškog iskušenja izašla sa novom organizacijom – *seoskom zajednicom* – koja ih je držala zajedno narednih petnaest vekova ili više. Zamisao zajedničke *teritorije*, prisvojene ili štićene zajedničkim naporima, bila je razvijena, i zauzela je mesto iščezavajućih pojmova zajedničkog porekla. Zajednički bogovi postepeno su gubili svoj karakter predaka i bio im je dodeljen lokalni teritorijalni karakter. Postali su bogovi ili sveci određenog mesta. „Zemlja" je bila poistovećena sa svojim stanovnicima. Umesto krvnih veza iz prošlosti, razvile

su se teritorijalne veze, i ta nova organizacija očigledno je pružila mnoge prednosti u datim okolnostima. Ona je prihvatila, i čak naglasila, nezavisnost porodice, a seoska zajednica se odrekla svih prava da se meša u ono što se događa unutar porodičnih ograda; dala je mnogo veću slobodu ličnoj inicijativi; nije bila načelno neprijateljska prema vezama između ljudi različitog porekla, i istovremeno je održala neophodno jedinstvo dela i mišljenja, dok je bila dovoljno jaka da se suprotstavi vladarskim težnjama manjina vračeva, sveštenika, i profesionalnih ili istaknutih ratnika. Zbog toga je postala osnovna ćelija buduće organizacije, i u mnogim narodima seoska zajednica je zadržala taj karakter do danas.

Sada je poznato, i slabo osporeno, da seoska zajednica nije bila posebna crta Slovena, niti čak starih Tevtonaca. Ona je preovladavala u Engleskoj i u saksonskim i u normanskim vremenima, i delimično je opstala sve do prošlog veka.[121] Bila je u osnovi društvene organizacije stare Škotske, stare Irske, i starog Velsa. U Francuskoj, zajedničko posedovanje i zajednička raspodela obradive zemlje od strane seoske narodne skupštine trajali su od prvih vekova naše ere sve do vremena Tirgoa, koji je smatrao da su seoske narodne skupštine „previše bučne" i zato ih je ukinuo. Seoska zajednica je preživela rimsku vladavinu u Italiji, i obnovila se nakon pada Rimskog carstva. Ona je bila pravilo među Skandinavcima, Slovenima, Fincima (u okviru *pitäjä*, i takođe, verovatno, u *kihla-kunta*), Kuroncima i Livoncima. Seoska zajednica u Indiji – prošla i sadašnja, arijevska i nearijevska – dobro

[121] Ako se držim mišljenja (da nabrojim samo savremene specijaliste) Nasea, Kovalevskog i Vinogradova, a ne onih Siboma (Denman Ros može se ovde navesti samo radi potpunosti), to nije samo zbog dubokog znanja i slaganja mišljenja te trojice autora, već takođe zbog njihovog celovitog znanja o seoskoj zajednici uopšte – znanja čiji se nedostatak značajno oseća u inače izvanrednom delu gospodina Siboma. Ista primedba važi, u još višem stepenu, za najelegantnije spise Fistela de Kulanža, čija su mišljenja i strastvena tumačenja starih tekstova ograničeni na njega samoga.

je poznata iz epohalnih radova ser Henrija Mejna; a Elfinstoun ju je opisao među Afganima. Takođe je pronalazimo u mongolskoj *ulus*, kabilskoj *tadart*, javanskoj *desa*, i malajskoj *kota* ili *tofa*, pod mnogim imenima u Abisiniji, Sudanu, i u unutrašnjosti Afrike, među domorocima obe Amerike, i kod svih malih i velikih plemena pacifičkih arhipelaga. Ukratko, ne znamo ni za jednu ljudsku rasu niti za jedan jedini narod koji nije imao svoj period seoskih zajednica. Sama ta činjenica poništava teoriju po kojoj je seoska zajednica u Evropi bila izdanak kmetstva. Ona prethodi kmetstvu, i čak je kmetsko potčinjavanje bilo nemoćno da je slomi. Ona je bila univerzalna faza evolucije, prirodni ishod organizacije klana, barem sa svim onim plemenima koja su igrala ili još uvek igraju neku ulogu u istoriji.[122]

[122] Literatura o seoskoj zajednici toliko je ogromna da možemo navesti svega nekoliko radova. Dela ser Henrija Mejna, Frederika Siboma i Valterovo (Walter) *Das alte Wallis* (*Stari Valis*, Bon, 1859), dobro su poznati popularni izvori informacija o Škotskoj, Irskoj, i Velsu. Izvori o Francuskoj su: Pol Viole (Paul Viollet), *Précis de l'histoire du droit français. Droit privé* (*Pregled istorije francuskog prava. Privatno pravo*), 1886, i nekoliko njegovih monografija u *Bibliothèque de l'École des chartes*; Albert Babo (Albert Babeau), *Le Village sous l'ancien régime* (*Selo pod starim režimom*), Treće izdanje, 1887; Eugène Bonnemère, Henri Doniol, i tako dalje. Glavna dela o Italiji i Skandinaviji navedena su u Lavelejevoj (Émile Louis Victor de Laveleye) knjizi *Primitive Property* (*Primitivno vlasništvo*), u nemačkoj verziji Karla Bihera (Karl Bücher). O Fincima: dela Gabriela Rajna (Gabriel Rein) *Föreläsningar öfver Finlands historia* (*Predavanja o istoriji Finske*), I, 16; Koskinenova (Yrjö-Koskinen), *Finnische Geschichte* (*Finska istorija*), 1874, i razne monografije. O Livoncima i Kuroncima vidi: profesor Lučicki (Иван Васильевич Лучицкий) u časopisu *Се́верный ве́стник*, 1891. O Tevtoncima, pored dobro poznatih dela Georga Ludviga Maurera, Rudolfa Soma (Rudolph Sohm) *Die altdeutsche Reichs- und Gerichtsverfassung*, takođe dela Feliksa Dana (Felix Dahn) *Urzeit*, *Völkerwanderung*, *Langobardische Studien* (*Preistorijska vremena*, *Seobe naroda*, *Proučavanje Langobarda*); zatim dela Johanesa Jansena, Vilhelma Arnolda, i tako dalje. O Indiji, pored radova Henrija Mejna i dela koje on navodi, vidi Džon Fir (Sir John Phear), *Aryan Village in India and Ceylon* (*Arijevsko selo u Indiji i na Cejlonu*). O seoskoj zajednici u Rusiji i među

Seoska zajednica je bila prirodni proizvod, stoga apsolutna jednoobraznost njene strukture nije bila moguća. To je po pravilu bio savez porodica koje su smatrale da imaju zajedničko poreklo i da poseduju određenu zajedničku teritoriju. Ali u nekim plemenima, i u određenim okolnostima, porodice su obično postajale veoma brojne pre nego što su iz njih izrastali novi pupoljci u obliku novih porodica: pet, šest ili sedam naraštaja nastavljalo je da živi pod istim krovom, ili unutar istog ograđenog prostora, posedujući svoje zajedničko domaćinstvo i zajedničku stoku, i jedući svoje obroke na zajedničkom ognjištu. Oni su u tom slučaju održavali to što je u etnologiji poznato kao „zajednička porodica" ili „nepodeljeno domaćinstvo", koje još uvek vidimo širom Kine, u Indiji, u južnoslovenskoj *zadruzi*, i povremeno pronalazimo u Africi, Americi, u Danskoj, u severnoj Rusiji, i u zapadnoj Francuskoj.[123] U drugim

---

južnim Slovenima, vidi dela Kavelina, Posnikova, Sokolovskog, Kovalevskog, Efimenka, Ivaniševa, Klausa, i tako dalje (obiman bibliografski indeks do 1880. godine nalazi se u zborniku Ruskog geografskog društva *Сборнике сведений об общине*). O opštim zaključcima o seoskoj zajednici, pored Lavelejevog *Primitivnog vlasništva*, Morganovog *Drevnog društva*, Lipertove (Julius Lippert) *Kulturgeschichte der Menschheit in ihrem organischen Aufbau* (*Kulturna istorija čovečanstva u svojoj organskoj strukturi*), vidi dela Alberta Hermana Posta, Lotara Darguna, i tako dalje, i takođe predavanja Maksima Kovalevskog „Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété" („Prikaz porekla evolucije porodice i vlasništva"), Stokholm, 1890. Trebalo bi pomenuti mnoge posebne monografije; njihovi naslovi mogu se pronaći u odličnom spisku koji je dao Pol Viole u svom delu *Droit privé and Droit public* (*Privatno pravo i javno pravo*). O drugim narodima, vidi naredne beleške.

[123] Nekoliko autoriteta su skloni mišljenju da je zajedničko domaćinstvo prelazna faza između klana i seoske zajednice, i nema sumnje u to da je u veoma mnogo slučajeva seoska zajednica iznikla iz nepodeljenih porodica. Ali ja ipak smatram da je zajedničko domaćinstvo činjenica drugačijeg reda. Pronalazimo je unutar roda; s druge strane, ne možemo potvrditi da su složene porodice postojale u bilo kom periodu a da nisu pripadale ili klanu ili seoskoj zajednici, ili *Gau* (teritorijalna jedinica,

plemenima, ili u drugim okolnostima, koje još uvek nisu dobro definisane, porodice nisu dostizale takvu veličinu. Unuci, i povremeno sinovi, napuštali su domaćinstvo čim bi se oženili, i svaki od njih je osnivao novu samostalnu ćeliju. Ali, zajedničke ili ne, zbijene zajedno ili raštrkane po šumama, porodice su ostale ujedinjene u seoskim zajednicama. Nekoliko sela bilo je grupisano u plemena, a plemena su bila povezana u saveze. Takva je bila društvena organizacija koja se razvila među takozvanim „varvarima" kada su počeli da se naseljavaju, manje ili više trajno, u Evropi.

Bila je potrebna veoma duga evolucija pre nego što su rodovi, ili klanovi, priznali posebnu egzistenciju patrijarhalne porodice u odvojenoj kolibi. Ali čak i kada je bila priznata, klan po pravilu nije znao za lično nasleđivanje imanja. Nekoliko stvari koje su mogle pripadati pojedincu lično, bivale su ili uništavane na njegovom grobu ili su sahranjivane s njim. S druge strane, seoska zajednica je potpuno priznavala privatnu akumulaciju bogatstva unutar porodice i njegovo nasledno prenošenje. Ali bogatstvo se shvatalo isključivo u obliku *pokretne* svojine, uključujući stoku, oruđa, oružja i stambenu kuću, koji su – „kao i sve stvari koje su mogle biti uništene vatrom" – pripadali istoj kategoriji.[124] Što se tiče privatnog vlasništva nad zemljom, seoska zajednica nije priznavala, niti je mogla da prizna, bilo šta slično, i ona ga po pravilu ne priznaje ni sada. Zemlja je bila zajedničko vlasništvo klana, ili celog plemena, a sama seo-

---

kao latinski *pagus*, ili francuski *pays*). Mislim da su rane seoske zajednice polako nastajale direktno iz klanova i da su se sastojale, prema rasnim i lokalnim okolnostima, ili od nekoliko složenih porodica, ili od složenih i prostih porodica, ili (posebno u slučaju novih naselja) samo od prostih porodica. Ako je to mišljenje tačno, ne bismo smeli imati pravo da uspostavljamo činjenički niz: rod, proširena porodica, seoska zajednica – jer drugi član tog niza nema istu etnološku vrednost kao preostala dva. Vidi Dodatak IX.

[124] Otto Stobbe, *Beitraege zur Geschichte des Deutschen Rechts* (*Prilozi istoriji nemačkog prava*), Braunšvajg, 1865, str 62.

ska zajednica posedovala je svoj deo plemenske teritorije samo toliko dugo koliko pleme nije zahtevalo preraspodelu seoskih parcela. Krčenje šuma i oranje livada uglavnom se obavljalo u zajednici ili barem zajedničkim trudom nekoliko porodica – uvek uz pristanak zajednice. Iskrčeno zemljište držala je svaka porodica u periodu od četiri, dvanaest, ili dvadeset godina, posle kojeg se ono smatralo delom obradive zemlje u zajedničkom vlasništvu. Privatna svojina, ili posedovanje „zauvek", bila je naspojiva sa samim načelima i religijskim pojmovima seoske zajedinice, kao što je bila nespojiva sa principima roda. Prema tome, bio je potreban dug uticaj rimskog prava i hrišćanske crkve, koja je brzo prihvatila rimske principe, kako bi se varvari navikli na samu mogućnost zamisli privatne svojine nad zemljom.[125] Ali, čak i kada je takva svojina, ili posedovanje na neograničeno vreme, bila priznata, vlasnik odvojenog imanja ostao je suvlasnik livada, šuma i pašnjaka. Osim toga, stalno vidimo, naročito u istoriji Rusije, da kada nekoliko porodica, radeći odvojeno, preuzme vlasništvo nad nekom zemljom koja pripada plemenima koja se smatraju strancima, one se uskoro ujedinjuju i osnivaju seosku zajednicu koja u trećoj ili četvrtoj generaciji počinje da proglašava zajedničko poreklo.

Ceo niz institucija, delom nasleđenih iz perioda klana, razvio se iz te osnove zajedničkog vlasništva nad zemljom tokom dugog niza vekova koji je bio potreban da se varvari podvedu pod vlast država organizovanih po rimskom ili vizantijskom obrascu. Seoska zajednica nije bila samo savez koji je svakome

[125] Nekoliko tragova privatnog vlasništva nad zemljom na koje nailazimo u ranom varvarskom periodu pronađeni su u onim plemenima (Batavci, Franci u Galiji) koja su u to vreme bila pod uticajem carskog Rima. Vidi Karl Theodor Ferdina Von Inama-Sternegg, *Die Ausbildung Der Grossen Grundherrschaften in Deutschland* (*Uspostavljanje velikog zemljišnog poseda u Nemačkoj*), tom I, 1878. Takođe Besseler, *Neubruch nach dem älteren deutschen Recht*, str. 11–12, navedeno u Maksim Kovalevski, *Современный обычай и древний закон* (*Savremeni običaji i drevno pravo*), Moskva, 1886, tom I, str. 134.

garantovao njegov pravedni deo zajedničke zemlje, već takođe savez za zajedničko obrađivanje zemlje, uzajamnu podršku u svim mogućim oblicima, zaštitu od nasilja, i za dalji razvoj znanja, nacionalnih veza i moralnih pojmova. I svaka promena u sudskim, vojnim, obrazovnim ili ekonomskim običajima morala je biti odlučena na opštim narodnim skupštinama sela, plemena, ili saveza plemena. Ta zajednica je bila nastavak roda, ona je nasledila sve njegove funkcije. Ona je bila *universitas*, *мир*[126] – sam svet.

Zajednički lov, zajednički ribolov, i zajedničko obrađivanje voćnjaka ili zasada drveća koje daje plodove, bilo je pravilo u starim plemenima. Zajednička zemljoradnja postala je pravilo u varvarskim seoskim zajednicama. Istina, direktna svedočanstva o tome su retka, i u antičkoj književnosti imamo samo delove zapisa Diodora ili Julija Cezara koji ukazuju na stanovnike Liparskih ostrva, keltsko-iberska plemena, i Sveve. Ali ne nedostaju nam dokazi koji pokazuju da je zajednička poljoprivreda praktikovana u nekim tevtonskim plemenima, među Francima, starim Škotima, Ircima i Velšanima.[127] Što se tiče kasnijih ostataka te iste prakse, oni su jednostavno bezbrojni. Čak i u potpuno romanizovanoj Francuskoj, zajedničko obrađivanje zemlje bilo je uobičajeno pre oko dvadeset pet godina u Morbijanu (Bretanja).[128] Stari velški *cyvar*, ili zajednički tim, kao i zajedničko obrađivanje zemlje određene za korišćenje kao zaštićena seoska oblast, sasvim su uobičajena pojava među kavkaskim plemenima koja su u najmanjem do-

[126] Na ruskom, „svet". (Prim. prev.).

[127] Georg Ludvig Maurer „Markgenossenschaft"; Karl Gotthard Lamprecht, „Wirthschaft und Recht der Franken zur Zeit der Volksrechte" („Ekonomija i pravo Franaka u vreme nacionalnih prava") u *Historischer Taschenbuch*, 1883; Frederic Seebohm, *The English Village Community* (*Engleska seoska zajednica*), poglavlja VI, VII i IX.

[128] Letourneau, *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1888, sveska XI, str. 476.

diru sa civilizacijom[129], a slične činjenice svakodnevno se događaju među ruskim seljacima. Osim toga, dobro je poznato da su mnoga plemena u Brazilu, Srednjoj Americi, i Meksiku, obično zajednički obrađivala svoju zemlju, i da je sličan običaj široko rasprostranjen među nekim Malajcima, u Novoj Kaledoniji, u nekoliko crnačkih plemena, i tako dalje.[130] Ukratko, zajedničko obrađivanje zemlje toliko je uobičajeno među mnogim plemenima Arijevaca, Uralo-Altajaca, Mongola, crnaca, crvenih Indijanaca, Malajaca, i Melanezijaca, da je moramo smatrati univerzalnim – ali ne jedino mogućim – oblikom primitivne poljoprivrede.[131]

Zajedničko obrađivanje zemlje pak ne podrazumeva nužno zajedničku potrošnju. Već u organizaciji klana često vidimo kako se hrana, koju na povratku u selo donose čamci puni voća ili ribe, deli između koliba i „dugačkih kuća" u kojima živi nekoliko porodica ili omladina, i kuva odvojeno na svakom posebnom ognjištu. Prema tome, običaj jedenja obroka

[129] Walter, *Das alte Wallis* (*Stari Valis*), str. 323; Dmitrij Bakradze and N. Hudadov, *Записки Кавказского географического общество* (*Zapisi Kavkaskog geografskog društva*), XIV, deo I..

[130] Hubert Howe Bancroft, *Native Races* (*Domorodački narodi*); Teodor Vajc (Theodor Waitz), *Antropologie der Naturvölker* (*Antropologija domorodačkih naroda*), tom III, str. 423; Montrozier, u *Bulletin de la Société d'Anthropologie*, 1870; Albert Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechts* (*Proučavanje razvoja istorije porodičnog prava*), i tako dalje.

[131] Brojni radovi Orija (Ory), Luroa (Luro), Laudea (Laudes), i Silvestra (Sylvestre), o seoskoj zajednici u Anamu [Vijetnamu], koji pokazuju da je ona tamo imala iste oblike kao u Nemačkoj i Rusiji, pominju se u pregledu tih radova koji je sačinio Žobe-Duval (Jobbé-Duval) u *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* (*Nova istorijska revija francuskog i inostranog prava*), oktobar i decembar, 1896. Valjanu studiju seoske zajednice Perua, pre uspostavljanja vlasti Inka, objavio je Hajrih Kunov (Heinrich Cunow): *Die Soziale Verfassung des Inka-Reichs* (*Društveno ustrojstvo carstva Inka*), Štutgart, 1896. U tom radu opisano je zajedničko posedovanje i obrađivanje zemlje.

u užem krugu rođaka ili drugova preovlađuje u ranom periodu plemenskog života. On postaje pravilo u seoskoj zajednici. Čak se i hrana koja se zajednički uzgajala obično delila među domaćinstvima nakon što bi jedan njen deo bio uskladišten za zajedničku upotrebu. Ali tradicija zajedničkih obroka pobožno je čuvana. Svaka dostupna prilika, kao što su komemoracije predaka, religijski praznici, početak i kraj poljskih radova, rođenja, venčanja, sahrane, korišćena je da se zajednica okupi na zajedničkom obroku. Čak i danas taj običaj, dobro poznat u ovoj zemlji kao „žetvena večera", poslednji nestaje. S druge strane, čak i kada je zajedničko obrađivanje i sejanje polja odavno prestalo, različiti poljoprivredni poslovi nastavili su, i nastavljaju i dalje, da se obavljaju u zajednici. Jedan deo zajedničke zemlje se u mnogim slučajevima i dalje zajednički obrađuje: ili za siromašne, ili za popunjavanje zajedničkih skladišta, ili za korišćenje njegovih proizvoda u vreme religijskih praznika. Kanali za navodnjavanje zajednički se kopaju i popravljaju. Zajedničke livade kose se kolektivno. Prizor ruske komune dok kosi livadu – muškarci se takmiče u prednjačenju kosom, dok žene okreću travu i bacaju je na gomile – jedna je od najinspirativnijih slika. Ona pokazuje šta ljudski rad može i treba da bude. Seno se tom prilikom deli među odvojenim domaćinstvima, i očigledno je da niko nema pravo da uzme seno sa plasta suseda plasta bez njihove dozvole. Ali ograničenje tog poslednjeg pravila među kavkaskim Osetima najdostojnije je pažnje. Kada kukavica zakuka najavljujući dolazak proleća i da će livade uskoro ponovo prekriti trava, svako ko je siromašan ima pravo da uzme sena sa susedskog plasta koliko mu je potrebno za njegovu stoku.[132] Stara komunalna prava tako se ponovo ističu, kao da dokazuju koliko je neobuzdani individualizam suprotan ljudskoj prirodi.

---

[132] Maksim Kovalevski, *Современный обычай и древний закон* (*Savremeni običaji i drevno pravo*), Moskva, 1886, tom I, str. 115.

Kada evropski putnik dođe na neko malo ostrvu u Tihom okeanu, i ugledavši u daljini šumarak palminog drveća, krene u njegovom pravcu, začudiće se kada otkrije da su mala sela povezana putevima popločanim velikim kamenjem, koje je vrlo udobno bosonogim domorocima, veoma slično „starim putevima" u švajcarskim planinama. Takve puteve trasirali su „varvari" svuda po Evropi, i čovek bi morao da proputuje divlje, slabo naseljene zemlje, daleko od glavnih saobraćajnih ruta, da bi u potpunosti shvatio ogroman rad koji su varvarske zajednice morale da obave kako bi savladale šumovitu i močvarnu divljinu kakva je Evropa bila pre nekih dve hiljade godina. Izolovane porodice, bez oruđa i slabe kakve su bile, ne bi mogle da je savladaju: divljina bi ih nadvladala. Ali same seoske zajednice mogle su zajedničkim trudom savladati divlje šume, glibave močvare, i beskrajne stepe. Grubi putevi, skele, drveni mostovi koje zima odnosi i koji bivaju ponovo izgrađeni posle završetka prolećne poplave, ograde i seoski zidovi od pobijenog kolja, zemljana utvrđenja i male kule koje ocrtavaju teritoriju – sve su to bila dela varvarskih zajednica. A kada je zajednica postajala brojna, ona je obično izbacivala novi pupoljak. Nova zajednica nastajala je na određenoj razdaljini, i tako su se, korak po korak, šume i stepe dovodile pod čovekovu kontrolu. Celokupno stvaranje evropskih nacija sastojalo se od tog pupljenja seoskih zajednica. Čak se i današnji ruski seljaci, ako ih beda nije potpuno slomila, sele u zajednicama, zajednički obrađuju zemlju i zajednički grade kuće kada se nastane na obalama Amura, ili u Manitobi. Čak su se i Englezi, kada su počeli da kolonizuju Ameriku, obično vraćali na taj stari sistem: grupisali su se u seoskim zajednicama.[133]

Seoska zajednica je bila glavno oružje varvara u njihovoj teškoj borbi protiv neprijateljske prirode. Ona je takođe bila

[133] John Gorham Palfrey, History of New England (Istorija Nove Engleske), II, str. 13; navedeno u Henri Mejn, Village Communities in the East and West (Seoske zajednice na istoku i zapadu), Njujork, 1876, str. 201.

savez koji se suprotstavio ugnjetavanju od strane najlukavijih i najjačih koji su se vrlo lako mogli pojaviti u tim nemirnim vremenima. Imaginarni varvarin – čovek koji se bori i ubija iz čistog kaprica – nije postojao ništa više nego „krvoželjni" divljak. Naprotiv, stvarni varvarin je živeo u širokom spletu institucija, prožetim procenama o tome šta bi moglo biti korisno a šta štetno njegovom plemenu ili savezu, i te institucije bile su pobožno predavane sa generacije na generaciju u stihovima i pesmama, u poslovicama i trijadama, u izrekama i uputstvima. Što ih više proučavamo utoliko više uviđamo tesne veze koje su ujedinjavalje ljude u njihovim selima. Svaka svađa koja bi izbila između dva čoveka smatrana je za stvar zajednice – čak su se i uvredljive reči koje su mogle biti izgovorene tokom svađe smatrale uvredom nanetoj zajednici i njenim precima. One su se morale ispraviti odštetama učinjenim i pojedincu i zajednici.[134] A ako se svađa završila u tuči i ranama, čovek koji je stajao pored i nije se umešao bio je tretiran kao da je on lično zadao te rane.[135]

Sudska procedura je bila prožeta istim duhom. Svaki spor se iznosio prvo pred posrednike i arbitre, i uglavnom se završavao sa njima, budući da su arbitri igrali veoma važnu ulogu u varvarskom društvu. Ali ako je slučaj bio previše ozbiljan da bi se razrešio na taj način, on se iznosio pred seosku skupštinu, koja je bila obavezna da „iznađe presudu" i objavi je u uslovnoj formi, to jest, „takva odšteta je pravedna ako je nepravda dokazana", a nepravdu su morali dokazati ili opovrgnuti šest ili dvanaest ljudi koji potvrđuju ili poriču tu činjenicu pod zakletvom. Proveravanju krivice ili nevinosti stavljanjem na muke pribegavalo se u slučaju suprotnih pozicija dve grupe porotnika. Takva procedura, koja je ostala na snazi više od dve hiljade godina bez prekida, govori mnogo sama za sebe. Ona pokazuje

[134] L. J. Königswarter), *Etudes sur le développement des sociétés humaines* (*Istraživanje razvoja ljudskih društava*), Pariz, 1850..

[135] To je barem zakon Kalmika čije je običajno pravo najsličnije pravima Tevtonaca, starih Slovena, i tako dalje.

koliko su bile tesne veze između svih članova zajednice. Pored toga, nije bilo nijedne druge vlasti koja bi izvršavala odluke seoske skupštine osim njenog moralnog autoriteta. Jedina moguća opasnost bila je mogućnost da zajednica proglasi pobunjenika za prognanika, ali čak je i ta opasnost bila uzajamna. Čovek koji nije bio zadovoljan odlukom seoske skupštine mogao je izjaviti da će napustiti pleme i otići u drugo pleme: najstrašnija opasnost, jer je bilo sigurno da će se na pleme koje je možda bilo nepravedno prema jednom od svojih članova sručiti sve vrste nesreća.[136] Pobuna protiv pravedne odluke običajnog prava bila je jednostavno „nezamisliva", kako je to dobro rekao Henri Mejn, zato što „zakon, moral i činjenica" nisu mogli da se razdvoje u tim vremenima.[137] Moralni autoritet zajednice je bio toliko velik da su čak i kasnije, kada su seoske zajednice pale u potčinjenost feudalnom gospodaru, one zadržale svoju sudsku vlast. Jedino što je seoska zajednica dozvoljavala gospodaru ili njegovom zameniku jeste da „iznađe" gorepomenutu uslovnu presudu u skladu sa običajnim pravom na koje se zakleo da će ga poštovati, i da za sebe naplati globu (*fred*) koju mu duguje zajednica. Ali dugo vremena se sam gospodar, ako je ostajao suvlasnik neobrađene zemlje zajednice, u komunalnim odnosima i sporovima potčinjavao njenim odlukama. Bilo da je bio plemić ili sveštenik, on je morao da se povinuje seoskoj skupštini – *Wer daselbst Wasser und Weidgenusst, muss gehorsam sein* – „Ko uživa pravo na vodu i pašnjake mora se povinovati", glasila je stara izreka. Čak i kada su seljaci postali kmetovi potčinjeni gospodaru, on je bio obavezan da se pojavi pred seoskom skupštinom kad ga pozovu.[138]

---

[136] Taj običaj se još uvek praktikuje u mnogim afričkim i drugim plemenima.

[137] Henry Maine, *Village Communities in the East and West* (*Seoske zajednice na istoku i zapadu*), 1871, str. 65–66 i 199.

[138] Georg Ludwig von Maurer (*Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*, 1856, delovi 29, 97) je potpuno odlučan po tom pitanju. On

Varvari se očigledno nisu mnogo razlikovali od divljaka u svojim pojmovima pravde. Oni su takođe zadržali ideju da posle ubistva mora uslediti smrt ubice, da se zadavanje rana mora kazniti zadavanjem jednakih rana, i da nepravedna porodica mora obavezno ispuniti kaznu običajnog prava. To je bila sveta dužnost, dužnost prema precima, koja se morala ispuniti u sred bela dana, nikada u tajnosti, i koja je morala postati široko poznata. Stoga su najnadahnutiji delovi saga i celokupne epske poezije oni koji slave to što se nekada smatralo pravdom. Sami bogovi su se pridruživali u pružanju podrške toj pravdi. Ali glavna crta varvarske pravde bila je, s jedne strane, ograničenje broja osoba koje bi mogle ući u svađu, i s druge strane, iskorenjivanje brutalne ideje krv za krv i rana za ranu, koju je zamenio sistem obeštećenja. Varvarski zakoni – koji su isprva bili zbirke pravila običajnog prava, napisane za potrebe sudija – „prvo dozvoljavaju, zatim podstiču, i na kraju nameću" odštetu umesto osvete.[139] Međutim, odštetu potpuno pogrešno razumeju oni koji je predstavljaju kao globu, kao neku vrstu *carte blanche* koja se daje bogatašu da čini šta god hoće. Novčana odšteta za sve vrste otvorenih prestupa (*wergeld*), koja je bila potpuno različita od globe ili *fred*-a[140], bila je obično toliko visoka da sigurno nije podsticala takve prekršaje. U slučaju ubistva, ona je obično prevazilazila celokupno moguće bogatstvo ubice. „Osamnaest puta osamnaest krava" je odšteta među Osetima koji ne znaju da broje preko osamnaest, dok u

tvrdi da su „svi članovi zajednice… laici i klerikalni gospodari podjednako, često takođe bili delimični suvlasnici (Markberechtigte), te su čak i stranci u marki bili pod njenom jurisdikcijom" (str. 312). To shvatanje je ostalo lokalno na snazi sve do petnaestog veka.

[139] L. J. Königswarter, *Ibid*, str. 50; Dž. Trap (J. Thrupp), *Historical Law Tracts* (*Rasprave o istorijskom pravu*), London, 1843, str. 106..

[140] Keningsvarter je pokazao da je *fred* nastao iz žrtve koja se morala prineti kako bi se umirili preci. To se kasnije pretvorilo u plaćanje zajednici za kršenje mira, a još kasnije u plaćanje sudiji, kralju, ili gospodaru, kada su za sebe prisvojili prava zajednice.

afričkim plemenima ona dostiže 800 krava ili 100 kamila sa njihovim mladuncima, ili 416 ovaca u siromašnijim plemenima.[141] U velikoj većini slučajeva, takva novčana odšteta nikako se nije mogla platiti, tako da ubica nije imao drugog izlaza nego da pokajanjem ubedi oštećenu porodicu da ga usvoji. Još danas na Kavkazu, kada se sukobi okončaju, prestupnik dodiruje svojim usnama dojku najstarije žene u plemenu, i postaje „brat po mleku" svim muškarcima u oštećenoj porodici.[142] U nekoliko afričkih plemena on mora da uda svoju ćerku ili sestru za nekoga iz te porodice. U drugim plemenima on je dužan da oženi ženu koju je učinio udovicom, i u svim slučajevima on postaje član te porodice, čije se mišljenje poštuje u svim važnim porodičnim stvarima.[143]

Daleko od toga da postupaju sa nepoštovanjem prema ljudskom životu, varvari, štaviše, ne znaju ništa o strašnim kaznama koje su kasnije uvela laička i kanonska prava pod rimskim i vizantijskim uticajem. Jer, iako je saksonski zakon potpuno otvoreno priznavao smrtnu kaznu, čak i u slučaju podmetanja

---

[141] Albert Post, *Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft auf vergleichend-ethnologischer Basis* (*Izgradnja opšte pravne nauke na uporedno-etnološkoj osnovi*), i *Afrikanische Jurisprudenz: Ethnologisch-juristische Beiträge zur Kenntniss der einheimschen Rechte Afrikas* (*Afrička sudska praksa: etnološki i pravni doprinosi znanju o domorodačkim pravima Afrike*), Oldenburg, 1887, tom I, str. 64 i dalje; Kovalevski, *Ibid*, II, str. 164–189.

[142] O. Miler i M. Kovalevski, „В горных общинах Кабарды" („U planinskim zajednicama Kabardije"), u časopisu *Вестник Европы*, April, 1884. Među Šahsevenima u Muganskoj stepi, krvavi sukobi uvek se završavaju savezom između dve neprijateljske strane (Markov, u Dodatku *Записки Кавказского географического общество* (*Zapisi Kavkaskog geografskog društva*), XIV, deo I, str. 21.

[143] U delu *Afrikanische Jurisprudenz* (*Afrička sudska praksa*), Albert Post izlaže niz činjenica koje ilustruju pojmove jednakosti koji su ukorenjeni među afričkim varvarima. Isto se može reći za sva ozbiljna istraživanja varvarskog običajnog prava.

požara ili oružane pljačke, drugi varvarski zakoni proglašavali su je isključivo u slučajevima izdaje roda i svetogrđa protiv bogova zajednice, kao jedini način da se ti bogovi umire.

Sve je to, kao što vidimo, veoma daleko od navodne „moralne razuzdanosti" varvara. Naprotiv, ne možemo da se ne divimo duboko moralnim načelima razvijenim u ranim seoskim zajednicama koja su pronašla svoj izraz u velškim trijadama, u legendama o kralju Arturu, u komentarima iz Brehona[144], u starim nemačkim mitovima, i tako dalje, ili još uvek pronalaze svoj izraz u izrekama savremenih varvara. U svom uvodu u *Priču o spaljenom Njalu* (*The Story of Burnt Njal*), Džordž Dasent na sledeći način veoma ispravno sažima osobine severnog čoveka, onako kako su opisane u sagama:

> „To što ti sleduje uradi otvoreno i kao čovek, bez straha od svojih neprijatelja, zlotvora ili sudbine… Budi slobodan i smeo u svim svojim delima. Budi nežan i velikodušan prema prijateljima i rođacima. Budi strog i mrgodan prema svojim neprijateljima [onima koji podležu zakonu osvete: *lex talionis*], ali čak i prema njima ispuni sve neizostavne dužnosti… Ne budi kršitelj primirja, niti alapača, niti ogovarač. Ne izgovori ništa protiv bilo kog čoveka što ne bi smeo da mu kažeš u lice. Ne odbij od svoga praga nijednog čoveka koji traži hranu ili sklonište, čak i ako ti je neprijatelj."[145]

Isti ili još bolji principi prožimaju velšku epsku poeziju i trijade. Postupati „u skladu sa prirodom blagosti i principima jednakosti", bez obzira na neprijatelje ili prijatelje, i „ispraviti nepravdu", najviše su dužnosti čoveka. „Zlo je smrt, dobro je

---

[144] Vidi odlično poglavlje: „Le droit de La Vieille Irlande" („Pravo stare Irske"), i takođe „Le Haut Nord" („Visoki sever") u *Etudes de droit international et de droit politique* (*Studije međunarodnog i političkog prava*), profesora Ernesta Nisa (Ernest Nys), Brisel, 1896.

[145] Uvod, str. XXXV.

život", uzvikuje pesnik zakonodavac.[146] „Svet bi bio lud kada se usmeni dogovori ne bi poštovali" – kaže Brehon zakon. A skromni šamanski Mordvin bi, nakon veličanja tih istih osobina, pored njih dodao principe njegovog običajnog prava: „među komšijama su krave i posude za mužu zajedničke", „krava mora biti mužena za sebe i za onoga ko bi mogao zatražiti mleka", „telo deteta crveni od udarca, ali lice onoga koji udara crveni od sramote";[147] i tako dalje. Mnoge stranice mogle bi se ispuniti sličnim principima koje izražavaju i poštuju „varvari".

Još jedna crta starih seoskih zajednica zaslužuje posebno pominjanje. To je postepeno proširivanje kruga ljudi zahvaćenih osećanjima solidarnosti. Ne samo da se klanovi povezuju u plemena, već se plemena, iako su različitog porekla, takođe povezuju u saveze. Neki savezi su bili toliko jaki, da su Vandali, primera radi, nakon što je deo njihovog saveza otišao na Rajnu, a odatle u Španiju i Afriku, narednih četrdeset godina poštovali međe i napuštena sela svojih saveznika, i nisu uzimali njihod posed sve dok im izaslanici nisu potvrdili da njihovi saveznici ne nameravaju da se vrate. Među drugim varvarima, zemlju je obrađivao jedan deo plemena, dok se drugi deo borio na granicama ili izvan granica zajedničke teritorije. Savezi između nekoliko plemena bili su sasvim uobičajeni. Sikabri su bili ujedinjeni sa Heruscima, a Svevi i Kvadi sa Sarmatima. Sarmati su bili u savezu sa Alanima, Karpima i Hunima. Kasnije takođe vidimo kako se u Evropi postepeno razvija pojam nacije, daleko pre nego što je nastala bilo kakva država na bilo kom delu kontinenta koji su tada nastanjivali varvari. Te nacije je pak – jer nemoguće je poreći ime nacije merovinškoj Francuskoj ili Rusiji jedanaestog i dvanaestog veka – ujedinjavala ništa drugo

[146] *Das alte Wallis* (*Stari Valis*), str. 343–350.

[147] V. N. Majnov (Владимир Николаевич Майнов), „Очерки юридических обычаев у мордвы" („Beleške o pravnim običajima Mordvina"), u etnografskim *Записки Кавказского географического общество*, 1885, str. 236, 257.

do zajednica jezika, i prećutni sporazum malih republika da uzmu svoje vojvode isključivo iz jedne posebne porodice.

Ratovi su sigurno bili neibežni. Seoba znači rat. Ali Henri Mejn je već valjano dokazao u svom izvanrednom istraživanju plemenskog porekla međunarodnog prava da „čovek nikada nije bio toliko svirep ili toliko glup da se preda takvom zlu kao što je rat bez neke vrste napora da ga spreči", pokazavši koliko je izuzetno velik „broj drevnih institucija osmišljenih sa svrhom da stanu na put ratu ili da mu obezbede alternativu".[148] U stvari, čovek je toliko daleko od ratobornog bića kakvo bi on navodno trebalo da bude, da kada se varvari jednom nasele, oni ubrzo gube same navike ratovanja, zbog čega su uskoro primorani da drže posebne vojvode za kojima slede posebne *scholae* ili grupe ratnika, koji bi ih zaštitili od mogućih nasilnika. Oni više vole naporan rad u miru nego rat, a sama miroljubivost čoveka je uzrok specijalizacije ratnikovog zanimanja, koja je kasnije ishodovala ropstvom i svim ratovima u „državnom dobu" ljudske istorije.

Istorija nailazi na velike teškoće kada želi da ponovo u živom svetlu prikaže institucije varvara. Na svakom koraku, istoričar se susreće sa nekom nejasnom indikacijom koju ne može da objasni samo pomoću svojih dokumenata. Ali veliko svetlo pada na prošlost čim usmerimo pažnju na institucije mnogobrojnih plemena koja i dalje žive u društvenoj organizaciji istovetnoj onoj naših varvarskih predaka. Tu nailazimo samo na teškoću izbora, zato što su ostrva Tihog okeana, stepe Azije, i visoravni Afrike, pravi istorijski muzeji koji sadrže primere svih mogućih prelaznih faza koje je čovečanstvo proživelo kada je prelazilo iz divljih rodova do organizacije država. Istražimo stoga nekoliko takvih primera.

---

[148] Henry Maine, *International Law* (*Međunarodno pravo*), London, 1888, str. 11–13. Ernest Nys, *Les origines du droit international* (*Poreklo međunarodnog prava*), Brisel, 1894.

Ako uzmemo seoske zajednice mongolskih Burjata, posebno one iz kodinske stepe na gornjem toku Lene, koji su bolje izbegli ruski uticaj, dobijamo prave predstavnike varvara u prelaznom stanju, između uzgajanja stoke i poljoprivrede.[149] Ti Burjati još uvek žive u „zajedničkim porodicama", to jest, iako svaki sin kada se oženi ide da živi u odvojenu kolibu, kolibe s najmanje tri generacije ostaju unutar istog imanja, a zajednička porodica radi zajedno na svojim poljima, i zajedno poseduje svoja domaćinstva i svoju stoku, kao i svoju „zemlju za telad" (mali komadi ograđene zemlje sa mekom travom za uzgajanje teladi). Obroci se po pravilu jedu odvojeno u svakoj kolibi, ali kada se ispeče meso, svih dvadeset do šezdeset članova zajedničke porodice uživaju u zajedničkoj gozbi. Nekoliko zajedničkih domaćinstava koja žive u grupi, kao i nekoliko manjih porodica nastanjenih u istom selu – uglavnom ostaci zajedničkih domaćinstava koja su se slučajno raspala – sačinjavaju *ulus* ili seosku zajednicu. Nekoliko *ulusa* čine pleme, a četrdeset šest plemena ili klanova sa kodinske stepe ujedinjeni su u savez. Nekoliko plemena ulazi u manje i bliže saveze kada ih na to primoraju posebne potrebe. Oni ne znaju za privatnu svojinu nad zemljom – zemlju zajednički poseduje *ulus*, ili pre savez, a ako postane neophodno, teritorija se preraspodeljuje između različitih *ulusa* na seoskoj skupštini plemena, i između četrdeset šest plemena na skupštini saveza plemena. Bitno je napomenuti da ista organizacija preovladava među 250.000 Burjata u istočnom Sibiru, iako su tri veka pod ruskom vlašću, i vrlo dobro poznaju ruske institucije.

Pored svega toga, nejednakost bogatstva brzo se razvija među Burjatima, posebno otkako ruska vlada daje preteran značaj njihovim izabranima *taišasima* (knezovima), koje sma-

[149] Ruski istoričar, kazanjski profesor Šapov, koji je prognan u Sibir 1862. godine, dao je dobar opis njihovih institucija u časopisu *Известиях Восточно-Сибирского отдела Географического Общества* (*Zapisi istočnosibirskog geografskog društva*), tom V, 1874.

tra odgovornim sakupljačima poreza i predstavnicima saveza u njihovim administrativnim i čak trgovačkim odnosima sa Rusima. Postoji dakle mnoštvo kanala za bogaćenje nekolicine, sa kojima ruku pod ruku ide siromašenje velikog broja, kroz prisvajanje burjatske zemlje od strane Rusa. Ali običaj je među Burjatima, posebno među onima iz Kodinska – a običaj je više od zakona – da kada neka porodica izgubi svoju stoku, bogatija porodica joj daje nekoliko krava i konja kako bi mogla da se oporavi. Siromašan čovek koji nema porodicu jede svoje obroke u kolibama svojih rođaka. On ulazi u kolibu, zauzima – po pravu, ne iz milosrđa – svoje mesto pored vatre, deli obrok koji se uvek obazrivo raspodeljuje na jednake delove, i spava tamo gde je večerao. U celini uzev, ruski osvajači Sibira bili su toliko pogođeni komunističkim običajima Burjata, da su im dali ime *Братские* – „bratski ljudi" – izvestivši u Moskvu: „Među njima je sve zajedničko. Šta god imaju dele zajednički". Čak i danas, kada lenski Burjati prodaju svoje brašno, ili kada šalju nešto svoje stoke da se proda ruskom kasapinu, porodice *ulusa*, ili plemena, sakupljaju zajedno svoje brašno i stoku, i prodaju ih kao jednu celinu. Osim toga, svaki *ulus* ima svoje skladište žita za pozajmice u slučaju potrebe, svoju zajedničku furunu (*four banal* starih francuskih zajednica), i svog kovača koji, kao i kovač iz indijskih zajednica[150], budući da je član zajednice, nikada ne naplaćuje svoj rad u zajednici. On mora da stvara bez nadoknade, a ako svoje slobodno vreme koristi za proizvodnju malih ploča od graviranog i posrebrenog gvožđa koje se u burjatskoj zemlji koriste za ukrašavanje odeće, on ih može povremeno prodati ženi iz drugog plemena, ali ženi iz sopstvenog plemena svečana odeća se daje na poklon. Prodaja i kupovina ne mogu se dogoditi u zajednici, i to pravilo je toliko strogo da kada bogatija porodica unajmljuje radnika, ona ga mora uzeti iz drugog plemena ili među Rusima. Taj običaj

[150] Henry Maine, *Village Communities in the East and West*, op. cit., 1876. str. 193–196.

očigledno nije posebno burjatski. On je veoma rasprostranjen među savremenim varvarima, Arijevcima i Uralo-Altajcima, te je stoga morao biti univerzalan među našim precima.

Osećanje jedinstva u savezu održava se u živim zajedničkim interesima plemená, njihovim seoskim skupštinama, i svečanostima koje se obično održavaju u vezi sa seoskim skupštinama. Ali isto to osećanje održava druga institucija – *aba* – ili zajednički lov, koji podseća na veoma daleku prošlost. Svake jeseni, četrdeset šest plemena iz Kodinska okuplja se za takav lov, čiji se plen deli između svih porodica. Osim toga, povremeno se sazivaju nacionalne *abe* koje potvrđuju jedinstvo cele burjatske nacije. U tim prilikama, sva burjatska plemena, koja su raštrkana stotinama milja zapadno i istočno od Bajkalskog jezera, dužna su da pošalju svoje izabrane lovce. Okuplja se na hiljade muškaraca i svaki od njih nosi svoje životne namirnice za ceo mesec. Svačiji deo mora biti jednak delu svih ostalih lovaca, i stoga ih, pre nego što ih sakupe na gomilu, meri izabrana starija osoba (uvek „rukom": vaga bi značila skrnavljenje tog starog običaja). Posle toga, lovci se dele u grupe od dvadeset članova koje polaze u lov prema dobro utvrđenom planu. U tim *abama*, ceo burjatski narod oživljava svoju epsku tradiciju iz vremena kada je bio ujedinjen u moćan savez. Dozvolite mi da dodam kako je takav lov potpuno uobičajen među crvenim Indijancima i Kinezima na obalama reke Usuri (*kada*).[151]

Među Kabilima, čije su životne običaje tako dobro opisala dvojica francuskih istraživača[152], pronalazimo varvare sa još razvijenijom poljoprivredom. Njihova polja su navodnjavana, nađubrena, i veoma dobro održavana, a u brdskim predelima svako pristupačno parče zemlje je obrađeno ašovom. Kabili znaju za mnoge preokrete u svojoj istoriji. Jedno vreme su po-

[151] Nazarov, *Северно-Уссурийский край* (*Severnousurska oblast*), Sankt-Peterburg, 1887, str. 65.

[152] Adolphe Hanoteau i Aristide Horace Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles* (*Kabili i kabilski običaji*), 3 toma, Pariz, 1883.

štovali muslimanski zakon o nasleđivanju, ali pošto im je bio štetan, pre sto pedeset godina vratili su se starom plemenskom običajnom pravu. Prema tome, njihov zemljišni posed je mešanog karaktera, i privatna svojina nad zemljom postoji uporedo sa zajedničkim vlasništvom. Ipak, osnova njihove sadašnje organizacije je seoska zajednica, *tadart*, koja se obično sastoji od nekoliko zajedničkih porodica (*karubas*) koje se pozivaju na zajedničko poreklo, kao i od nekoliko manjih porodica stranaca. Nekoliko sela grupisano je u klanove ili plemena (*arč*). Nekoliko plemena čini savez (*tak'ebilt*), a nekoliko saveza može povremeno ući u ligu, uglavnom iz razloga oružane odbrane.

Kabili ne znaju za bilo kakvu vlast osim *džeme (djemâa)* ili narodne skupštine seoske zajednice. Svi stariji muškarci učestvuju u njoj, pod otvorenim nebom, ili u posebnoj zgradi sa kamenim sedištima, a odluke *džeme* se očigledno donose jednoglasno: to jest, rasprave traju sve dok se svi prisutni ne slože da prihvate neku odluku ili da joj se povinuju. Budući da nije postojala nikakva vlast u seoskoj zajednici koja bi nametala odluku, čovečanstvo je primenjivalo taj sistem gde god su postojale seoske zajednice, i još uvek ga primenjuje, svuda gde one i dalje postoje, što znači nekoliko stotina miliona ljudi širom sveta. *Džema* postavlja svoje administratore – starešinu, pisara i blagajnika, razrezuje svoje poreze i upravlja preraspodelom zajedničke zemlje, kao i svim vrstama poslova od javne koristi. Veliki deo posla obavlja se zajednički: seoska zajednica gradi puteve, džamije, česme, kanale za navodnjavanje, kule koje se podižu radi zaštite od pljačkaša, ograde, itd., dok glavne puteve, veće džamije i velike pijace gradi pleme. Mnogi tragovi zajedničkog obrađivanja zemlje još uvek postoje, a kuće i dalje grade, ili pomažu u njihovoj gradnji, svi muškarci i žene u selu. U celini uzev, „pomoć" se svakodnevno događa i stalno se traži prilikom obrađivanja polja, žetve, i tako dalje. Što se tiče stručnog rada, svaka zajednica ima svog kovača koji raspolaže svojim delom zajedničke zemlje i radi za zajednicu. Kada se približi sezona oranja, on posećuje svaku kuću i popravlja

alatke i plugove, ne očekujući nikakvu platu, dok se pravljenje novih plugova smatra pobožnim delom koje se nipošto ne sme nadoknađivati novcem, niti bilo kojom drugom vrstom plate.

Budući da Kabili već imaju privatnu svojinu, među njima očigledno ima i bogatih i siromašnih. Ali kao i svi ljudi koji žive zajedno u bliskoj vezi, i znaju kako nastaje siromaštvo, oni ga smatraju za slučaj koji može svakoga da zadesi. „Ne govori da nikada nećeš nositi prosjačku torbu, niti da nećeš otići u zatvor", glasi poslovica ruskih seljaka. Kabili je takođe primenjuju, i ne može se primetiti nikakva razlika u spoljašnjem ponašanju između bogatih i siromašnih. Kada siromašan čovek traži „pomoć", bogataš radi na njegovom polju, baš kao što to siromah čini zauzvrat.[153] Osim toga, *džeme* posebno odvajaju neke bašte i polja, koji se ponekad zajednički obrađuju, za dobrobit najsiromašnijih članova. Mnogi slični običaji i dalje postoje. Budući da siromašnije porodice ne mogu da kupe meso, ono se redovno kupuje novcem od globe, ili od poklona *džemi*, ili od naplate za korišćenje zajedničkih zdela maslinovog ulja, i raspodeluje se u jednakim delovima onima koji ne mogu sebi da priušte kupovinu mesa. A kada neka porodica zakolje ovcu ili vola za sopstvene potrebe na dan koji nije pijačni, taj događaj objavljuje seoski glasnik po ulicama da bi bolesni ljudi i trudne žene mogli doći i uzeti šta žele od mesa. Uzajamna podrška prožima život Kabila, i kada jedan od njih na putu po stranim zemljama sretne dugog Kabila u nevolji, on je dužan da mu pomogne, čak i ako time rizikuje svoje bogatstvo i život. Ako to ne učini, *džema* čoveka koji je pretrpeo takvo zanemarivanje može da uloži žalbu, a *džema* sebičnog čoveka će odmah nadoknaditi gubitak. Tako dolazimo do običaja koji je poznat proučavaocima srednjovekovnih trgovačkih gildi. Svaki stranac

[153] Kada se poziva „pomoć" mora se pripremiti neko jelo za zajednicu. Jedan prijatelj sa Kavkaza mi je rekao da kada siromašan čovek u Gruziji traži „pomoć", on od bogatog čoveka pozajmljuje jednu ili dve ovce da pripremi jelo, a zajednica, pored svog rada, donosi toliko namirnica da on može da otplati svoj dug. Isti običaj postoji među Mordvinima.

koji uđe u kabilsko selo ima pravo na smeštaj tokom zime, a njegovi konji mogu da pasu na zajedničkoj zemlji dvadeset četiri sata. Ali u slučaju potrebe, on može zatražiti gotovo neograničenu podršku. Tako su tokom gladi 1867. i 1868. godine, Kabili prihvatili i nahranili svakoga ko je tražio utočište u njihovim selima, bez obzira na poreklo. U oblasti Delis, ne manje od dvanaest hiljada ljudi koji su došli iz svih krajeva Alžira, i čak iz Maroka, bili su nahranjeni na taj način. Dok su ljudi umirali od gladi svuda po Alžiru, nije bilo nijednog slučaja smrti od gladi na kabilskom tlu. *Džeme* su se lišavale osnovnih stvari za život i organizovale su pomoć, a da nikada nisu zatražile ništa od vlade, niti su uložile najmanji prigovor. Oni su to smatrali svojom prirodnom dužnošću. I dok su se među evropskim doseljenicima preduzimale sve vrste policijskih mera kako bi se sprečile krađe i nemiri koji proishode iz takvog priliva stranaca, ništa slično nije bilo potrebno na kabilskoj teritoriji: *džemama* nije bila potrebna pomoć niti zaštita spolja.[154]

Mogu samo uzgred da pomenem dve druge najinteresantnije crte kabilskog života, naime, *anaju*, ili zaštitu bunara, kanala, džamija, pijaca, nekih puteva, itd. u slučaju rata, i *sof* (*çof*). U *anaji* pronalazimo niz institucija za umanjivanje nesreća rata i za sprečavanje sukoba. Tako je pijaca *anaja*, posebno ako se nalazi na granici i spaja Kabile i strance. Niko se ne usuđuje da remeti mir na pijaci, a ako nemiri nastanu, njih odmah zaustavljaju stranci koji se okupljaju u pijačnom gradu. Put kojim žene idu iz sela do česme takođe je *anaja* u slučaju rata; i tako dalje. Što se tiče *sofa*, to je široko rasprostranjeni oblik udruženja, koji ima neke karakteristike srednjovekovnog *Bürgschaften* ili *Gegilden*, kao i društava za uzajamnu zaštitu i razne druge svrhe – intelektualne, političke i emocionalne – koje se ne mogu

[154] A. Hanoteau i A. Horace Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles*, op. cit., tom II, str. 58. Isto poštovanje stranaca je pravilo među Mongolima. Mongol koji odbije da ponudi svoj krov strancu plaća punu odštetu u krvi ako stranac zbog toga oboli (Adolf Bastian, *Der Mensch in der Geschichte* [*Čovek u istoriji*], III, str. 231).

zadovoljiti teritorijalnom organizacijom sela, plemena, ili saveza. *Sof* ne poznaje teritorijalne granice. On sakuplja svoje članove iz različitih sela, čak i među strancima, i štiti ih u svim mogućim životnim situacijama. U celini uzev, to je pokušaj dopunjavanja teritorijalnog grupisanja pomoću vanteritorijanog organizovanja čija je namena davanje izraza uzajamnim afinitetima svih vrsta sa obe strane granica. Slobodna međunarodna udruženja individualnih ukusa i ideja, koje smatramo najboljom crtom našeg sopstvenog života, imaju dakle svoje poreklo u varvarskoj starini.

Kavkaski gorštaci pružaju drugačije, krajnje poučno polje za primere iste vrste. Proučavajući sadašnje običaje Oseta – njihove zajedničke porodice i komune, i njihove sudske pojmove – profesor Kovalevski je u svom izvanrednom delu o *Savremenim običajima i drevnom pravu* bio u mogućnosti da korak po korak prati slične crte starih varvarskih zakona i čak da proučava poreklo feudalizma. U drugim kavkaskim plemenima ponekad naziremo poreklo seoske zajednice u onim slučajevima gde ono nije bilo plemensko već je nastalo iz dobrovoljnog saveza između porodica različitog porekla. Takav je nedavno bio slučaj sa nekih hevsurskim selima čiji se stanovnici zaklinju na „zajedništvo i bratstvo".[155] Na drugom kraju Kavkaza, u Dagestanu, vidimo razvoj feudalnih odnosa između dva plemena, u kojima oba istovremeno zadržavaju svoje seoske zajednice (i čak tragove rodovskih „klasa"), te tako daju živ primer tih formi koje su varvari usvojili nakon osvajanja Italije i Galije. Pobednički narod, Lezgini, koji su osvojili nekoliko gruzijskih i tatarskih sela u okrugu Zakatali, nije ih podveo pod vlast odvojenih porodica. Oni su uspostavili feudalno pleme koje sada uključuje dvanaest hiljada domaćinstava u tri sela, i

[155] N. Hudadov, „Заметки о хевсурах" („Beleške o Hevsurima"), u *Записках Кавказского географического общество*, XIV, 1, Tbilisi, 1890, str. 68. Oni se takođe zaklinju da nikada neće oženiti devojku iz svog saveza, pokazujući tako izvanredno vraćanje starim rodovskim pravilima.

zajednički poseduje ne manje od dvadeset gruzijskih i tatarskih sela. Osvajači su podelili svoju zemlju između svojih klanova, a klanovi su je podelili na jednake delove među porodicama. Ali oni se nisu mešali u *džeme* svojih davalaca danka koji još uvek praktikuju običaj koji je pomenuo Julije Cezar: naime, *džema* svake godine odlučuje koji deo zajedničke zemlje mora biti obrađen, i ta zemlja se deli na onoliko delova koliko ima porodica, a delovi se raspodeljuju žrebom. Vredi primetiti da iako su proleteri uobičajena pojava među Lezginima (koji žive u sistemu privatnog vlasništva nad zemljom i zajedničkog posedovanja kmetova[156]), oni su retki među njihovim gruzijskim kmetovima, koji i dalje zajednički poseduju svoju zemlju. Običajno pravo kavkaskih gorštaka je uglavnom isto kao i običajno pravo Langobarda ili salijskih Franaka, i nekoliko njegovih crta objašnjava veliki deo sudske procedure starih varvara. Budući da su veoma osetljive ličnosti, oni čine sve kako bi sprečili da svađe dovedu do fatalnog ishoda. Tako Hevsuri vrlo brzo potežu mačeve kada izbije svađa. Ali ako žena utrči i između njih baci komad platna koji nosi na svojoj glavi, mačevi se odmah vraćaju u svoje korice i svađa se smiruje. Marama koju žene nose na glavi je *anaja*. Ako se svađa nije zaustavila na vreme završivši se ubistvom, odšteta u novcu je toliko velika da je nasilnik potpuno upropašten do kraja života, osim ako ga ne usvoji oštećena porodica. A ako je posegao za mačem u beznačajnoj svađi i zadao rane, on zauvek gubi poštovanje svoje rodbine. U svim svađama, posrednici uzimaju stvar u svoje ruke. Oni biraju sudije među članovima plemena – šestoricu u manjim sporovima, i od deset do petnaest u ozbiljnijim slučajevima – a ruski posmatrači svedoče o apsolutnoj nepotkupljivosti sudija. Zakletva ima takav značaj da su muškarci koji uživaju opšte poštovanje oslobođeni od nje: obična izjava je sa-

[156] Dmitrij Bakradze, *Заметки о Закатальском округе*, u *Записках Кавказского географического общество*, XIV, 1, Tbilisi, 1890, str. 264. „Zajednički tim" je uobičajen među Lezginima kao i među Osetima.

svim dovoljna, utoliko više što u ozbiljnim sporovima Hevsuri nikada ne oklevaju da priznaju svoju krivicu (mislim, naravno, na Hevsure koji još nisu došli u kontakt sa civilizacijom). Zakletva je uglavom rezervisana za takve slučajeve kao što su svađe oko imovine, koji zahtevaju neku vrstu procene pored prostog konstatovanja činjenica. U takvim slučajevima, ljudi čija izjava odlučuje u sporu postupaju kranje oprezno. U celini uzev, nedostatak poštenja ili poštovanja prava srodnika sigurno nije nešto što karakteriše varvarska društva Kavkaza.

Afrička plemena pružaju tako ogromnu raznovrsnost krajnje interesantnih društava koja se nalaze u svim prelaznim fazama od rane seoske zajednice do despotskih varvarskih monarhija, da moram napustiti ideju da ovde izložim makar glavne rezultate uporednog istraživanja njihovih institucija.[157] Dovoljno je reći da čak i pod najstrašnijim despotizmom kraljeva, narodne skupštine seoskih zajednica i njihovo običajno pravo imaju vrhovnu vlast u širokom krugu pitanja. Zakon države dozvoljava kralju da uzme bilo čiji život iz čistog kaprica, ili čak samo da bi zadovoljio sopstvenu proždrljivost. Ali običajno pravo naroda i dalje održava istu mrežu institucija za uzajamnu podršku koje postoje i kod drugih varvara ili su postojale među našim precima. A kod nekih srećnijih izdanaka (u Bornu, Ugandi i Abisiniji), a posebno među Bogoima [ili Bilenima, iz Eritreje], neke uredbe običajnog prava nadahnute su zaista tananim i delikatnim osećanjima.

Seoske zajednice domorodaca obe Amerike imaju isti karakter. Tupiji iz Brazila zatečeni su kako žive u „dugačkim kućama" nastanjenim celim klanovima koji su obično zajedno

[157] Vidi Albert Post, *Afrikanische Jurisprudenz*, Oldenburg, 1887. Werner Münzinger, *Ueber die sitten und das recht der Bogos* (*O običajima i pravu Bogosa*), Vintertur, 1859; Eugène Casalis, *Les Bassoutos; ou, Vingt-trois années de séjour et d'observations au sud de l'Afrique* (*Bosotoi, ili dvadeset tri godine boravka i posmatranja u Južnoj Africi*), Pariz, 1859; John Maclean (glavni komesar Britanske Kafrarije), *A compendium of Kafir laws and customs* (*Pregled osnovnih kafirskih zakona i običaja*), Maunt Kouk, 1858, i tako dalje.

obrađivali svoja polja kukuruza i manioke. Arani, sa mnogo razvijenijom civilizacijom, obično zajednički obrađuju svoja polja. Isto važi za Ukagase, koji su u svom sistemu primitivnog komunizma i „dugačkih kuća" naučili da grade dobre puteve i da proizvode u raznim lokalnim zanatima[158] koji nisu inferiorni u odnosu na one iz ranog srednjeg veka u Evropi. Svi oni su takođe živeli pod istim običajnim pravom čije smo primere izložili na prethodnim stranicama. Na drugom kraju sveta nailazimo na malajski feudalizam, ali taj feudalizam je bio nemoćan u iskorenjivanju *negarije*, ili seoske zajednice, sa njenim zajedničkim vlasništvom barem nad delom zemlje i raspodelom zemljišta između nekoliko *negarija* u plemenu.[159] Među Alfurima iz Minahase pronalazimo komunalnu rotaciju useva; kod indijskih plemena Vijandotsa imamo periodičnu preraspodelu zemlje unutar plemena i plemensko obrađivanje zemlje; i u svim delovima Sumatre, gde muslimanske institucije još uvek nisu potpuno uništile staru organizaciju, pronalazimo zajedničke porodice (*suka*) i seosku zajednicu (*kota*) koja održava svoja prava nad zemljom, čak i ako je neki njen deo iskrčen bez njenog odobrenja.[160] Ali to takođe znači da postoje svi običaji uzajamne zaštite i sprečavanja sukoba i ratova, koji su kratko naznačeni na prethodnim stranicama kao karakteristike seoske zajednice. Štaviše, što je potpunije očuvano zajedničko vlasništvo nad zemljom, to su bolji i blaži ti običaji. De Stuers izričito potvrđuje da gde god su u instituciju seoske zajednice manje prodrli osvajači, nejednakosti u bogatstvu su manje,

[158] Theodor Waitz, *Antropologie der Naturvölker* (*Antropologija prirodnih naroda*), III, str. 423 i dalje.

[159] Albert Post, *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familien Rechts* (*Proučavanje razvoja istorije porodičnog prava*), Oldenburg, 1889, str. 270 i dalje.

[160] John Wesley Powell, *Annual Report of the Bureau of Ethnography*, Washington, 1881, navedeno u Postovom *Proučavanju razvoja istorije porodičnog prava*, str. 290; Adolf Bastian, *Inselgruppen in Oceanien* (*Ostrvske grupe u Okeaniji*), 1883, str. 88..

a sami metodi *lex talionis*-a su manje okrutni. Naprotiv, gde god se seoska zajednica potpuno raspala, „njeni stanovnici trpe najnepodnošljivije ugnjetavanje od strane svojih despotskih vladara".[161] To je potpuno normalno. A kada je Vajc primetio da se ona plemena koja su održala svoje plemenske saveze nalaze na višem stupnju razvoja i imaju bogatiju književnost od onih plemena koja su napustila stare veze saveza, on je samo ukazao na to što se unapred moglo predvideti.

Dalje navođenje primera samo bi me odvuklo u dosadno ponavljanje: tako su upadljivo slična varvarska društva u svim klimama i među svim narodima. Isti proces evolucije odvija se u čovečanstvu sa čudesnom sličnošću. Kada je organizacija plemena bila napadnuta iznutra, kao što jeste, od strane odvojene porodice, i spolja, komadanjem migrirajućih klanova i nužnošću uključivanja stranaca različitog porekla – nastala je seoska zajednica, zasnovana na teritorijalnoj zamisli. Ta nova institucija, koja je prirodno izrasla iz prethodne – klana – omogućila je varvarima da prođu kroz najnemirniji period istorije bez raspadanja na izolovane porodice koje bi se prepustile borbi za život. Novi oblici obrađivanja zemlje razvili su se pod tom novom organizacijom: poljoprivreda je dostigla nivo koji do danas jedva da je prevazišla uključivanjem velikog broja ljudi; lokalni zanati dostigli su visok nivo savršenstva. Divlja priroda je savladana, ispresecana je putevima, i prošarana je grupama ljudi koje su iznedrile matične zajednice. Izgrađene su pijace i utvrđeni su centri, kao i mesta za javno bogosluženje. Pojmovi šireg saveza, proširenog na cela plemena i nekoliko plemena različitog porekla, polako su se razvijali. Stare zamisli pravde koje su bile ideje obične osvete, polako su prolazile kroz duboki preobražaj – a zamisao ispravljanja pogrešnog dela zauzimala je mesto osvete. Običajno pravo koje još uvek čini zakon svakodnevnog života u dve trećine čovečanstva, razvijeno je pod tom organizacijom,

[161] De Stuers, navedeno u Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, op. cit., V, str. 141.

kao i sistem običaja namenjenih sprečavanju tlačenja masa od strane manjina čije su moći rasle u srazmeri sa rastućim mehanizmima za privatnu akumulaciju bogatstva. To je bio novi oblik koji su dobile težnje masa za uzajamnom podrškom. A napredak – ekonomski, intelektualni i moralni – koji je čovečanstvo ostvarilo pod tim novim narodnim oblikom organizacije bio je toliko velik da su države, kada su kasnije nastale, samo preuzele kontrolu, u interesu manjina, nad svim sudskim, ekonomskim i administrativnim funkcijama koje je seoska zajednica već bila primenjivala u interesu svih.

Peto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ U SREDNJOVEKOVNOM GRADU

Razvoj vlasti u varvarskom društvu. — Kmetstvo u selima. — Pobuna u utvrđenim gradovima: njihovo oslobođenje; njihove povelje. — Gilda. — Dvostruko poreklo slobodnih srednjovekovnih gradova. — Samostalna vlast, samouprava. — Časni položaj rada. — Trgovina preko gilde i preko grada.

Društvenost i potreba za uzajamnom pomoći i podrškom toliko su bitni delovi ljudske prirode da u nijednom periodu istorije ne možemo pronaći ljude kako žive u malim izolovanim porodicama, boreći se jedni sa drugima za sredstva preživljavanja. Naprotiv, savremena istraživanja, kao što smo videli u prethodna dva poglavlja, dokazuju da su se od samog početka svog preistorijskog života ljudi obično sakupljali u *rodove*, klanove ili plemena koji su se održavali idejom zajedničkog porekla i obožavanjem zajedničkih predaka. Hiljadama i hiljadama godina, ta organizacija je držala ljude zajedno, iako nije postojala bilo kakva vlast da to nameće. Ona je duboko uticala na celokupni potonji razvoj čovečanstva, a kada su veze zajedničkog porekla oslabile u velikim seobama, dok je razvoj odvojene porodice unutar klana sam po sebi razorio staro jedinstvo klana, novi oblik saveza, teritorijalan po svom principu – seoska zajednica – stvoren je društvenim genijem čoveka. Ta institucija je, ponovo, držala ljude zajedno tokom mnogih

vekova, omogućavajući im da dalje razvijaju svoje društvene institucije i da prođu kroz neke od najmračnijih perioda istorije bez rastvaranja u labave skupine porodica i pojedinaca, da načine dalje korake u svojoj evoluciji, i da razviju mnoštvo sekundarnih društvenih institucija od kojih je nekoliko njih preživelo da sadašnjeg vremena. Sad imamo da pratimo dalje razvoje te iste, uvek žive težnje za uzajamnom pomoći. Uzimajući seoske zajednice takozvanih varvara u vreme kada su stvarale nov početak civilizacije posle pada Rimskog carstva, imamo da proučimo nove oblike koje su društvene potrebe masa poprimile u srednjem veku, a posebno u srednjovekovnim gildama i u srednjovekovnom gradu.

Daleko od toga da su nasilne životinje sa kojima se često porede, varvari prvih vekova naše ere (poput mnogih Mongola, Afrikanaca, Arapa, i tako dalje, koji i dalje žive u istoj varvarskoj fazi) uvek su davali prednost miru u odnosu na rat. Osim nekoliko plemena koja su tokom velikih seoba bila potisnuta u neplodne pustinje ili planine, zbog čega su bila primorana da povremeno pljačkaju svoje boljestojeće susede – velika većina Tevtonaca, Saksonaca, Kelta, Slovena, i tako dalje, vrlo brzo nakon što se naselila u svojim novoosvojenim prebivalištima, vratila se ašovu ili svojim stadima. Prvi varvarski zakoni već nam predstavljaju društva sastavljena od mirnih poljoprivrednih zajednica, a ne horde ljudi koje su u ratu jedne sa drugima. Ti varvari su prekrili zemlju selima i kolibama.[162] Prokrčili su šume, premostili su vodene tokove, naselili su prethodno potpuno nenastanjenu divljinu, i prepustili su neizvesne ratničke poduhvate bratstvima, školama (*scholea*) ili „kartelima" buntovnih muškaraca okupljenih oko privremenih poglavica, koji

[162] Vilhelm Arnold, u svom delu *Ansiedelungen und Wanderungen deutscher Stämme* (*Naselja i seobe nemačkih plemena*, str. 431), čak tvrdi da je jedna polovina sadašnje obradive zemlje u centralnoj Nemačkoj morala biti pripitomljena od šestog do devetog veka. Karl Nič (Karl Wilhelm Nitzsch) u svom delu *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*, Lajpcig, 1883, tom I), deli isto mišljenje.

su lutali okolo, nudeći svoj pustolovni duh, svoje oružje i svoje poznavanje ratovanja za zaštitu stanovništva, samo onog koje je bilo previše plašljivo da bi se ostavilo na miru. Ratničke bande su dolazile i odlazile, nastavljajući svoje porodične sukobe, ali velika masa je nastavila da obrađuje zemlju, jedva obraćajući pažnju na svoje tobožnje vladare, sve dok se oni nisu umešali u nezavisnost njihovih seoskih zajednica.[163] Novi stanovnici Evrope razvili su sisteme vlasništva nad zemljom i obrađivanja tla koje još uvek primenjuju stotine miliona ljudi. Razradili su svoje sisteme odštete za nedela umesto stare plemenske krvne osvete, stekli su znanje o prvim rudimentima industrije, i mada su utvrdili svoja sela palisadnim zidovima, i premda su podigli kule i zemljana utvrđenja koja su popravljali u slučaju nove invazije, zadatak odbrane tih kula i utvrđenja ubrzo su prepustili onima koji su od rata napravili posebno zanimanje.

Upravo ta miroljubivost varvara, a sigurno ne njihovi navodni ratnički instinkti, tako je postala izvor njihovog potonjeg potčinjavanja ratnim poglavicama. Očigledno je da je sam način života naoružanih bratstava njima pružao više načina bogaćenja nego što su ih zemljoradnici mogli pronaći u svojim poljoprivrednim zajednicama. Čak i sada vidimo kako se naoružani ljudi povremeno okupljaju da ubijaju Matabele i pljačkaju njihova stada stoke, iako Matabele žele samo mir i spremni su da ga kupe po visokoj ceni. Stare *scholae* sigurno nisu bile skrupuloznije od *scholae* našeg vremena. Stada stoke, gvožđe (koje je bilo izuzetno skupo u to vreme[164]) i robovi bili su otimani na taj način. Ali, iako je veći deo tako stečenih stvari

[163] Leo i Botta, *Histoire d'Italie* (*Istorija Italije*), francusko izdanje, 1844, tom I, str. 37.

[164] Novčana odšteta za krađu običnog noža iznosila je 15 solidusa, a za krađu gvozdenih delova mlina 45 solidusa. (O tom predmetu vidi Lamprehtov rad *Wirthschaft und Recht der Franken* (*Ekonomija i pravo Franaka*), u Raumerovoj *Historisches Taschenbuch*, 1883, str. 52.) Prema Ripuarskom zakoniku, mač, koplje i gvozdeni oklop ratnika dostizali su vrednost najmanje dvadeset pet krava, ili dve godine rada slobodnog

bio trošen na licu mesta u onim slavnim gozbama o kojima epska poezija ima mnogo toga da kaže – ipak su neki delovi opljačkanog bogatstva bili korišćeni za dalje bogaćenje. Bilo je mnogo neobrađene zemlje i ne malo ljudi koji su bili spremni da je zaoru – samo da su mogli pribaviti neophodnu stoku i oruđa. Čitava sela – pogođena goveđom kugom, štetočinama, požarima, ili upadima novih doseljenika – često su napuštali njihovi stanovnici, koji su odlazili bilo kuda u potrazi za novim prebivalištima. Oni još uvek to rade u Rusiji u sličnim okolnostima. I kada bi jedan od *hirdmena* iz naoružanih bratstava ponudio seljacima nešto stoke za nov početak, nešto gvožđa da naprave plug, ako ne sam plug, njegovu zaštitu od daljih napada, i određeni broj godina bez ikakvih obaveza, oni bi se naselili na toj zemlji pre nego što bi počeli da otplaćuju ugovoreni dug. A kada bi, posle teške borbe sa lošim usevima, poplavama i kugom, ti pioniri počeli da otplaćuju svoje dugove, oni bi pali u ropske obaveze prema zaštitniku teritorije. Bogatstvo je nesumnjivo bilo akumulirano na taj način, a vlast uvek prati bogatstvo.[165] Međutim, što više ulazimo u život tih vremena – šesti i sedmi vek naše ere – utoliko više uviđamo da je još jedan

čoveka. Prema Salijskom zakoniku, sam oklop vredeo je trideset šest bušela pšenice (Demišel, naveo Mišle).

[165] Glavno bogatstvo poglavica dugo vremena se sastojalo od njihovih ličnih teritorija, koje su delom naseljavali zarobljeni robovi, ali uglavnom stečenih na gorepomenuti način. O poreklu svojine vidi Karl Theodor Ferdina Von Inama-Sternegg, *Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland* (*Formiranje velikih zemljišnih poseda u Nemačkoj*), Schmoller, *Forschungen zur Brandenburgischen und preussischen Geschichte* (*Istraživanje branderburške i pruske istorije*), tom I., 1878; Felix Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* (*Preistorija germanskih i romanskih naroda*), Berlin, 1881; Georg Ludvig Maurer, *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (*Istorija osnivanja sela u Nemačkoj*);Francois Guizot, *Essais sur l'histoire de France* (*Eseji o istoriji Francuske*); Henry Maine, *Village Communityv* (*Seoska zajednica*); Leo i Botta, *Histoire d'Italie* (*Istorija Italije*); Frederic Seebohm, Vinogradov, Džon Ričard Grin, i tako dalje.

elemenat, pored bogatstva i vojne sile, bio potreban da bi se uspostavila vlast nekolicine. To je bio element zakona i prava, želje masa da se održi mir, i da se ustanovi ono što su smatrali pravdom, pomoću koje su poglavice *scholae* – kraljevi, vojvode, *knjazovi*, i slični – stekli svoju silu dvesta ili trista godina kasnije. Ta ista ideja pravde, zamišljena kao odgovarajuća osveta za nedelo, koja se razvila u plemenskoj fazi, sada se kao crvena nit provukla kroz istoriju sukcesivnih institucija, i čak mnogo više od vojnih i ekonomskih uzroka, postala je temelj na kom je zasnovana vlast kraljeva i feudalnih gospodara.

U stvari, jedna od glavnih briga varvarske seoske zajednice uvek je bila, kao što još uvek jeste među našim varvarskim savremenicima, brzo okončanje sukoba koji bi nastao iz tada važećeg pojma pravde. Kada bi izbila svađa, zajednica bi se odmah umešala, i nakon što bi seoska skupština saslušala slučaj, ona bi odredila iznos (*wergeld*) koji treba da plati krivac, ili njegova porodica, kao i *fred*, ili globu za kršenje mira, koja se mora platiti zajednici. Unutrašnje svađe lako su se smirivale na taj način. Ali kada bi izbili sukobi između dva različita plemena, ili između dva saveza plemena, uprkos svim merama koje su bile preduzete kako bi se oni sprečili[166], problem je bio pronaći arbitra ili nalazača kazne čiju bi odluku jednako prihvatile obe strane, zbog njegove nepristrasnosti i njegovog poznavanja najstarijeg zakona. Taj problem je bio veći kada su običajna prava različitih plemena ili saveza plemena bila suprotstavljena oko duga odštete u različitim slučajevima. Stoga je postalo uobičajeno da se nalazač kazne uzima iz takvih porodica ili iz takvih plemena čiji se ugled zasnivao na čuvanju tog drevnog zakona u njegovoj prvobitnoj čistoti; da se uzima među onima koji su bili vični govorenju pesama, trijada, saga, itd. preko kojih je zakon održavan u živom pamćenju, a održavanje zakona na taj način postalo je neka vrsta umetnosti, „tajne", koja se u nekim porodicama pažljivo prenosila s generacije na genera-

[166] Vidi Henry Maine, *International Law*, op. cit. London, 1888.

ciju. Tako je na Islandu, i u drugim skandinavskim zemljama, na svakoj narodnoj skupštini (*Allthing*), govornik prava (*lövsögmathr*) obično recitovao čitav zakon po sopstvenom pamćenju, prosvećujući skupštinu na taj način. A u Irskoj je, kao što je poznato, postojala posebna klasa ljudi koji su bili čuveni po svom poznavanju starih tradicija, i koji su stoga uživali veliki autoritet kao sudije.[167] I još jednom, kada u ruskim zapisima pročitamo kako su neka plemena severozapadne Rusije – uskomešana rastućim neredom koji je izbijao iz „ustajanja klanova protiv klanova" – molila normanske *Varjage* da budu njihove sudije i komandanti ratničkih *scholae*, i kada shvatimo da su, narednih dvesta godina, *knjazovi* (*князей*) ili vojvode uvek bili birani iz iste normanske porodice, nemoguće je ne razumeti da su Sloveni imali poverenja u Normane zbog njihovog boljeg poznavanja zakona čiju su valjanost i pravednost jednako priznavala različita slovenska plemena. U tom slučaju, posedovanje runa, koje su se koristile za prenošenje starih običaja, dalo je odlučujući prednost Normanima. Ali u drugim slučajevima postoje nejasne naznake da je „najstarija" grana plemena, navodna majčinska grana, bila moljena da obezbedi sudije čije su odluke bile smatrane za pravedne[168], dok kasnije vidimo drukčiju tendenciju u pravcu uzimanja nalazača kazne iz hrišćanskog sveštenstva koje se u to vreme držalo osnovnog, danas zaboravljenog, načela hrišćanstva: da osveta nije pravedan čin. Hrišćansko sveštenstvo je u to vreme otvaralo crkve kao mesta utočišta onima koji su bežali od krvne osvete, i sveštenici su rado služili kao arbitri u kriminalnim slučajevima,

[167] *Ancient Laws of Ireland* (*Drevni zakoni Irske*), Uvod; Ernest Nys, *Etudes de droit international* (*Proučavanje međunarodnog prava*), tom I,1896, str. 86 i dalje. Među Osetima, arbitri iz tri najstarija sela uživaju poseban ugled (Maksim Kovalevski, *Современный обычай и древний закон* (*Savremeni običaji i drevno pravo*), Moskva, 1886, II, str. 217).

[168] Dopustivo je misliti da je to shvatanje (povezano sa konceptom nasleđivanja titula i zemlje – *tanistry*) igralo važnu ulogu u životu tog perioda; ali dosadašnja istraživanja nisu bila usmerena u tom pravcu.

uvek se suprotstavljajući starom plemenskom principu: život za život ili rana za ranu. Ukratko, što dublje ulazimo u istoriju ranih institucija, sve manje pronalazimo osnovu za vojnu teoriju porekla vlasti. Naprotiv, poreklo vlasti, koja je kasnije postala tako velik izvor ugnjetavanja, pronalazimo u miroljubivim sklonostima masa.

Fred, koji je često iznosio polovinu odštete, u svim tim slučajevima odlazio je seoskoj skupštini, i od pamtiveka je bio upotrebljavan za radove koji su služili zajedničkoj koristi i odbrani. On i dalje ima istu namenu (podizanje kula) među Kabilima i u nekim mongolskim plemenima. Imamo direktne dokaze da su se, nekoliko stoleća kasnije, sudske globe u Pskovu i u nekoliko francuskih i nemačkih gradova i dalje koristile za obnovu gradskih zidina.[169] Bilo je stoga potpuno normalno da se globe predaju nalazaču kazne, koji je zauzvrat morao da održava školu (*schola*) naoružanih muškaraca kojoj je bila poverena odbrana teritorije, i da izvrši kazne. To je postao univerzalni običaj u osmom i devetom veku, čak i kad je nalazač kazne bio izabrani biskup. Tako se pojavio zametak kombinacije onoga što sada zovemo sudskom i izvršnom vlašću. Ali ovlašćenja vojvode ili kralja u okviru te dve funkcije bila su strogo ograničena. On nije bio vladar naroda – vrhovna vlast je još uvek pripadala narodnoj skupštini – niti čak komandant narodne milicije. Kada je narod uzimao oružje i kretao u rat, on je marširao pod posebnim, takođe izabranim komandantom, koji nije bio podređen već jednak kralju.[170] Kralj je bio gospodar samo na svojoj ličnoj teritoriji. U stvari, u varvarskom jeziku

[169] U povelji sv. Kventina iz 1002. godine jasno je objavljeno da je otkup za kuće koje je trebalo porušiti zbog zločina odlazio za gradske zidine. Istu namenu imao je *Ungeld* u nemačkim gradovima. Katedrala u Pskovu bila je banka za novčane kazne, i iz tog fonda uziman je novac za izgradnju gradskih zidina.

[170] Rudolph Sohm, *Fränkische Rechts- und Gerichtsverfassung* (*Franačko pravno i sudsko ustrojstvo*), str. 23; takođe Karl Nitzsch, *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*), I, str. 78.

reč *konung*, *koning* ili *cyning*, sinonim latinskog *rex*, nema drugog značenja do privremeni vođa ili poglavica grupe ljudi. Komandant flotile čamaca, ili samo jednog gusarskog čamca, bio je takođe *konung*, a komandant ribolova u Norveškoj do današnjeg dana zove se *Not-kong* – „kralj mreža".[171] Strahopoštovanje koje se kasnije vezalo za ličnost kralja još uvek nije postojalo, i premda se izdaja rodbine kažnjavala smrću, ubijanje kralja moglo se nadoknaditi plaćanjem odštete: kralj je jednostavno vredeo nešto više od slobodnog čoveka.[172] A kada je kralj Knut (ili Kanut) ubio jednog čoveka iz svoje *schola*, u sagi je prikazan kako poziva svoje drugove na skupštinu (*thing*) gde pada na kolena preklinjući za oproštaj. Bilo mu je oprošteno, ali ne pre nego što je pristao da plati devet puta više od redovne odštete, od čega je jedna trećina otišla njemu zbog gubitka jednog od njegovih ljudi, jedna trećina rođacima ubijenog čoveka, a jedna trećina (*fred*) njegovoj *schola*.[173] U stvari, pre nego što se zamisao svetosti počela vezivati za ličnost kralja, uobičajena shvatanja morala su pretrpeti temeljnu promenu pod dvostrukim uticajem crkve i učenika rimskog prava.

---

[171] Vidi odlična zapažanja o tom predmetu u Augustin Thierry, *Lettres sur l'histoire de France* (*Pisma o istoriji Francuske*. Sedmo pismo). Varvarski prevodi delova Biblije krajnje su poučni u toj stvari.

[172] Trideset šest puta više od plemića, prema Anglosaksonskom zakoniku. Međutim, u Rotarijevom ediktu (*Edictum Rothari*) ubistvo kralja kažnjavalo se smrću; ali (nezavisno od rimskog uticaja) ta nova odredba uvedena je (646. godine) u Lombardijskom zakoniku – kako je primetio Leo i Bota – da bi se kralj zaštitio od krvne osvete. Pošto je kralj u to vreme bio izvršilac sopstvenih presuda (kao što je pleme prethodno izvršavalo svoje presude), on se morao zaštititi posebnim propisom, utoliko više što su nekoliko lombradijskih kraljeva pre Rotarija bili ubijeni jedan za drugim (Leo i Botta, op. cit, I, 66–90).

[173] Georg Kaufmann, *Deutsche Geschichte bis auf Karl den Grossen* (*Nemačka istorija do Karla Velikog*), tom I, „Die Germanen der Urzeit" („Nemci drevnih vremena"), str. 133.

Ali praćenje postepenog razvoja vlasti iz elemenata koje smo upravo naznačili leži izvan domašaja ovih eseja. Istoričari kao što su gospodin i gospođa Grin u ovoj zemlji, Ogistan Tijeri, Mišle i Lušer u Francuskoj, Kaufman, Jansen, V. Arnold, i Nič u Nemačkoj, Leo i Bota u Italiji, Beljajev, Kostomarov i njihovi sledbenici u Rusiji, i mnogi drugi, ispričali su tu priču u celosti. Oni su pokazali kako su nekada slobodna stanovništva, koja su samo pristajala da „hrane" određeni broj svojih vojnih branilaca, postepeno postajala kmetovi svojih zaštitnika; kako je „nagrada" crkvi ili gospodaru postala teška obaveza slobodnog čoveka; kako je svaki gospodarev ili biskupov zamak postajao pljačkaševa jazbina – ukratko, kako je nametnut feudalizam – i kako su krstaški ratovi, oslobođenjem kmetova koji su nosili krst, dali prvi impuls narodnom oslobođenju. Nema potrebe da sve to prepričavamo na ovom mestu. Naš glavni cilj jeste da pratimo *konstruktivni* genij masa u njihovim institucijama uzajamne pomoći.

U vreme kada se činilo da su poslednji tragovi varvarske slobode nestali, i kada je Evropa, pavši pod vlast hiljada malih vladara, marširala prema uspostavljanju teokratija i despotskih država kakve su pratile varvarsku fazu tokom prethodnih početaka civilizacije, ili varvarskih monarhija kakve vidimo u Africi danas, život u Evropi krenuo je drugim smerom. On je krenuo sličnim putevima kojima je nekada išao u gradovima antičke Grčke. Sa jednodušnošću koja deluje skoro neshvatljivo, i koju istoričari dugo vremena nisu razumeli, urbane aglomeracije, sve do najmanjeg burga, počele su da zbacuju jaram svojih svetovnih i klerikalnih gospodara. Utvrđeno selo ustalo je protiv gospodarevog zamka, prkoseći mu isprva, zatim ga napadajući, da bi ga na kraju uništilo. Taj pokret se širio od mesta do mesta, zahvatajući svaki grad na površini Evrope, i za manje od stotinu godina, slobodni gradovi su nastali na obalama Sredozemlja, Severnog mora, Baltika, i Atlantskog okeana, sve do skandinavskih fjordova; u podnožjima Apenina, Alpa, Švarcvalda, Grampiana, i Karpata; na ravnicama Rusije, Ma-

đarske, Francuske i Španije. Svuda se dogodila ista pobuna, sa istim crtama, koja je prošla kroz iste faze i koja je dovela do istih ishoda. Gde god su ljudi pronašli, ili su očekivali da će pronaći, neku zaštitu iza zidina svoga grada, oni su ustanovili svoje „zajedničke sudove", svoja „bratstva", svoja „prijateljstva" i, ujedinjeni istom idejom, krenuli ka novom životu uzajamne podrške i slobode. U tome su toliko uspeli da su za tri ili četiri stotina godina izmenili samo lice Evrope. Prekrili su zemlju prelepim raskošnim zgradama – izražavajući duh slobodnih saveza slobodnih ljudi – kojima od tada nema ravnih po leposti i izražajnosti, i potonjim generacijama zaveštali su sve zanate, sve industrije, u odnosu na koje naša sadašnja civilizacija, sa svim svojim dostignućima i obećanjima za budućnost, predstavlja samo dalji razvoj. I kada sada pogledamo sile koje su proizvele te velike rezultate, mi ih pronalazimo – ne u geniju individualnih heroja, ne u moćnoj organizaciji ogromnih država ili u političkim sposobnostima njihovih vođa, već u toj istoj snazi uzajamne pomoći i podrške koju smo videli na delu u seoskoj zajednici, koja je bila oživljena i ojačana novim oblikom saveza u srednjem veku, nadahnutim istim duhom ali oblikovanim po novom modelu – u gildama.

Sada je poznato da feudalizam nije podrazumevao raspadanje seoske zajednice. Iako je gospodar uspeo da seljacima nametne ropski rad, i da za sebe prisvoji ona prava koja su prethodno bila stečena samo u seoskoj zajednici (porezi, neotuđivost vlasništva, obaveze oko nasleđivanja i sklapanja brakova), seljaci su ipak zadržali dva osnovna prava svojih zajednica: zajedničko posedovanje zemlje, i samostalnu sudsku vlast. U stara vremena, kada je kralj slao svog upravnika u selo, seljaci su ga dočekivali sa cvećem u jednoj i oružjem u drugoj ruci, pitajući ga koji zakon namerava da primeni: ovaj koji je zatekao u selu, ili onaj koji donosi sa sobom? U prvom slučaju bi mu predavali cveće i prihvatali bi ga, dok bi se u

drugom slučaju borili protiv njega.[174] Sad su prihvatili kraljevog ili gospodarevog službenika kojeg nisu mogli da odbiju, ali su zadržali sudsku vlast narodne skupštine i sami su imenovali šest, sedam ili dvanaest sudija koji su postupali zajedno sa gospodarevim sudijom, u prisustvu seoske skupštine, kao arbitri i nalazači kazne. U većini slučajeva službeniku nije preostajalo ništa drugo nego da potvrdi kaznu i naplati običajni *fred*. To dragoceno pravo na samostalnu sudsku vlast, koja je u to vreme značila samostalnu upravu i samostalno zakonodavstvo, održalo se kroz sve borbe. Čak ni pravnici Karla Velikog nisu mogli da ga ukinu, već su morali da ga potvrde. U isto vreme, u svim pitanjima vezanim za teritoriju zajednice, seoska skupština je zadržala svoju vrhovnu vlast, i (kako je pokazao Maurer) često je tražila podređivanje samog gospodara u pitanjima zakupa zemlje. Nikakav razvoj feudalizma nije mogao da slomi taj otpor. Seoska zajednica je zadržala svoju zemlju. A kada su invazije Normana, Arapa i Ugara u devetom i desetom veku pokazale da vojne *scholae* malo vrede u zaštiti zemlje, širom Evrope počeo je opšti pokret utvrđivanja sela kamenim zidovima i citadelama. Hiljade utvrđenih centara tada je izgrađeno snagama seoskih zajednica. I kada su jednom podigli svoje zidove, i kada je zajednički interes stvoren u tom novom utočištu – zidinama grada – oni su ubrzo shvatili kako će ubuduće moći da se odupru napadima gospodara, svojih unutrašnjih neprijatelja, kao i invazijama stranaca. Novi slobodan život počeo je da se razvija unutar tih utvrđenih prostora. Rođen je srednjovekovni grad.[175]

---

[174] Felix Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker* (*Preistorija germanskih i romanskih naroda*), Berlin, 1881, tom I, str. 96.

[175] Ako sledim mišljenja koja od tada zagovara Maurer (*Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* [*Istorija uspostavljanja gradova u Nemačkoj*]), 1869), to je zato što je on potpuno dokazao neprekinutu evoluciju od seoske zajednice do srednjovekovnog grada, a jedino njegova stanovišta mogu objasniti univerzalnost komunalnog pokreta. Savinji (Friedrich Carl von Savigny) i Ajhorn (Eichhorn) i njihovi sledbenici zacelo su do-

Nijedan period u istoriji ne može bolje ilustrovati konstruktivne moći narodnih masa od desetog i jedanaestog veka, kada su utvrđeni gradovi i pijace, poput velikog mnoštva „oaza usred feudalne šume", počeli da se oslobađaju gospodarevog jarma, i da polako razvijaju buduću organizaciju grada. Ali, nažalost, to je period o kojem su istorijski podaci izuzetno oskudni: znamo za rezultate, ali malo podataka o načinima na koji su oni postignuti dolazi do nas. Pod zaštitom svojih gradskih zidina, gradske narodne skupštine – ili potpuno nezavisne, ili predvođene glavnim plemićkim ili trgovačkim porodicama – osvojile su i održale pravo izbora vojnog *branioca* i vrhovnog sudije grada, ili barem izbora između onih koji su pretendovali da zauzmu taj položaj. Mlade zajednice u Italiji stalno su proterivale svoje *branioce* ili *domini*-je, boreći se protiv onih koji su odbijali da odu. Isto se događalo na istoku. U Bohemiji su i bogati i siromašni (*Bohemicae gentis magni et parvi, nobiles et ignobiles*) ravnopravno učestvovali u izborima[176], dok su *вече* (narodne skupštine ili veća) ruskih gradova redovno birale svoje vojvode – uvek iz iste porodice Rjurika – dogovarale se s njim, i prote-

kazali da tradicija rimskih municipijuma nikada nije u potpunosti nestala. Ali oni nisu uzeli u obzir period seoske zajednice u kojem su varvari živeli pre nego što su imali bilo kakav grad. Kad god je čovečanstvo započinjalo novi početak civilizacije, u Grčkoj, u Rimu, ili u Srednjoj Evropi, činjenica je da je ono prolazilo kroz iste faze – pleme, seoska zajednica, slobodni grad, država – a svaka od tih faza prirodno je evoluirala iz prethodne. Naravno, iskustvo svake prethodne civilizacije nikada nije bilo izgubljeno. Grčka je (koja je sama bila pod uticajem istočnih civilizacija) uticala na Rim, a Rim je uticao na našu civilizaciju; ali svaka od tih civilizacija počinjala je od istog početka – plemena. Isto kao što ne možemo reći da su naše države nastavci rimske države, takođe ne možemo tvrditi da su srednjovekovni gradovi Evrope (uključujući Skandinaviju i Rusiju) bili nastavak rimskih gradova. Oni su bili nastavak varvarske seoske zajednice, a na njih su u određenoj meri uticale tradicije rimskih gradova.

[176] Maksim Kovalevski, *Savremeni običaji i drevno pravo Rusije*, Ilčesterska predavanja, London, 1891, Četvrto predavanje.

rivale *knjaza* kada bi izazvao nezadovoljstvo.[177] U isto vreme, u većini gradova Zapadne i Južne Evrope, tendecija je bila da se za *branioca* uzme biskup kojeg je izabrao sam grad. Toliko mnogo biskupa je preuzelo vođstvo u zaštiti „imuniteta" gradova i u odbrani njihovih sloboda, da su mnogi od njih posle smrti bili smatrani za svece i posebne zaštitnike različitih gradova. Atelred iz Vinčestera, Ulrik iz Augzburga, Volfgang iz Ratisbona, Heribert iz Kelna, Adalbert iz Praga, itd., kao i brojni opati i kaluđeri, postali su sveci mnogih gradova zato što su postupali u odbrani narodnih prava.[178] Pod tim novim braniocima, laičkim ili klerikalnim, građani su osvojili potpuno samostalnu sudsku vlast i samoupravu svojih narodnih skupština.[179]

Ceo taj proces oslobođenja napredovao je nizom neprimetnih dela posvećenosti zajedničkoj stvari, koja su ostvarivali ljudi

---

[177] Znatna količna istraživanja morala se obaviti pre nego što je karakter tog takozvanog specifičnog perioda ustanovljen u radovima Ivana Beljajeva, *Рассказы из русской истории* (*Priče iz ruske istorije*), Nikolaja Kostomarova, *Начало единодержавия на Руси* (*Počeci autokratije u Rusiji*), i posebno profesora Vasilija Sergejeviča, *Вече и Князь* (*Narodna skupština i knez*). Engleski čitalac može pronaći neke informacije o tom periodu u upravo navedenom delu Maksima Kovalevskog, u Ramboovoj (Alfred Nicolas Rambaud), *Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877* (*Istorija Rusije od početaka do godine 1877*), i u kratkom sažetku, u članku „Rusija" poslednjeg izdanja Čejmbersove enciklopedije (*Chambers' Encyclopedia*).

[178] Giuseppe Ferrari, *Histoire des révolutions d'Italie* (*Istorija italijanskih revolucija*), I, str. 257; Otto Kallsen, *Die deutschen Städte im Mittelalter* (*Nemački gradovi u srednjem veku*), tom I, Hale, 1891.

[179] Vidi odlična zapažanja Džordža L. Goma (George Laurence Gomme) o narodnoj skupštini Londona (*The Literature of Local Institutions*, London, 1886, str. 76). Ali mora se primetiti da narodna skupština u kraljevskim gradovima nikada nije dostizala nezavisnost koju je imala na drugim mestima. Čak je sigurno da su kraljevi i crkva izabrali Moskvu i Pariz kao kolevke buduće kraljevske vlasti države zato što ta mesta nisu imala tradiciju narodnih skupština naviknutih da deluju suvereno po svim pitanjima.

iz mase – neznani junaci čija velika imena istorija nije sačuvala. Veličanstveni pokret Božjeg mira (*treuga Dei*) kojim su narodne mase nastojale da ograniče beskrajne porodične sukobe između plemićkih porodica, rođen je u tim mladim gradovima, čiji su biskupi i građani pokušavali da na plemiće prošire mir koji su uspostavili unutar svojih zidina.[180] Već u to vreme, trgovački gradovi Italije, a posebno Amalfi (koji je imao svoje izabrane konzule još od 844. godine, i često je menjao svoje duždeve u desetom veku)[181], sačinili su svoje pomorske i trgovačke zakone koji su kasnije postali model za celu Evropu. Ravena je razvila svoju zanatsku organizaciju, a Milano je, ostvarivši svoju prvu revoluciju 980. godine, postao veliki trgovački centar čija je trgovina uživala punu nezavisnost sve do jedanestog veka.[182] Isto važi za Brižu i Gent, i za nekoliko gradova Francuske u kojima je *mahl* ili *forum* postao potpuno nezavisna institucija.[183] I već u to vreme počeo je rad umetničkog ukrašavanja gradova delima arhitekture, kojima se još uvek divimo i koja rečito svedoče o intelektualnom pokretu tog vremena. „Bazilike tada

[180] Achille Luchaire, *Les Communes françaises* (*Francuske komune*); takođe August Kluckohn, *Geschichte des Gottesfrieden* (*Istorija Božjeg mira*), 1857. Ernest Sémichon, u delu *La paix et la trève de Dieu* (*Mir i primirje božje*, 2 toma, Pariz, 1869), pokušao je da predstavi komunalni pokret kao proizvod te institucije. U stvari, *treuga Dei* (Božji mir), kao i savez koji je osnovao Luj Veliki za odbranu protiv plemićkih pljački i normanske invazije, bio je potpuno narodni pokret. Orderik Vital, jedini istoričar koji pominje taj poslednji savez, opisuje ga kao „narodnu zajednicu" („Considérations sur l'histoire de France", „Rasprave o istoriji Francuske"), u tomu IV *Oeuvres complètes* (*Sabrana dela*) Ogistena Tijerija (Augustin Thierry), Pariz, 1868, str. 191 i napomena.

[181] Giuseppe Ferrari, *Histoire des révolutions d'Italie* (*Istorija italijanskih revolucija*), I, str. 152, 263, i tako dalje.

[182] François Tommy Perrens), *Histoire de Florence* (*Istorija Firence*); Đuzepe Ferari, *Ibid*, I, str 283.

[183] Augustin Thierry, *Essai sur l'histoire du Tiers Etat* (*Esej o istoriji treće države*), Pariz, 1875, str. 414, napomena.

behu obnovljene u skoro celom svetu", napisao je Raul Glaber u svojim letopisima, a neki od najlepših spomenika srednjovekovne arhitekture datiraju iz tog perioda: čudesna stara crkva u Bremenu izgrađena je u devetom veku, crkva Svetog Marka u Veneciji završena je 1071. godine, a prelepa katedrala u Pizi 1063. godine. U stvari, intelektualni pokret koji se opisuje kao renesansa dvanaestog veka i racionalizam dvanaestog veka[184] – preteča reformacije[185] – datira iz tog perioda, kada je većina gradova još uvek bila jednostavan skup malih seoskih zajednica opasanih zidovima.

Ali još jedan elemenat, pored načela seoske zajednice, bio je potreban da bi ti rastući centri slobode i prosvećenosti došli do jedinstva mišljenja i delanja, i moći inicijative, koji su sačinjavali njihovu snagu u dvanaestom i trinaestom veku. Rastuća raznovrsnost zanimanja, zanata i umetnosti, i rastuća trgovina u dalekim zemljama, zahtevali su neki novi oblik saveza, i taj neophodan novi elemenat obezbedile su *gilde*. Mnogo knjiga je napisano o tim novim savezima koji su, pod imenima gilde, bratstva i prijateljstva, *družestva*, *mine* i *artela* u Rusiji, *esnafa* u Srbiji i Turskoj, *amkara* u Gruziji, i tako dalje, preduzeli tako silan razvoj u srednjem veku i odigrali tako bitnu ulogu u oslobođenju gradova. Ali istoričarima je trebalo više od šezdeset godina da razumeju univerzalnost i pravi karakter te institucije. Tek sada, kada je na stotine statuta gildi objavljeno i proučeno, i kada se saznalo za njihovu vezu sa rimskim *kolegijima*, i ranijim savezima u Grčkoj i Indiji[186], potpuno po-

[184] Félix Rocquain, „La Renaissance au XIIe siècle" („Renesansa XII veka") u *Etudes sur l'histoire de France* (*Proučavanje istorije Francuske*), Pariz, 1875, str. 55–117.

[185] Nikolaj Kostomarov, „Racionalisti dvanaestog veka", u njegovom delu *Исторические монографии и исследования* (*Istorijske monografije i istraživanja*).

[186] Veoma zanimljive činjenice o univerzalnosti gildi pronaći ćemo u delu *Two Thousand Years of Guild Life* (*Dve hiljade godina života gilde*), sveštenika Džozefa M. Lamberta (Joseph Malet Lambert), Hal, 1891.

uzdano možemo utvrditi da su ta bratstva bila samo nastavak razvoja onog istog načela koje smo videli na delu u *rodovima* i seoskim zajednicama.

Ništa bolje ne ilustruje ta srednjovekovna bratstva nego privremene gilde koje su bile formirane na palubama brodova. Kada bi brod iz Hanze isplovio iz luke i prešao prvih dvanaest sati plovidbe, kapetan (*Schiffer*) bi okupio celu posadu i putnike na palubi, i održao bi im sledeći govor, prema izveštajima savremenika:

> „'Budući da smo sada prepušteni milosti Boga i talasa, svako mora biti jednak sa svima ostalima. I pošto smo okruženi olujama, visokim talasima, gusarima i drugim opasnostima, moramo održati strogi red kako bismo naše putovanje mogli privesti srećnom kraju. Zbog toga moramo izgovoriti molitvu za dobar vetar i dobar uspeh, i prema pomorskom zakonu, moramo imenovati one koji će sesti na sudijske stolice (*Schöffenstellen*).' Tada bi posada izabrala sudiju i četiri *scabini*-ja da postupaju kao njihove sudije. Na kraju puta, sudija i *scabini*-ji odricali su se svojih funkcija i obraćali su se posadi sledećim rečima: 'To što se dogodilo na brodu moramo oprostiti jedni drugima i smatrati mrtvim (*todt und ab sein lassen*). To što smo presudili ispravno bilo je u ime pravde. Zbog toga vas sve molimo, u ime poštene pravde, da zaboravite na neprijateljstva koja ste mogli gajiti prema drugome, i da se zakunete u hleb i so da nećete misliti o tome u lošem duhu. Ako pak bilo ko smatra da je oštećen, on se mora obratiti kopnenom sudiji i tražiti pravdu za sebe pre zalaska sunca.' Prilikom iskrcavanja,

---

O gruzijskoj *amkari*, vidi Solomon Egiazarov (Соломон Адамович Егиазаров), *Городские цехи* (*Gradski esnafi*; organizacija zakavkaskih amkara) u *Записках Кавказского Отдела Географического Общества*, XIV, 2, 1891.

roba i novac od *fred*-a predavani su sudiji u luci da ih raspodeli među siromašnima."[187]

Ta jednostavna priča, možda bolje od bilo čega drugog, odslikava duh srednjovekovnih gildi. Takve organizacije nastajale su gde god bi se grupa ljudi – ribari, lovci, putujući trgovci, građevinari, ili nastanjene zanatlije – okupila radi zajedničkog poduhvata. Tako je na brodu postojala pomorska vlast kapetana. Ali, radi samog uspeha zajedničkog poduhvata, svi ljudi na palubi, bogati i siromašni, majstori i posada, kapetan i mornari, složili su se da budu jednaki u svojim uzajamnim odnosima: jednostavno da budu ljudi, dužni da pomognu jedni drugima i da razreše svoje moguće sporove pred sudijama koje su svi zajedno izabrali. Takođe, kada se grupa zanatlija – zidara, drvodelja, kamenorezaca, i tako dalje – sakupljala radi izgradnje, recimo, katedrale, svi oni su pripadali gradu koji je imao svoju političku organizaciju, i svaki od njih je osim toga pripadao svom zanatu. Ali oni su pored toga bili ujedinjeni svojim zajedničkim preduzećem koje su poznavali bolje od bilo koga drugog: udruživali su se u telo ujedinjeno bližim, iako privremenim, vezama: osnivali su gildu za izgradnju katedrale.[188] Isto možemo da posmatramo i sada u kabilskom *sofu* (*çof*).[189] Kabili imaju svoju seosku zajedinicu. Ali taj savez nije dovoljan za sve političke, trgovačke i lične potrebe udruživanja, zbog čega je ustanovljeno bliže bratstvo *sofa*.

Što se tiče društvenih karakteristika srednjovekovne gilde, njih može ilustrovati statut svake gilde. Ako uzmemo, na

---

[187] Johann David Wunderer, *Reisebericht* (*Zapisi sa putovanja*) u *Frankfurter Archiv Johann Karl von Fichard*, II, str. 245; navedeno u Johannes Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*), I, str. 355.

[188] Leonard Ennen, *Der Dom zu Köln seine Construktion und Ausstattung historische Einleitung* (*Katedrala u Kelnu, njena izgradnja i opremanje, istorijski uvod*), Keln, 1871, str. 46, 50.

[189] Vidi prethodno poglavlje.

primer, *skraa* nekih ranih danskih gildi, u njima ćemo prvo pročitati objavu opštih bratskih osećanja koja moraju vladati u gildi. Potom dolaze pravila koja se odnose na samostalnu sudsku vlast u slučajevima svađa koje izbijaju između braće, ili između brata i stranca, i na kraju se nabrajaju društvene dužnosti braće. Ako bi kuća nekog brata izgorela, ili ako bi on izgubio svoj brod, ili bi propatio na hodočasničkom putu, sva ostala braća morala su doći da mu pomognu. Ako bi se brat opasno razboleo, dva brata morala su bdeti pored njegovog kreveta sve dok ne bi izašao iz opasnosti, a ako bi umro, braća su morala da ga sahrane – što je bila velika stvar u tim vremenima kuge i pomora – i da ga prate do crkve i groba. Nakon njegove smrti, oni su bili dužni da se staraju o njegovoj deci, ako je to bilo neophodno. Udovica je vrlo često postajala sestra gilde.[190]

Te dve glavne crte pojavljivale su se u svakom bratstvu oformljenom za bilo koju posebnu svrhu. U svakoj situaciji, članovi bratstva bi tretirali i oslovljali jedan drugoga kao brata i sestru.[191] Svi su bili jednaki pred gildom. Zajednički su posedovali neku „imovinu" (stoku, zemlju, građevine, mesta za bogosluženje ili „zalihe"). Sva braća su se zavetovala na odustajanje od svih starih sukoba, i bez nametanja obaveze da se više nikada međusobno ne posvađaju, oni bi se složili oko toga da nijedna svađa ne sme da se izrodi u sukob, ili u sudski spor koji bi se vodio pred nekim drugim sudom nego što je to sud samog bratstva. A kada bi brat gilde ušao u svađu sa strancem, oni bi se složili da ga podrže i u dobrom i u rđavom delu, to jest, bilo da je nepravedno optužen za nasilje ili je zaista bio nasilnik, oni

[190] Kofod Ancher, *Om gamle Danske Gilder og deres Undergang* (*O starim danskim gildama i njihovoj propasti*), Kopenhagen,1785. Statuti o Knutovoj gildi.

[191] O poziciji žena u gildi, vidi uvodna zapažanja Lusi Tolmin Smit (Lucy Toulmin Smith), u delu *English Guilds* (*Engleske gilde*) njenog oca Džošue (Joshua Toulmin Smith). Jedan od kembridžskih statuta (str. 281) iz 1503. sasvim je jasan u sledećoj rečenici: „Ovaj statut je sačinjen uz zajednički pristanak sve braće i svih sestara posvećene gilde".

su morali da ga podrže, i da stvari dovedu do mirnog završetka. Sve dok ne bi počinio tajno nasilje – u tom slučaju bio bi tretiran kao zločinac – bratstvo bi stajalo uz njega.[192] Ako bi rođaci oštećenog čoveka želeli da se odmah osvete za uvredu novim nasiljem, bratstvo bi ga snabdelo konjem da beži, ili čamcem i parom vesala, i nožem i gvožđem da upali vatru. Ako bi ostao u gradu, dvanaestorica braće bi ga okružila da ga zaštite. U međuvremenu bi dogovorili plaćanje odštete. Otišli bi na sud da svojom zakletvom podrže istinitost njegovih iskaza, a ako bi bio proglašen krivim, ne bi dozvolili da potpuno propadne i postane rob tako što ne bi platili odgovarajuću odštetu: oni bi je zajedno platili, baš kao što su *rodovi* činili u stara vremena. Jedino kada bi brat izdao svoje bratstvo gilde, ili druge ljude, on bi bio isključen iz bratstva „sa imenom nitkova" (*tha scal han maeles af brödrescap met nidings nafn*).[193]

To su bile glavne ideje onih bratstava koja su postepeno obuhvatila čitav srednjovekovni život. U stvari, znamo za gilde u svim mogućim zanimanjima: gilde kmetova[194], gilde slobodnih ljudi, i gilde kmetova i slobodnih ljudi; gilde koje su nastajale za posebne svrhe lova, ribolova, ili trgovačkih ekspedicija, i koje bi se raspadale kada bi njihova posebna svrha bila ostvarena; i gilde određenih zanata i zanimanja koje su trajale vekovima. Raznovrsnost gildi rasla je u srazmeri u kojoj je život stremio uvek većoj raznovrsnosti poduhvata. Stoga vidimo ne samo trgovce, zanatlije, lovce i seljake ujedinjene u gilde.

[192] U srednjem veku, jedino se tajni napad smatrao ubistvom. Krvna osveta pod otvorenim dnevnim svetlom bila je pravedna, a ubistvo u svađi nije se smatralo ubistvom ako je napadač pokazivao spremnost da se izvini i nadoknadi nedelo koje je učinio. Duboki tragovi te razlike još uvek postoje u savremenom krivičnom pravu, posebno u Rusiji.

[193] Kofod Ancher, op. cit. Ta stara knjižica sadrži mnogo toga što su potonji istraživači izgubili iz vida.

[194] One su igrale značajnu ulogu u pobunama kmetova, i stoga su bile zabranjivane nekoliko puta zaredom u drugoj polovini devetog veka. Naravno, kraljeve zabrane ostale su mrtvo slovo na papiru.

Takođe vidimo gilde sveštenika, slikara, učitelja osnovnih škola i univerziteta, gilde za izvođenje drame Hristovog stradanja, za izgradnju crkve, za razvoj „tajne" određene škole umetnosti ili zanata, ili za posebnu rekreaciju – čak gilde prosjaka, dželata, izgubljenih žena, sve organizovane na istom dvostrukom načelu samostalne sudske vlasti i uzajamne podrške.[195] U Rusiji imamo čvrste dokaze koji pokazuju da je samo „stvaranje Rusije" bilo delo njenih *artela* lovaca, ribolovaca, i zanatlija, kao i cvetajućih seoskih zajednica, a njena zemlja je do danas prekrivena *artelima*.[196]

Tih nekoliko napomena pokazuju koliko je pogrešno bilo stanovište koje su zauzimali neki rani istraživači gildi kada su želeli da suštinu te institucije vide u njenim godišnjim gozbama. U stvari, dan zajedničkog obeda bio je uvek dan, ili dan nakon, izbora gradskog većnika, rasprave o izmenama statuta, i vrlo često dan presude oko svađa koje su izbile između braće[197], ili dan obnavljanja vernosti gildi. Zajednički obrok, poput

[195] Srednjovekovni italijanski slikari bili su takođe organizovani u gilde, koje su u potonjim periodima postale akademije umetnosti. Ako italijanska umetnost tih vremena imponuje toliko velikom individualnošću koju i danas razlikujemo u različitim školama Padove, Basana, Treviza, Verone, i tako dalje, iako su svi ti gradovi bili pod uticajem Venecije, to je zbog činjenice – kako primećuje Johan Pol Rihter – da su slikari svakog grada pripadali posebnoj gildi, koja je bila u prijateljskim odnosima sa gildama drugih gradova, ali je vodila poseban život. Najstariji poznati statut gilde je onaj iz Verone, koji datira iz 1303. godine, ali je očigledno bio prepis nekog mnogo starijeg statuta. „Bratska pomoć u potrebitosti bilo koje vrste", „gostoprimstvo prema strancima kada prolaze kroz grad, jer se na taj način mogu pribaviti informacije o stvarima koje bi neko voleo da sazna", i „obaveza nuđenja okrepe u slučaju iznemoglosti" – neke su od obaveza članova gilde (časopis *Nineteenth Century*, novembar 1890, i avgust 1892).

[196] Glavni radovi artela navedeni su u članku „Rusija" *Enciklopedije Britanike*, 9. izdanje, str. 84.

[197] Vidi, na primer, zapise kembridžskih gildi priložene u delu (*English Guilds*, London, 1870, str. 274–276) Tolmina Smita, u kojima se kaže

gozbi na starim plemenskim narodnim skupštinama – *mahl*, ili *malum* – ili burjatska *aba*, ili parohijska gozba i žetvena večera, bio je samo dan potvrde bratstva. On je simbolizovao vreme kada je sve bilo zajedničko u plemenu. Barem toga dana sve je pripadalo svima: svi su sedeli za istim stolom i služili se istim jelom. Čak i u mnogo poznijim vremenima, ukućani doma za siromahe londonske gilde sedeli su toga dana pored bogatih gradskih većnika. Što se tiče razlike koju je nekoliko istraživača pokušalo da uspostavi između stare saksonske „mirovne gilde" i takozvanih „socijalnih" ili „religijskih" gildi – sve su to bile mirovne gilde u gorepomenutom smislu[198], i sve su bile religijske u smislu u kojem su seoska zajednica ili grad, koji su bili stavljeni pod zaštitu posebnog sveca, imali socijalni ili religijski karakter. Ako je institucija gilde zahvatila tako ogromno prostranstvo Azije, Afrike, i Evrope, ako je živela hiljadama godina, pojavljujući se iznova i iznova kada bi slični uslovi izazvali njen nastanak, to je bilo zato što je ona bila mnogo više

---

da je „opšti i glavni dan" bio „dan izbora"; ili Čarls Metju Klod (Charles Mathew Clode), *The Early History of the Guild of the Merchant Taylors* (*Rana istorija gilde trgovačkih krojača*, London, 1888, I, str. 45; i tako dalje. O obnovi vernosti, vidi sagu o Jomsvikinzima (*Jómsvíkinga saga*), pomenutu u Papenhajmovom delu *Altdänische Schutzgilden* (*Starodanske zaštitne gilde*), Vroclav, 1885, str. 67. Kada je počeo progon gildi, čini se vrlo mogućim da su mnoge od njih u svojim statutima zapisale samo dan zajedničkog obroka, ili svoje religijske dužnosti, a da su se sudske funkcije gilde tek usputno pominjale nejasnim rečima; ali ta funkcija nije nestajala sve do mnogo poznijeg vremena. Pitanje: „Ko će biti moj sudija?", danas nema smisla, s obzirom da je država za svoju birokratiju prisvojila organizaciju pravosuđa; ali ono je bilo suštinski važno u srednjem veku, utoliko pre što je samostalna sudska vlast značila samostalnu upravu. Takođe se mora primetiti da je prevod saksonske i danske reči *guild-bretheren* (bratstvo gilde) ili *brodre* (bratstvo) na latinski *convivii* (pirovanje) moralo takođe doprineti gorepomenutoj zabuni.

[198] Vidi odlična zapažanja o mirovnoj gildi u delu gospodina i gospođe Grin (John Richard Green i Alice Stopford Green) *The Conquest of England* (*Osvajanje Engleske*), London, 1883, str. 229–230.

od udruženja za obedovanje, ili udruženja za odlazak u crkvu na određeni dan, ili udruženja za sahranjivanje. Ona je odgovarala na duboko ukorenjenu potrebu ljudske prirode, i ona je otelovljavala sve funkcije koje je država kasnije prisvojila za svoju birokratiju i policiju, i mnogo više od toga. To je bilo udruženje za uzajamnu podršku „delom i savetom" u svim životnim okolnostima i nezgodama, i to je bila organizacija za održavanje pravde – s tom razlikom u odnosu na državu što je u svim tim slučajevima uvođen ljudski, bratski elemenat umesto formalnog elementa koji je suštinska karakteristika državne intervencije. Čak i kada se pojavi pred sudom gilde, brat gilde odgovarao je pred ljudima koji su ga dobro poznavali i koji su prethodno zajedno sa njim obavljali svoje svakodnevne poslove, sedeli na zajedničkom obroku i ispunjavali bratske dužnosti: ljudi koji su zaista bili njegovi drugovi i braća, a ne teoretičari zakona, niti branioci interesa nekog drugog.[199]

Očigledno je da se jedna institucija koja je tako dobro prilagođena da služi potrebi saveza, bez lišavanja pojedinca njegove inicijative, može samo širiti, rasti i jačati. Problem je bio samo u tome da se pronađe takav oblik koji će omogućiti ujedinjenje saveza gildi bez remećenja saveza seoskih zajednica, i koji će ih sve ujediniti u jednu skladnu celinu. I kada je taj oblik udruživanja pronađen, i kada je niz povoljnih okolnosti omogućio gradovima da proglase svoju nezavisnost, oni su to učinili sa jedinstvom mišljenja kojem možemo samo da se divimo, čak i u našem veku železnica, telegrafa i štampe. Stotine povelja u kojima su gradovi zapisali svoje oslobođenje došlo je do nas, i kroz svaku od njih – uprkos beskrajnoj raznovrsnosti detalja koji su zavisili od manje ili veće punoće oslobađanja – provlače se iste glavne ideje. Grad je sebe organizovao kao federaciju malih seoskih zajednica i gildi.

„Svi koji pripadaju prijateljstvu grada" – kako glasi povelja koju je burgovima Ajrea dodelio Filip, grof

[199] Vidi Dodatak X.

> Flandrije, 1188. godine – „obećali su i potvrdili verom i zakletvom da će pomagati jedni drugima kao braća, u svemu što je korisno i pošteno. Ako jedan učini drugome uvredu rečima ili delima, onaj koji od toga bude patio neće preduzeti osvetu – on lično ili njegovi ljudi… On će uložiti žalbu i prestupnik će nadoknaditi svoje nedelo, onako kako odluče dvanaestorica izabranih sudija koji će postupati kao arbitri. A ako se prestupnik ili oštećeni, nakon što tri puta bude upozoren, ne povinuje odluci arbitara, on će biti isključen iz prijateljstva kao rđav čovek i krivokletnik".[200]

„Svaki čovek u komuni biće odan svome sugrađaninu, i pružiće mu pomoć i savet, u skladu sa onim što mu pravda nalaže" – kaže se u poveljama Amjena i Abvila. „I pomagaće jedan drugom, prema svojim mogućnostima, unutar granica komune, i neće tolerisati da bilo ko uzme bilo šta bilo kome od njih, niti da natera nekoga da plati doprinose" – čitamo u poveljama Soasona, Kompjenja, Senlisa i mnogim drugim iste vrste.[201] I tako se dalje ređaju bezbrojne varijacije na istu temu.

„Komuna je", piše Žilber de Nožan, „zakletva na uzajamnu pomoć (*mutui adjutorii conjuratio*)… To je nova i [za gospodare] mrska reč. Kroz nju se kmetovi (*capite sensi*) oslobađaju svog kmetstva. Kroz nju oni mogu biti osuđeni samo na zakonski određenu globu za kršenja zakona. Kroz nju prestaje njihova obaveza plaćanja danka koji su kmetovi uvek plaćali."[202]

Isti talas oslobođenja prošao je u dvanaestom veku kroz sve delove kontinenta, uključujući bogate i siromašne gradove. I

---

[200] „Recueil des ordonnances des rois de France" („Zbirka naredbi kraljeva Francuske") tom XII, str. 562; navedeno u A. Thierry, *Considérations sur l'histoire de France*, op. cit., str. 196.

[201] Achille Luchaire, *Les Communes françaises* (*Francuske komune*), str. 45–46.

[202] Guilbert de Nogent, *De vita sua* (*Moj život*), 1115, navedeno u A. Lušer, *Ibid.*, str. 14.

ako možemo reći da su, po pravilu, italijanski gradovi bili prvi koji su se oslobodili, ne možemo odrediti centar iz kojeg se taj pokret širio. Vrlo često bi mali burg u Srednjoj Evropi preuzeo vođstvo u svojoj oblasti, a velike aglomeracije bi prihvatile povelju tog malog grada kao model za svoju. Tako su povelju malog grada Lorisa prisvojila osamdeset tri grada na jugozapadu Francuske, a povelja Bomona postala je model za preko pet stotina varoši i gradova u Belgiji i Francuskoj. Specijalni izaslanici bili su otpremani iz gradova do njihovih suseda da pribave kopiju njihove povelje, i ustav bi bio sačinjen po tom modelu. Ali oni nisu prosto kopirali jedni druge: oni su formulisali svoje povelje prema ustupcima koje su stekli od svojih gospodara, a ishod je bio takav, kako je primetio jedan istoričar, da su povelje srednjovekovnih komuna pružale istu raznovrsnost kao i gotička arhitektura njihovih crkava i katedrala. Iste glavne ideje u svima njima – katedrala simbolizuje savez parohije i gilde u gradu – i ista beskrajna raznovrsnost detalja.

Samostalna sudska vlast bila je suštinski važna, a samostalna jurisdikcija znači samostalnu upravu. Ali komuna nije bila samo „autonomni" deo države, – takve dvosmislene reči još nisu bile izmišljene u to vreme – ona je bila država po sebi. Imala je pravo na rat i mir, na federaciju i savez sa svojim susedima. Bila je suverena u svojim poslovima, i nije se mešala u druge. Vrhovna politička vlast mogla se u potpunosti poveriti domokratskom forumu, kao u slučaju Pskova, čije *вече* je slalo i primalo ambasadore, zaključivalo sporazume, prihvatalo i proterivalo knezove, ili je delovalo bez njih decenijama; ili je bila poverena ili uzurpirana od strane aristokratije trgovaca ili čak plemića, kao što je bio slučaj u stotinama italijanskih i srednjoevropskih gradova. Ali princip je ostajao isti: grad je bio država i, – što je možda još izvanrednije – kada bi vlast u gradu uzurpirala aristokratija trgovaca ili čak plemića, unutrašnji život grada i demokratičnost njegovog svakodnevnog života nisu nestajali: oni su vrlo malo zavisili od toga što bi se moglo nazvati političkim oblikom države.

Tajna te navodne anomalije leži u činjenici da srednjovekovni grad nije bio centralizovana država. Tokom prvih vekova svog postojanja, grad se nije mogao nazvati državom u pogledu svoje unutrašnje organizacije, zato što se u srednjem veku nije znalo za sadašnju centralizaciju funkcija više nego što se znalo za sadašnju teritorijalnu centralizaciju. Svaka grupa imala je svoj deo suvereniteta. Grad je obično bio podeljen u četiti kvarta, ili u pet do sedam oblasti koje su se prostirale od centra, a svaki kvart ili oblast približno je odgovarao određenom zanatu ili zanimanju koji su preovladavali u njemu, ali je ipak imao stanovnike različitih društvenih položaja i profesija: plemiće, trgovce, zanatlije, ili čak polukmetove, i svaka oblast ili kvart uspostavljala je sasvim nezavisnu aglomeraciju. U Veneciji je svako ostrvo bilo nezavisna politička zajednica. Ono je imalo svoja organizovana zanimanja, svoju trgovinu solju, svoju sudsku vlast i administraciju, i svoj forum, a imenovanje dužda od strane grada nije nimalo menjalo unutrašnju nezavisnost njegovih jedinica.[203] U Kelnu vidimo stanovnike podeljene u susedne gilde (*Geburschaften* i *Heimschaften*; *viciniae*) koje su poticale iz franačkog perioda. Svaka od njih je imala svog sudiju (*Burrichter*) i obično dvanaest izabranih nalazača kazne (*Schöffen*), svog upravnika, i svog komandanta lokalne milicije (*greve*).[204] Priča o ranom Londonu pre osvajanja je priča „o mnoštvu malih grupa raštrkanih unaokolo širom prostora unutar zidina, svaka je rasla svojim životom i u okviru svojih institucija, gildi, sudova, religijskih domova, i sl., i veoma sporo se okupljala

[203] Lebret, *Histoire de Venise* (*Istorija Venecije*), I, str. 393; takođe Marin, navedeno u Leo i Botta, *Histoire de l'Italie*, op. cit., tom I, str. 500.

[204] Wilhelm Arnold, *Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte* (*Istorija uspostavljanja nemačkih slobodnih gradova*), 1854, tom II, str. 227 i dalje; Leonard Ennen, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln* (*Izvori o istoriji grada Kelna*), tom I, str. 228–229; takođe dokumenti koje su objavili Enen i Ekert (Eckert).

u opštinske saveze", piše Grin.[205] A kada razmotrimo letopise ruskih gradova, Novgoroda i Pskova, od kojih su oba relativno bogata lokalnim detaljima, pronalazimo oblast (*конец*) koja se sastoji od nezavisnih *ulica*, od kojih svaka, premda uglavnom nastanjena majstorima određenog zanata, takođe ima trgovce i zemljoposednike među svojim stanovnicima, i čini posebnu zajednicu. Ona je imala zajedničku odgovornost za sve svoje članove u slučaju zločina, svoju samostalnu sudsku vlast i upravu od strane uličnog starešine (*уличанский старост*), svoj pečat i, u slučaju potrebe, svoj forum, svoju miliciju, i takođe svoje samostalno izabrane sveštenike, i svoj kolektivni život i zajednička preduzeća.[206]

Srednjovekovni grad se tako pojavljuje kao dvostruka federacija domaćina ujedinjenih u male teritorijalne saveze – ulice, parohije, oblasti – i pojedinaca ujedinjenih pod zakletvom u gilde prema svojim zanimanjima. Prva je proizvod nastanka grada iz seoske zajednice, dok je druga sledstveni izdanak koji je nastao pod novim uslovima.

Osiguranje slobode, samouprave i mira bio je glavni cilj srednjovekovnog grada, a rad je bio njegova glavna osnova, kao što ćemo uskoro videti kada budemo govorili o zanatskim gildama. Ali „proizvodnja" nije okupirala svu pažnju srednjovekovnog ekonomiste. Svojim praktičnim umom on je razumeo da „potrošnja" mora biti garantovana da bi se osigurala proizvodnja. Stoga je obezbeđenje „osnovne zajedničke hrane i smeštaja za siromašne i bogate podjednako" (*gemeine notdurft und gemach armer und richer*[207]) bilo fundamentalno načelo svakog grada.

---

[205] John Richard Green, *The Conquest of England* (*Osvajanje Engleske*), London, 1883, str. 453.

[206] Ivan Beljajev, *Рассказы из русской истории* (*Priče iz ruske istorije*), tomovi II i III.

[207] Viktor Gramich, *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Stadt Würzburg im 13. bis zum 15. Jahrhundert* (*Ustanovljenje i administrativna istorija grada Vircburga od XIII do XV veka*), Vircburg, 1882, str. 34.

Kupovina zaliha hrane i drugih životnih neophodnosti (uglja, drveta, i tako dalje) pre nego što dođu na pijacu, ili svega toga pod posebno povoljnim uslovima koji su isključivali druge – rečju, *preempcio* – bila je potpuno zabranjena. Sve se moralo izneti na pijacu i ponuditi svakome na prodaju, sve dok zvuk zvona ne bi označio zatvaranje pijace. Samo tada bi prodavac na malo mogao da kupi ostatak, i čak i tada bi njegova dobit morala biti samo „pošteni profit".[208] Osim toga, kada je pekar kupovao kukuruz po veleprodajnoj ceni posle zatvaranja pijace, svaki građanin je imao pravo da zatraži deo kukuruza (oko pola četvrti – *quarter*) za sopstvene potrebe, po veleprodajnoj ceni, ako bi to učinio pre završetka pogađanja cene; i, zauzvrat, svaki pekar je mogao zahtevati isto ako bi građanin kupovao kukuruz za preprodaju. U prvom slučaju, kupljeni kukuruz mogao se odneti samo do gradskog mlina gde bi se sačekalo na red da se samelje po dogovorenoj ceni, a hleb se mogao peći samo u zajedničkoj peći (*four banal*).[209] Ukratko, ako bi oskudica pogodila grad, svi su morali biti pogođeni njome u većoj

[208] Kada je brod donosio tovar uglja u Vircburg, taj ugalj se mogao prodavati na malo samo tokom prvih osam dana, a svaka porodica je imala pravo na količinu ne veću od osam korpi. Ostatak tovara mogao se prodati na veliko, ali prodavcu na malo bilo je dozvoljeno da podigne samo *zittlicher* (pošteni profit), *unzittlicher* ili nepošteni profit bio je strogo zabranjen (V. Gramich, *Ibid*). Isto je važilo u Londonu (Ochenkowski, *Englands wirthschaftliche Entwickelung* [Ekonomski razvoj Engleske], Jena, 1879, str. 161), i zapravo svuda.

[209] Vidi Gustave Fagniez, *Etudes sur l'industrie et la classe industrielle a Paris au XIII-me et XIV-me siecle* (*Studije o industriji i industrijskoj klasi Pariza u XIII i XIV veku*), Pariz, 1877, str. 155 i dalje. Jedva da treba dodati kako je porez na hleb, ili na pivo takođe, određivan nakon pažljivog merenja količine hleba ili piva koja se mogla dobiti iz određene količine kukuruza. Arhivi grada Amjena sadrže detalje takvih događaja: Albéric de Calonne, *La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France* (*Opštinski život na severu Francuske u XV veku*), Pariz, 1880, str. 77, 93. Takođe i arhivi Londona: Ochenkowski, *Englands wirthschaftliche Entwickelung*, *op. cit.*, str. 165.

ili manjoj meri. Ali, izuzmemo li takve nevolje, sve dok su slobodni gradovi postojali niko nije mogao umreti od gladi usred njih, što se nažalost previše često događa u naše vreme.

Ali sva ta pravila pripadaju kasnijim periodima života gradova, dok je u ranijem periodu sam grad obično kupovao sve zalihe hrane za potrebe svojih građana. Dokumenti koje je nedavno objavio Gros u potpunosti potvrđuju takvu praksu i potpuno podupiru njegov zaključak o tome da su tovari životnih neophodnosti „bili kupovani od strane određenih gradskih službenika u ime grada, i onda distribuirani u delovima ovlašćenim opštinskim trgovcima, a da nikome nije bilo dozvoljeno da kupuje robu iskrcanu u luci osim ako bi opštinske vlasti odbile da je kupe. To je izgleda – dodao je – bila sasvim uobičajena praksa u Engleskoj, Irskoj, Velsu i Škotskoj".[210] Čak u XVI veku pronalazimo da je zajednička nabavka kukuruza bila namenjena „dobrobiti i koristi svih vrsta… za grad London i njegovu skupštinu, i za sve građane i stanovnike, koliko to zavisi od nas" – napisao je gradonačelnik 1565. godine.[211] Dobro je poznato da je u Veneciji celokupna trgovina kukuruzom bila u rukama grada, a njegovi „kvartovi", nakon što bi primili žitarice od odbora koji je upravljao uvozom, bili su u obavezi da sva-

[210] Charles Gross, *The Guild Merchant* (*Tgovačka gilda*), Oksford, 1890, I, str. 135. Njegovi dokumenti dokazuju da je ta praksa postojala u Liverpulu (II, 148–150), u Voterfordu u Irskoj, u Nitu (Neath) u Velsu, i u Linlitgou (Linlithgow) i Turzou (Thurso) u Škotskoj. Tekstovi gospodina Grosa takođe pokazuju da su kupovine obavljane za raspodelu ne samo trgovačkoj buržoaziji, već „svim građanima i članovima zajednice" (str. 136, napomena), ili, kako kaže naredba grada Turzoa iz sedamnaestog veka, „da se ponudi trgovcima, zanatlijama, i stanovnicima datog burga, kako bi mogli da dobiju svoj jednaki deo, prema njihovim potrebama i sposobnostima".

[211] Charles Mathew Clode, *The Early History of the Guild of the Merchant Taylors* (*Rana istorija gilde trgovačkih krojača*, London, 1888, I, str. 361, Dodatak X; takođe naredni dodatak koji pokazuje da su iste takve kupovine obavljene 1546. godine.

kom građaninu pošalju količinu koja mu je bila raspodeljena.[212] Grad Amjen u Francuskoj obično je kupovao so i raspodeljivao je svim građanima po ceni koštanja;[213] u mnogim francuskim gradovima i danas možemo videti centralne pijace (*halles*) koje su ranije bile opštinski magacini (*dépôts*) za kukuruz i so.[214] U Rusiji je to bio redovan običaj u Novgorodu i Pskovu.

Ceo taj predmet koji se tiče komunalnih nabavki za potrebe građana, i način na koji su one obično bile obavljane, čini se da još uvek nije zadobio odgovarajuću pažnju istoričara tog perioda. Ali tu i tamo postoje neke veoma zanimljive činjenice koje bacaju novo svetlo na tu stvar. Tako imamo, među dokumentima gospodina Grosa, dekret grada Kilkenija iz 1367. godine, iz kojeg saznajemo kako su cene roba bile određivane. „Trgovci i mornari", piše Gros, „pod zakletvom su utvrđivali prvu cenu roba i troškove transporta. Onda bi gradonačelnik i dva obazriva čoveka imenovali cenu po kojoj će se robe prodavati". Isto pravilo važilo je u Turzou za robu koja je dolazila „preko mora ili kopna". Taj način „imenovanja cene" tako dobro odgovara samim pojmovima trgovine koji su važili u srednjem veku, da je morao biti skoro univerzalan. Utvrđivanje cene od strane treće osobe bio je veoma stari običaj, a u celokupnoj razmeni unutar grada, običaj da se utvrđivanje cene prepusti „obazrivim ljudima" – trećoj strani – a ne prodavcu ili kupcu, sigurno je bio široko rasprostranjen. Ali taj poredak stvari vodi

---

[212] Luigi Cibrario), *Les conditions économiques de l'Italie au temps de Dante* (*Ekonomski uslovi u Italiji Danteovog doba*), Pariz, 1865, str. 44.

[213] Albéric de Calonne), *La vie municipale au XVme siècle dans le Nord de la France*, op. cit., str. 12–16. Godine 1845, grad je dozvolio izvoz određene količine kukuruza u Antverpen, „jer su građani Antverpena uvek spremni da se dogovore sa trgovcima i većnicima Amjena" (*Ibid*, str. 75–77 i dokumenti).

[214] Albert Babeau, *La ville sous l'ancien régime* (*Grad u starom režimu*), Pariz, 1880.

.

nas još dalje nazad u istoriju trgovine – naime, u vreme kada je trgovinu osnovnim namirnicama obavljao ceo grad, a trgovci su bili samo punomoćnici, poverenici grada za prodaju roba koje je grad izvozio. Dekret grada Voterforda, koji je takođe objavio Gros, kaže „da sve vrste roba *kakve god one bile*… sada kupuju gradonačelnik i ovlašćeni službenici kao dobri zajednički kupci [za grad], i raspodeljuju ih slobodnim ljudima u gradu (izuzete su samo robe koje su imovina slobodnih građana i stanovnika)". Taj dekret se teško može objasniti drugačije nego priznanjem da je celokupna spoljna trgovina grada bila obavljana preko njegovih zastupnika. Osim toga, imamo direktne dokaze da je to bio slučaj sa Novgorodom i Pskovom. Suvereni Novgorod i suvereni Pskov slali su svoje karavane trgovaca u daleke zemlje.

Takođe znamo da su u skoro svim srednjovekovnim gradovima Srednje Evrope i Zapadne Evrope zanatske gilde obično kupovale, kao grupa, sve neophodne sirovine, i prodavale proizvod svoga rada preko svojih službenika, stoga je teško moguće da se na isti način nije postupalo u spoljnoj trgovini – još više zbog toga što je dobro poznato kako su, sve do trinaestog veka, ne samo svi trgovci nekog grada u inostranstvu bili smatrani odgovornim kao grupa za dugove u koje je ušao bilo ko od njih, već je ceo grad takođe bio odgovoran za dugove svakog od svojih trgovaca. Tek su u dvanaestom i trinaestom veku gradovi na Rajni sklapanjem posebnih sporazuma ukinuli tu odgovornost.[215] I na kraju imamo izuzetni dokument iz Ipsviča koji je objavio Gros, iz kojeg saznajemo kako su trgovačku gildu toga grada ustanovili svi koji su uživali njegovu slobodu, i koji su želeli da plate svoj doprinos („hanse") gildi, te da je cela komuna zajednički raspravljala kako da bolje održava trgovačku gildu, i da joj dodeli određene privilegije. Trgovačka gilda grada Ipsviča stoga se pojavljuje pre kao grupa gradskih poverenika nego kao obična privatna gilda.

[215] Leonard Ennen, *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln* (*Izvori o istoriji grada Kelna*), tom I, str. 491, 492; takođe dokumenti..

Ukratko, što više počinjemo da saznajemo o srednjovekovnom gradu utoliko više uviđamo da on nije bio samo politička organizacija za zaštitu određenih političkih prava. On je bio pokušaj organizovanja, u mnogo većim razmerama nego seoska zajednica, bliskog saveza za uzajamnu pomoć i podršku, za potrošnju i proizvodnju, i za celokupan društveni život, bez nametanja ljudima okova države, već davanjem pune slobode izražavanja stvaralačkog genija svakoj posebnoj grupi pojedinaca u umetnostima, zanatima, nauci, trgovini, i političkoj organizaciji. Koliko je dalekosežno taj pokušaj bio uspešan najbolje će se videti kada u narednom poglavlju budemo analizirali organizaciju rada u srednjovekovnom gradu i odnose gradova sa okolnim seoskim stanovništvom.

Šesto poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ U SREDNJOVEKOVNOM GRADU (nastavak)

Sličnosti i razlike između srednjovekovnih gradova. — Zanatske gilde: državne crte u svakoj od njih. — Stav grada prema seljacima; pokušaj njihovog oslobođenja. — Gospodari. — Rezultati postignuti u srednjovekovnom gradu: u zanatima, u obrazovanju. — Uzroci propasti.

Srednjovekovni gradovi nisu bili organizovani po nekom prethodno zamišljenom planu, povinovanjem volji nekog spoljašnjeg zakonodavca. Svaki od njih bio je prirodni izdanak u punom smislu te reči – uvek različit ishod borbe između različitih sila koje su se prilagođavale i pregrupisavale u skladu sa svojim relativnim snagama, okolnostima svojih sukoba, i podrškom koju su pronalazile u svojoj okolini. Prema tome, ne postoje dva grada čije su unutrašnje organizacije i sudbine bile istovetne. Svaki od njih, uzet sam za sebe, razlikuje se od stoleća do stoleća. Ali ipak, kada bacimo široki pogled na sve gradove Evrope, njihove lokalne i nacionalne razlike iščezavaju, i mi smo iznenađeni jer u svima njima pronalazimo čudesnu sličnost, iako se svaki od njih razvijao sam za sebe, nezavisno od drugih, i u drugačijim uslovima. Mali grad na severu Škotske, sa svojim stanovništvom ogrubelih radnika i ribara; bogati grad u Flandriji, sa svojom svetskom trgovinom, luksuzom, i

ljubavlju prema zabavi i dinamičnom životu; italijanski grad obogaćen svojim saobraćajem sa Istokom, koji unutar svojih zidina odgaja prefinjen umetnički ukus i civilizaciju; i siromašni, uglavnom poljoprivredni grad u močvarnoj i jezerskoj oblasti Rusije – čini se da imaju malo toga zajedničkog. Međutim, glavne crte njihove organizacije, i duh koji ih pokreće, prožeti su snažnom srodničkom sličnošću. Svuda vidimo iste federacije malih zajednica i gildi, isti „predgradski" pojas, matični grad, istu narodnu skupštinu, i iste simbole njihove nezavisnosti. Zaštitnik (*defensor*) grada, pod drugačijim imenima i u drugačijoj opremi, predstavlja istu vlast i interese; zalihe hrane, rad i trgovina, organizovani su na veoma sličan način; unutrašnje i spoljašnje borbe vode se sa sličnim ambicijama. Štaviše, sami izrazi koji se koriste u borbama, i takođe u letopisima, dekretima i svicima – istovetni su, a arhitektonski spomenici, bilo da su u gotičkom, romanskom ili vizantijskom stilu, izražavaju iste težnje i iste ideale. Oni su zamišljeni i izgrađeni na isti način. Mnoge nesličnosti samo su razlike u starosti, a te realne razlike između sestrinskih gradova ponavljaju se u različitim delovima Evrope. Jedinstvo glavne ideje i identičnost porekla nadoknađuje razlike u klimi, geografskom okruženju, bogatstvu, jeziku i religiji. Zbog toga o srednjovekovnom gradu možemo govoriti kao o dobro definisanoj fazi civilizacije. I premda je svako istraživanje koje insistira na lokalnim i pojedinačnim razlikama u najvećoj meri dobrodošlo, još uvek možemo naznačiti glavne crte razvoja koje su zajedničke svim tim gradovima.[216]

[216] Literatura o tom predmetu je ogromna; ali još uvek ne postoji delo u kojem se srednjovekovni grad posmatra kao celina. O francuskim komunama, Tijerijeva (Augustin Thierry) knjiga *Lettres and Considérations sur l'histoire de France* (*Pisma i rasprave o istoriji Francuske*) još uvek je klasično delo, a Lušerove (Achille Luchaire) *Communes françaises* (*Francuske komune*) odličan su nastavak na vrlo sličan način. O gradovima Italije, glavni izvori opštih informacija su veliko Sismondijevo (Jean-Charles-Léonard Simondi) delo *Histoire des républiques italiennes du moyen âge* (*Istorija italijanskih republika u srednjem veku*, Pariz, 1826,

Nema sumnje u to da je zaštita koja se obično dodeljivala pijačnom prostoru od najranijih varvarskih dana igrala važnu, premda ne ekskluzivnu, ulogu u oslobođenju srednjovekovnog grada. Prvi varvari nisu znali za trgovinu unutar svojih seoskih zajednica: trgovali su samo sa strancima, na određenim jasno označenim mestima i tačno određenim danima. Pijaca je uvek bila stavljana pod posebnu zaštitu svih porodica, kako bi stranac mogao doći do mesta razmene bez rizika da će biti ubijen zbog nekog sukoba koji je mogao besneti između dve

16 tomova), Leo i Bota, *Istorija Italije*, Đuzepe Ferari (Giuseppe Ferrari), *Histoire des révolutions d'Italie* (*Istorija italijanskih revolucija*), i Karl Hegel, *Geschichte der Städteverfassung in Italien* (*Istorija uspostavljanja gradova u Italiji*). O Nemačkoj imamo Maurerovu (George Ludwig Maurer) *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (*Istorija uspostavljanja gradova u Nemačkoj*), Bartoldovu (Friedrich Wilhelm Barthold), *Geschichte der deutschen städte und des deutschen bürgerthums* (*Istorija nemačkih gradova i nemačke buržoazije*), Hegelovu (Karl Hegel), *Städte und Gilden der germanischen Völker* (*Gradovi i gilde germanskih naroda*, 2 toma. Lajpcig, 1891), Kalsenovu (Otto Kallsen), *Die deutschen Städte im Mittelalter* (*Nemački gradovi u srednjem veku*, 2 toma, Hale, 1891), kao i Jansenovu (Johannes Janssen) *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*, 5 tomova, 1886), koja će, nadamo se, uskoro biti prevedena na engleski jezik (francuski prevod objavljen je 1892). O Belgiji, Alfons Voters (Alphonse Wauters), *Les Libertés communales* (*Komunalne slobode*, Brisel, 1869-78, 3 toma). O Rusiji, dela Beljajeva, Kostomarova i Sergejeviča. I na kraju, o Engleskoj, imamo jedno od najboljih dela o gradovima na širem prostoru: Džon Ričard Green (John Richard Green), *Town Life in the Fifteenth Century* (*Gradski život u petnaestom veku*, 2 toma, London, 1894). Osim toga, imamo obilje dobro poznatih lokalnih istorija, nekoliko odličnih radova o opštoj ili ekonomskoj istoriji koje sam često pominjao u ovom i u prethodnom poglavlju. Ali bogatstvo literature sastoji se uglavnom od odvojenih, ponekad izuzetnih, istraživanja istorija posebnih, naročito italijanskih i nemačkih, gradova; gildi; pitanja zemlje; ekonomskih principa toga vremena; ekonomskog značaja gildi i zanata; saveza između gradova (Hanza); i komunalne umetnosti. Neverovatno bogatstvo informacija sadrže radovi iz te druge kategorije, od kojih su neki od značajnijih pomenuti na ovim stranicama.

porodice. To je bilo nepovredivo mesto kao i mesto bogosluženja, pod čijom je senkom bilo čuvano. Među Kabilima to je još uvek *anaja* ili pešačka staza duž koje žene nose vodu sa bunara. Niko ne sme da kroči na nju pod oružjem, čak ni u vreme međuplemenskih ratova. Srednjovekovne pijace svuda su uživale istu zaštitu.[217] Nikakva borba nije se mogla voditi na mestu gde su ljudi dolazili da trguju, niti u određenom radijusu oko njega; ako bi izbila svađa u šarolikoj gomili kupaca i prodavaca, ona se morala izvesti pred one pod čijom je zaštitom bila pijaca: pred sud zajednice, ili pred biskupovog, gospodarevog ili kraljevog sudiju. Stranac koji je dolazio da trguje bio je gost, i pod tim imenom je odlazio. Čak je i gospodar, koji nije imao skrupula da opljačka trgovca na glavnom putu, poštovao stožer (*Weichbild*) koji je stajao na pijaci i nosio ili kraljevo oružje, ili rukavicu, ili sliku lokalnog sveca, ili samo krst, već prema tome da li je pijaca bila pod zaštitom kralja, lorda, lokalne crkve, ili narodne skupštine (*вече*).[218]

Lako je razumeti kako se samostalna sudska vlast grada mogla razviti iz posebne jurisdikcije na pijačnom prostoru, kada je to poslednje pravo bilo prepušteno, dobrovoljno ili ne, samom

[217] Kulišer (Kulischer), u jednom odličnom eseju o primitivnoj trgovini (časopis *Zeitschrift für Völkerpsychologie*, sveska X, str 380), takođe ukazuje da su, prema Herodotu, Argipijanci bili smatrani neprikosnoveno poštenim ljudima, zato što se trgovina između Skita i severnih plemena događala na njihovoj teritoriji. Begunac je bio svet na njihovoj teritoriji, i često su bili moljeni da postupaju kao arbitri u sporovim svojih suseda. Vidi Dodatak XI.

[218] Jedna rasprava je skoro vođena oko stožera (*Weichbild*) i zakona koji se odnosio na njega (*Weichbildlaw*), ali je ostala nejasna; vidi Heinrich Zöpfl, *Alterthümer des deutschen Reichs und Rechts* (*Staro vreme nemačkog carstva i prava*, III, str. 29; Kallsen, I, str. 316. Gornje objašnjenje izgleda verovatnije, ali bi se, naravno, moralo proveriti daljim istraživanjima. Takođe je očigledno da se, da upotrebim škotski izraz, „mercet cross" (pijačni krst) mogao smatrati simbolom crkvene jurisdikcije, ali ga pronalazimo i u biskupskim gradovima i u onima u kojima je narodna skupština bila suverena.

gradu. Takvo poreklo gradskih sloboda, koje se može pronaći u veoma mnogo slučajeva, nužno utiskuje poseban pečat njihovom potonjem razvoju. Građani koji su posedovali kuću u gradu u to vreme, i koji su bili suvlasnici gradske zemlje, osnivali su vrlo često trgovačku gildu koja je u svojim rukama držala gradsku trgovinu. I mada je na početku svaki građanin, bogat i siromašan, mogao da uđe u trgovačku gildu, a sama trgovina se izgleda obavljala za ceo grad preko njegovih poverenika, ta gilda je postepeno postajala neka vrsta privilegovane grupe. Ona je ljubomorno sprečavala došljake, koji su ubrzo počeli da se sakupljaju u slobodnim gradovima, da uđu u gildu, i čuvala je prednosti koje su proisticale iz trgovine za nekoliko „porodica" koje su bile gradske u vreme oslobođenja. Očigledno je da je postojala opasnost da se na taj način uspostavi trgovačka oligarhija. Ali već u desetom, a još više tokom naredna dva veka, glavni zanati, takođe organizovani u gilde, bili su dovoljno moćni da obuzdaju oligarhijske težnje trgovaca.

Zanatska gilda bila je tada zajednički prodavac svojih proizvoda i zajednički kupac sirovina, a njeni članovi bili su trgovci i manuelni radnici istovremeno. Prema tome, prevlast starih zanatskih gildi od samog početka života slobodnog grada garantovala je manuelnom radniku visoki položaj koji je on docnije zauzimao u gradu.[219] U stvari, manuelni rad u srednjovekovnom

[219] Svi koje zanima trgovačka gilda neka pogledaju iscrpno delo Čarlsa Grosa, *The Guild Merchant* (*Trgovačka gilda*, Oksford, 1890, 2. toma); takođe zapažanja gospođe Grin u knjizi *Town Life in the Fifteenth Century* (*Gradski život u petnaestom veku*, tom 2, poglavlja V, VIII i X; i Dorenov (A. Doren) pregled tog predmeta u Šmolerovim (Schmoller) *Forschungen zur brandenburgischen und, preussischen Geschichte* (*Istraživanja brandenburške i pruske istorije*), tom XII. Ako se mišljenja nagoveštena u prethodnim poglavljima (prema kojima je trgovina bila komunalna na svojim počecima) pokažu kao tačna, biće dopustivo predložiti kao verovatnu hipotezu da je trgovačka gilda bila telo kojem je bila poverena trgovina u interesu celog grada, i da je tek postepeno postala gilda trgovaca koji trguju za sebe; dok bi trgovački avanturisti u Engleskoj,

gradu nije bio oznaka niže vrednosti. Naprotiv, on je nosio obeležja visokog poštovanja koja je uživao u seoskoj zajednici. Manuelni rad je u „tajni" bio smatran za pobožnu dužnost prema građanima: javnu funkciju (*Amt)*, koja je bila časna kao i svaka druga. Zamisao „pravde" prema zajednici, „pravičnosti" prema proizvođaču i potrošaču podjednako, koja danas deluje tako čudno, prožimala je proizvodnju i razmenu. Rad štavioca kože, bačvara, ili obućara mora biti „pravedan" i pošten, pisali su u to vreme. Drvo, koža, ili pređa koje su koristili majstori morali su biti „pravični". Hleb se morao peći „pravedno", i tako dalje. Prenesite taj jezik u naš sadašnji život, i on će zvučati izveštačeno i neprirodno. Ali on je bio prirodan i nepatvoren tada, zato što srednjovekovni zanatlija nije proizvodio za nepoznatog kupca, niti da bi svoje robe isporučio na nepoznato tržište. On je na prvom mestu proizvodio za svoju gildu: za bratstvo ljudi koji su poznavali jedni druge i tehniku zanata, i koji su, označavajući cenu svakog proizvoda, mogli ceniti veštinu koja je pokazana u njihovoj izradi ili rad koji je uložen u njih. Onda bi gilda, a ne posebni proizvođač, ponudila robe za prodaju zajedinici, a zajednica bi, sa svoje strane, bratstvu savezničkih zajednica ponudila one robe koje su se izvozile, i preuzela bi odgovornost za njihov kvalitet. Sa takvom organizacijom, ambicija svakog zanata nije bila da ponudi robe lošeg kvaliteta, – tehnički nedostaci i falš roba postali su stvar koja se ticala cele zajednice – jer će, kako jedan dekret kaže, „oni uništiti javno poverenje".[220] Proizvodnja je stoga bila društvena dužnost koja je bila stavljena pod kon-

novgorodski *повольники* (slobodni ljudi), i *mercati personati*, bili oni kojima je bilo prepušteno da otvore nova tržišta i nove grane trgovine za sebe. U celini uzev, mora se primetiti da se poreklo srednjovekovnog grada ne može pripisati nijednoj posebno organizovanoj sili. On je bio rezultat dejstava mnogih organizovanih sila u različitim stepenima.

[220] Johannes Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*), I, str. 315; Viktor Gramih (Gramich), *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Stadt Würzburg im 13. bis zum 15. Jahrhundert* (*Ustanovljenje i administrativna istorija grada Vircburga od XIII do XV veka*).

trolu cele zajednice (*amitas*), i sve dok su slobodni gradovi bili živi, manuelni rad nije mogao da padne u ponižavajući položaj u kojem se nalazi sada.

Razlika između majstora i šegrta, ili između majstora i obučenog radnika (*compayne*, *Geselle*), postojala je u srednjovekovnim gradovima od samih početaka. Ali to je na početku bila samo razlika u godinama i veštini, a ne u bogatstvu i moći. Posle sedam godina šegrtovanja, i nakon što je dokazao svoje znanje i sposobnosti zanatskim delom, šegrt je sam postajao majstor. I tek mnogo kasnije, u šesnaestom veku, nakon što je kraljevska vlast razorila grad i zanatsku organizaciju, bilo je moguće postati majstor preko nasledstva ili bogatstva. Ali to je takođe bilo vreme opšteg propadanja srednjovekovnih industrija i zanatstva.

Nije bilo mnogo prostora za najamni rad u ranom periodu procvata srednjovekovnih gradova, a još manje za pojedinačne najamnike. Tkači, oružari, kovači, pekari, itd. radili su za zanat i za grad. I kada su zanatlije bile najmljene u građevinskim poslovima, oni su radili kao privremene korporacije (kao što još uvek rade u ruskim *artelima*), a njihov rad je bio plaćen *en bloc*. Rad za majstora počeo je da se širi tek kasnije. Ali čak i u tom slučaju, radnik je bio plaćen bolje nego što je plaćen sada, čak i u ovoj zemlji, i mnogo bolje nego što je bio plaćen širom Evrope u prvoj polovini XIX veka. Torold Rodžers je upoznao engleske čitaoce sa tom činjenicom. Ali isto važi za kontinent, kako su pokazala istraživanja Falkea i Šonberga, i mnogi sporadični pokazatelji. Još u šesnaestom veku, zidar, drvodelja ili kovač u Amjenu bio je plaćen četiri *sola* dnevno, što odgovara vrednosti dvadeset dva kilograma hleba, ili osmini malog vola (*bouvard*). Plata radnika (*Geselle*) u građevinskom zanatu u Saksoniji bila je takva da je, prema Falkeovim rečima, sa svojih šest dnevnica mogao da kupi tri ovce i jedan par cipela.[221] Dona-

[221] Johannes Falke, *Geschichtliche Statistik* (*Istorijska statistika*) I, str. 373–393, i II, str. 66; navedeno u Janssen, *Geschichte des deutschen Vol-*

cije radnika katedralama takođe čuvaju svedočanstvo njihovog relativnog blagostanja, da ne pominjemo slavne priloge nekih zanatskih gildi, niti koliko su obično trošili na svečanostima i paradama.[222] U stvari, što više saznajemo o srednjovekovnom gradu, utoliko smo više ubeđeni da rad nikada nije uživao tako prosperitetne uslove i takvo poštovanje kao kada je gradski život bio na svom vrhuncu.

I više od toga. Ne samo da su mnoge težnje naših savremenih radikala već bile već ostvarene u srednjem veku, već je mnogo toga što se sada opisuje kao utopijsko tada bilo prihvaćeno kao činjenica. Mi se smejemo kada kažemo da rad mora ispunjavati čoveka, ali dekret grada Kutenberga kaže da „svako mora biti zadovoljan svojim radom, i da niko ne sme, dok ne radi ništa (*mit nichts thun*), prisvojiti za sebe to što su drugi proizveli marljivošću i radom, zato što zakoni moraju biti štit marljivosti i radu".[223] I usred svih sadašnjih govora o osmočasovnom radnom danu, bilo bi dobro setiti se dekreta Ferdinanda I koji se odnosio na carske rudnike uglja, u kojem je određeno osmočasovno radno vreme rudara, „kako je bilo u stara vreme-

kes, op. cit., I, str. 339; Jean-Daniel Blavignac, *Comptes et dépenses de la construction du clocher de Saint-Nicolas à Fribourg en Suisse* (*Računi i troškovi izgradnje zvonika crkve Svetog Nikole u Friburu u Švajcarskoj*), dolazi do sličnog zaključka. O Amjenu, vidi Da Kalonovo (De Calonne) delo *Vie Municipale* (*Opštinske ulice*), str. 99, i Dodatak. O detaljnoj proceni i grafičkom prikazu srednjovekovnih zarada u Engleskoj i njihovoj vrednosti u hlebu i mesu, vidi Stefenov (Gustaf Fredrik Steffen) odličan članak i tabele u časopisu *Nineteenth Century* iz 1891. godine, i *Studier öfver lönsystemets historia i England* (*Proučavanje istorije sistema plata u Engleskoj*), Stokholm, 1895.

[222] Da navedemo samo jedan od mnogih primera koji se mogu pronaći u Šonbergovim i Falkeovim delima: šesnaest obućara (Schusterknechte) iz grada Ksantena (Xanten) na Rajni, dali su za podizanje pregrade i oltara u crkvi 75 guldena pretplate, i 12 guldena iz svog sanduka, a vrednost tog novca bila je, prema najboljim procenama, deset puta veća nego sada.

[223] Navedeno u Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, op. cit., I, str. 343.

na" (*wie vor Alters kerkommen*), dok je rad subotom popodne bio zabranjen. Prekovremeni rad bio je veoma redak, veli Jansen, dok je kraće radno vreme bilo česta pojava. U petnaestom veku u ovoj zemlji, kazuje Rodžers, „radnik je radio samo četrdeset osam sati nedeljno".[224] I subotnji poluprazник, koji mi smatramo savremenim dostignućem, bio je zapravo jedna stara srednjovekovna institucija. Bilo je to vreme kupanja za veliki deo zajednice, dok je sreda popodne bilo vreme kupanja za radnike (*Geselle*).[225] I mada školski obroci nisu postojali – verovatno zato što nijedno dete nije išlo gladno u školu – raspodela novca za dečje kupaonice, čiji roditelji su teško mogli da ga obezbede, bila je uobičajena pojava u nekoliko gradova. Radnički kongresi su takođe bili redovna crta srednjeg veka. U nekim delovima Nemačke, majstori istog zanata, koji su pripadali različitim zajednicama, obično su se sakupljali svake godine da raspravljaju o pitanjima koja su se ticala njihovog zanata: o godinama šegrtovanja, o godinama putovanja, o nadnicama, itd. A hanzeatski gradovi su 1572. godine formalno priznali pravo zanata da se okupljaju na periodičnim kongresima, i da donose bilo kakve odluke sve dok nisu u suprotnosti sa propisima

---

[224] James E. Thorold Rogers, *The Economic Interpretation of History* (*Ekonomsko tumačenje istorije*), London, 1891, str. 303.

[225] Janssen, op. cit. Alwin Schultz, *Deutsches Leben im XIV und XV Jahrhundert* (*Nemački život u XIV i XV veku*), Beč, 1892, str. 67 i dalje. U Parizu je dužina radnog dana bila od sedam do osam sati zimi, i do četrnaest sati leti u nekim zanimanjima, dok je u drugim profesijama bila od osam do devet sati zimi, i od deset do dvanaest sati leti. Sav rad je prestajao u subotu i u još dvadeset pet drugih dana (*jours de commun de vile foire*) u četiri sata, dok se nedeljom i u trideset drugih praznič-nih dana uopšte nije radilo. Opšti zaključak je da su srednjovekovni radnici, generalno gledano, radili manje sati nego današnji radnici (Etjen Martin Sen-Leon (Étienne Martin Saint-Léon), *Histoire des corporations de métiers, depuis leurs origines jusqu'à leur suppression en 1791* (*Istorija zanatskih korporacija, od njihovog nastanka do njihovog gušenja 1791. godine*, str. 121).

gradova koji se odnose na kvalitet proizvoda. Poznato je da su takve radničke kongrese, delom međunarodne kao što je i sama Hanza, održavali pekari, livci, kovači, štavioci koža, izrađivači mačeva i bačvari.[226]

Zanatska organizacija je naravno zahtevala detaljan nadzor zanatlija od strane gilde, i za tu svrhu uvek su bili imenovani posebni nadzornici. Ali najzanimljivija stvar je to što uopšte nije bilo žalbi na nadzor, sve dok su gradovi živeli svoj slobodan život. Ali su nakon prodora države, konfiskacije imovine gildi, i uništavanja njihove nezavisnosti u korist državne birokratije, žalbe postale prosto bezbrojne.[227] S druge strane, neizmernost napretka ostvarenog u svim zanatima u srednjovekovnom sistemu gilde, najbolji je dokaz da taj sistem nije bio prepreka individualnoj inicijativi.[228] Činjenica je da srednjovekovna gilda – kao i srednjovekovna parohija, „ulica" ili „kvart" – nije bila grupa

[226] Wilhelm Stieda, „Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im XIV und XV Jahrhundert" („Hanzeatski sporazumi o gradskoj trgovini u XIV i XV veku"), u časopisu *Hansische Geschichtsblätter* (*Istorija Hanzeatske lige*), 1886, str. 121. Gustav Schönberg, *Wirthschaftliche Bedeutung der Zünfte* (*Ekonomski značaj gildi*); takođe, delimično, Rošer (Wilhelm Georg Friedrich Roscher).

[227] Vidi duboke uvide Tolmina Smita (Joshua Toulmin Smith) o kraljevskom pljačkanju gildi, u uvodu gospođe Lusi Smit (Lucy Toulmin Smith) u njegovo delo *English Guilds* (*Engleske gilde*). Isto kraljevsko pljačkanje i ukidanje jurisdikcije gildi počelo je u Francuskoj 1306, a završni udarac zadat je 1382. godine. Vidi Gustave Fagniez, *Etudes sur l'industrie et la classe industrielle a Paris au XIII-me et XIV-me siecle* (*Studije o industriji i industrijskoj klasi Pariza u XIII i XIV veku*), Pariz, 1877, str. 52–55.

[228] Adam Smit i njegovi savremenici dobro su znali šta su osuđivali kada su pisali protiv državnog mešanja u zanate i zanatskih monopola koje je stvorila država. Nažalost, njihovi sledbenici, sa njihovom beznadežnom površnošću, stavljaju srednjovekovne gilde i državne intervencije u istu vreću, ne praveći nikakvu razliku između versajske naredbe i propisa gilde. Jedva da je potrebno reći da ekonomisti koji su ozbiljno proučavali taj predmet, kao Šonberg (urednik dobro poznatog tečaja *Političke*

građana pod kontrolom državnih službenika. To je bio savez svih ljudi koji su bili povezani određenim zanatom: ovlašćenih kupaca sirovina, prodavaca proizvedenih roba, zanatlija-majstora, obučenih radnika (*compaynes*) i šegrta. U unutrašnjoj organizaciji zanata bila je suverena njegova skupština, sve dok nije sputavala druge gilde, a u tom slučaju bila je izvedena pred gildu svih gildi – grad. Ali gilda je u sebi imala nešto više. On je imala svoju samostalnu sudsku vlast, svoju vojnu silu, svoje generalne skupštine, svoje tradicije borbi, svoju slavu i nezavisnost, i svoje odnose sa drugim gildama istog zanata u drugim gradovima: ukratko, imala je celovit organski život koji je mogao proisteći samo iz integralnosti tih vitalnih funkcija. Kada je grad ustajao na oružje, gilda je dolazila kao posebna grupa (*Schaar*), naoružana svojim sopstvenim oružjem (ili svojim puškama, prelepo ukrašenim u kasnijem periodu), i pod svojim samoizabranim komandantom. Ukratko, to je bila nezavisna jedinica federacije kakve su republika Uri ili Ženeva bile u Švajcarskoj konfederaciji pre pedeset godina. Stoga je njeno poređenje sa modernim sindikatom, lišenim svih atributa državnog suvereniteta, i svedenim na nekoliko funkcija od sekundarnog značaja, jednako nerazumno kao i poređenje Firence ili Briža sa francuskim gradom koji je vegetirao pod Napoleonovim kodeksom, ili sa ruskim gradom pod opštinskim zakonom Katarine II. Oba su imala svoje izabrane gradonačelnike, a potonji je takođe imao svoje zanatske korporacije. Ali razlika je bila u svim razlikama koje postoje između Firence i Fontne le Oa ili Carevokokšajska, ili između venecijanskog dužda i savremenog gradonačelnika koji podiže svoj šešir pred podprefektovim službenikom.

Srednjovekovne gilde bile su sposobne da održe svoju nezavisnost, dok su se docnije, posebno u četrnaestom veku, kada je, zbog nekoliko uzroka na koje ćemo uskoro ukazati, stari opštinski život pretrpeo duboke preobražaje, mlađi zana-

ekonomije), nikada nisu padali u takvu grešku. Ali, sve doskora, široke rasprave pomenute vrste važile su za ekonomsku „nauku".

ti pokazali dovoljno jakim da osvoje svoje opravdano učešće u upravljanju gradskim poslovima. Mase koje su bile organizovane u „nižim" zanimanjima, ustale su da otmu vlast iz ruku rastuće oligarhije, i uglavnom su u tome uspele, otvarajući ponovo novo doba prosperiteta. Istina, u nekim gradovima ustanak je bio ugušen u krvi, i usledilo je masovno odsecanje glava radnika, što se dogodilo u Parizu 1306, i u Kelnu 1371. godine. U takvim slučajevima, gradske slobode brzo su nestajale, a grad je postepeno bio potčinjavan centralnoj vlasti. Ali većina gradova je sačuvala dovoljno vitalnosti da iz tog meteža izađe sa novim životom i poletom.[229] Novi period podmlađivanja bio je njihova nagrada. Udahnut je novi život koji je prona-

[229] U Firenci, nekoliko malih zanata ostvarilo je svoje revolucije od 1270. do 1282. godine, a njihove rezultate opisao je Fransoa-Tomi Peren (François-Tommy Perrens, *Histoire de Florence*, Pariz, 1877, 3 toma), i posebno Đino Kaponi (Gino Capponi, *Storia della repubblica di Firenze* (*Istorija republike u Firenci*), Drugo izdanje, 1876, I, str. 58 – 80; prevedeno na nemački). Naprotiv, u Lionu, gde se pokret malih zanata podigao 1402. godine, ti zanati su bili poraženi i izgubili su pravo da sami imenuju svoje sudije. Dve strane su očigledno došle do kompromisa. U Rostoku, isti pokret dogodio se 1313; u Cirihu 1336; u Bernu 1363; u Braunšvajgu 1374, i naredne godine u Hamburgu; u Libeku od 1376. do 1384. godine; i tako dalje. Vidi Šmolerovu (Schmoller) *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe and Strassburg's Blüthe* (*Strazbur tokom borbi gildi i procvat Strazbura*); Brentanovu *Arbeitergilden der Gegenwart* (*Radničke gilde danas*), 2 toma, Lajpcig, 1871-72; Bajnovu (Ebenezer Bain) *Merchant and Craft Guilds* (*Trgovačke i zanatske gilde*), Aberdin, 1887, str. 26–47, 75, itd. Što se tiče mišljenja Džona Ričarda Grina o istim borbama u Engleskoj, vidi zapažanja gospođe Elis Stopford Grin u njenom izdanju *Town Life in the Fifteenth Century* (*Gradski život u petnaestom veku*) II, 190–217; takođe poglavlje O radničkom pitanju, i zapravo ceo taj zanimljivi tom. Brentanova mišljenja o borbama zanatlija, posebno izražena u 3. i 4. poglavlju njegovog uvodnog eseja „On the History and Development of Guilds" („O istoriji i razvoju gildi"), u delu Tolmina Smita *Engleske gilde* (Joshua Toulmin Smith, *English Gilds*, 1870), ostaju klasična za taj predmet, i može se reći da su ih iznova i iznova potvrđivala potonja istraživanja.

šao svoj izraz u veličanstvenim arhitektonskim spomenicima, u novom periodu prosperiteta, u naglom napretku tehnike i izumevanja, i u novom intelektualnom pokretu koji je vodio u renesansu i reformaciju.

Život srednjovekovnog grada bio je niz teških borbi za osvajanje slobode i njeno očuvanje. Zapravo, snažna i istrajna vrsta građana razvila se tokom tih žestokih borbi, i istina je da je ljubav prema matičnom gradu odgajena u tim borbama, te da su velike stvari koje su postigle srednjovekovne zajednice bile direktan proizvod te ljubavi. Ali žrtve koje su komune morale da polože u borbi za slobodu ipak su bile surove, i takođe su ostavile duboke tragove podela u njihovom unutrašnjem životu. Vrlo malo gradova je uspelo da, u spletu povoljnih okolnosti, osvoji slobodu jednim udarcem, i tih nekoliko gradova je uglavnom isto tako lako gubilo slobodu; dok je većina gradova morala da se bori pedeset ili sto godina zaredom, često i više, pre nego što su njihova prava na slobodan život bila priznata, i još sto godina da zasnuju svoju slobodu na čvrstim temeljima – stoga su povelje iz dvanaestog veka bile samo stepenice ka slobodi.[230] U stvari, srednjovekovni grad je bio utvrđena oaza usred zemlje koja je bila uronjena u feudalno potčinjavanje, i on je morao da se izbori za svoju slobodu silom svoga oružja. Kao ishod uzroka na koje smo kratko ukazali u prethodnom poglavlju, svaka seoska zajednica postepeno je padala pod jaram nekog svetovnog ili klerikalnog gospodara. Njegova kuća narasla je u zamak, a njegova braća po oružju sada su bili bagra pustolova, uvek spremnih da pljačkaju seljake. Pored tri dana koja su seljaci morali da rade za gospodara, oni su takođe morali da trpe sve vrste iznuda za pravo da seju i žanju, da budu veseli ili tužni, da žive, da se venčavaju, i da umiru. I najgore

[230] Uzmimo samo jedan primer: grad Kambre je podigao svoju prvu revoluciju 907. godine, i posle još tri ili četiri pobune, stekao je svoju povelju 1076. godine. Ta povelja je bila poništavana dva puta (1107. i 1138), i dvaput ponovo dobijena (1127. i 1180). Ukupno 223 godine borbi pre osvajanja prava na nezavisnost. Takođe, Lion, od 1195. do 1320.

od svega, njih su stalno pljačkali naoružani razbojnici nekog lokalnog lorda, koji je odlučio da ih smatra rođacima njihovog gospodara, i da se na njima i njihovoj stoci i usevima sveti za borbe koje je vodio protiv njihovog vlastelina. Svaka livada, svako polje, svaka reka i put oko grada, i svaki čovek na zemlji, bili su pod nekim gospodarem.

Mržnja građana prema feudalnim baronima pronašla je svoj najkarakterističniji izraz u rečima različitih povelja koje su feudalci bili prinuđeni da potpišu. Hajnrih V je bio prisiljen da potpiše povelju dodeljenu gradu Špajeru 1111. godine, kojom oslobađa građane od „užasnog i odvratnog zakona o neotuđivom vlasništvu (*mortua manus*) kroz koji su gradovi potonuli u najdublje siromaštvo" (*von dem scheusslichen und nichtswürdigen Gesetze, welches gemein Budel genannt wird*, Kalsen, I, 307). Običajno pravo (*coutume*) grada Bajona, zapisano oko 1273. godine, sadrži sledeće paragrafe: „Narod je ispred gospodara. Narod je taj – brojniji od svih ostalih i željan mira – koji je stvorio gospodare za obuzdavanje i obaranje moćnika", i tako dalje (Žiri, *Établissements de Rouen* (*Institucije Ruena*), I, 117, citat Lušera, str. 24). Povelja data na potpis kralju Robertu jednako je karakteristična. On je nateran da u njoj izjavi: „Neću otimati volove niti druge životinje. Neću pljačkati trgovce, neću uzimati njihov novac, niti ću nametati otkup. Od dana Blagovesti do dana Svih svetih neću otimati konje, kobile, niti ždrebad na livadama… Neću nuditi zaštitu lopovima", i tako dalje (Fister je objavio taj dokument, koji je ponovo štampao Lušer). Povelja koju je „dodelio" Igo, nadbiskup Bezansona, u kojoj je on bio nateran da nabroji sve štete koje su proistekle iz njegovih prava neotuđivog vlasništva, jednako je karakteristična.[231] I tako dalje.

[231] Alexandre Tuetey, „Étude sur le droit municipal au XIIIe et au XIVe siècle…" („Proučavanje opštinskog zakona iz XIII i XIV veka…"), *Mémoires de la Société d'émulation de Montbéliard*. 2. serija, II, str. 129 i dalje.

Sloboda se nije mogla održati u takvom okruženju, i gradovi su bili primorani da vode ratove izvan svojih zidina. Građani su slali svoje izaslanike da predvode pobune u selima. Primili su sela u svoje korporacije, i poveli su otvoreni rat protiv plemića. U Italiji, gde je zemlja bila gusto prekrivena feudalnim zamkovima, rat je poprimio junačke razmere, i vođen je surovo i žestoko sa obe strane. Firenca je podnela punih sedamdeset sedam godina krvavih ratova da bi oslobodila svoje selo (*contado*) od plemića. Ali kada je kontrola nad zemljom bila ostvarena (1181. godine), sve je moralo da počne ispočetka. Plemići su se okupili. Ustanovili su svoje lige protiv saveza gradova, i pošto su dobili novu podršku od cara ili od Pape, poveli su rat koji je trajao narednih sto trideset godina. Isto se dogodilo u Rimu i Lombardiji, i širom cele Italije.

Građani su u tim ratovima pokazali čuda junaštva, smelosti i istajnosti. Ali lukovi i sekire majstora i zanatlija nisu uvek bili u prednosti u okršajima sa oklopljenim vitezovima, a mnogi zamkovi su izdržali genijalnu opsadnu mašineriju i upornost građana. Neki gradovi, poput Firence, Bolonje, i mnogih gradova u Francuskoj, Nemačkoj i Bohemiji, uspeli su da oslobode okolna sela, i za svoje napore bili su nagrađeni izvanrednim blagostanjem i mirom. Ali čak i u njima, a još više u slabijim i manje impulsivnim gradovima, trgovci i zanatlije su se pogađali glavama seljaka. Oni su prinudili gospodara da se zakune na vernost gradu. Njegov zamak na selu bio je razoren i on je pristao da izgradi kuću i naseli se u gradu, u kojem je postao su-građanin (*coin-bourgeois*, *con-cittadino*). Ali je zauzvrat zadržao većinu svojih prava nad seljacima čije je breme bilo samo delimično olakšano. Građanin nije mogao da shvati kako se jednaka prava građanstva mogu dodeliti seljaku od čijeg je snabdevanja hranom zavisio. Iskopan je dubok jaz između grada i sela. U nekim slučajevima seljaci su samo promenili

vlasnike: grad je otkupljivao prava barona i prodavao ih je u delovima svojim građanima.[232] Kmetstvo je bilo zadržano, i tek kasnije, pred kraj trinaestog veka, zanatska revolucija je preduzela borbu za njegovo okončanje i ukidanje ličnog služenja, ali je istovremeno kmetovima oduzela zemlju.[233] Jedva da je potrebno dodati kako su fatalne rezultate takve politike ubrzo osetili sami gradovi. Selo je postalo neprijatelj grada.

Rat protiv zamkova imao je druge loše posledice. On je upleo gradove u dugi niz međusobnih ratova, koji su dali polazište teoriji, koja je doskora bila u modi, da su gradovi izgubili svoju nezavisnost kroz svoje ljubomorne međusobne borbe. Tu teoriju su posebno podržali imperijalistički istoričari, ali su nju sada u velikoj meri osporila savremena istraživanja. Sigurno je da su italijanski gradovi međusobno ratovali sa tvrdoglavim neprijateljstvom, ali takve borbe nisu dostizale iste razmere ni na jednom drugom mestu, a u samoj Italiji, ratovi gradova, posebno oni iz ranijeg perioda, imali su svoje posebne uzroke. Oni su bili (kako su već pokazali Sismondi i Ferari) samo nastavak rata protiv zamkova: slobodni komunalni i federativni princip neizbežno je ulazio u žestoki sukob sa feudalizmom, imperijalizmom i papizmom. Mnoge varoši koje su se samo delimično oslobodile jarma biskupa, lorda, ili cara, bile su jednostavno nahuškane protiv slobodnih gradova od strane plemića, cara i crkve, čija je politika bila da zavade gradove i da ih naoružaju za međusobnu borbu. Te posebne okolnosti (koje se takođe

[232] To je izgleda često bio slučaj u Italiji. U Švajcarskoj, Bern je čak kupio gradove Tun i Burgdorf.

[233] Takav je barem bio slučaj u gradovima Toskane (Firenca, Luka, Sijena, Bolonja, i tako dalje), o čijim se odnosima između grada i seljaka najviše zna. Lučicki, „Рабство и русские рабы во Флоренции“ („Ropstvo i ruski robovi u Firenci“), u *Известиях* Kijevskog univerziteta, 1885, koji je pažljivo proučio Rumorovo (Carl Friedrich von Rumohr) delo *Ursprung der Besitzlosigkeit der Colonien in Toscana* (*Poreklo kolonijalnih poseda u Toskani*), 1830). Ceo taj predmet o odnosima između gradova i seljaka zahteva mnogo više istraživanja nego što je do sada obavljeno.

delom odnose i na Nemačku) objašnjavaju zašto su italijanski gradovi, od kojih su neki tražili podršku od cara za borbu protiv pape, dok su drugi tražili podršku od crkve za borbu protiv cara, uskoro bili podeljeni na tabore Gibelina i Gvelfa, i zašto se ista podela javljala u svakom posebnom gradu.[234]

Ogroman ekonomski napredak koji je ostvarila većina italijanskih gradova upravo u vreme kada su ti ratovi bili najžešći[235], i savezi koji su vrlo lako bili sklapani između gradova, još bolje ilustruju te borbe i dodatno potkopavaju gorepomenutu teoriju. Moćni savezi nastali su već između 1130. i 1150 godine, a nekoliko godina kasnije, kada je Fridrih Barbarosa napao Italiju i, uz podršku plemića iz nekih nazadnih gradova, krenuo na Milano, narodni propovednici podigli su narodno oduševljenje. Krema, Pjaćenca, Breša, Tortona, itd. priskočili su u pomoć. Zastave gildi Verone, Padove, Vićence i Treviza vijorile su se jedna pored druge u gradskim logorima sučelice zastavama cara i plemića. Naredne godine nastala je Lombardijska liga, a šezdeset godina kasnije vidimo je ojačanu mnogim drugim gradovima koji formiraju trajnu organizaciju sa jednom polovinom svojih federalnih ratnih rezervi u Đenovi a drugom u Veneciji.[236] U Toskani, Firenca je predvodila još jedan moćan savez, kojem su pripadali Luka, Bolonja, Pistoja, i drugi gradovi, i koji je odigrao važnu ulogu u potiskivanju plemića u srednjoj Italiji, dok su manji savezi bili uobičajena pojava. Prema tome, iako su sitne zavisti nesumnjivo postojale, i bilo je lako posejati zavadu, oni sigurno nisu sprečavali gradove da se ujedine radi zajedničke odbrane slobode. Tek kasnije, kada su odvojeni gra-

---

[234] Ferarijeva uopštavanja često su previše teorijska da bi uvek bila tačna; ali ta gledišta o ulozi koju su plemići igrali u gradskim ratovima zasnovana su na širokom spektru autentičnih činjenica.

[235] Samo oni gradovi koji su se uporno držali interesa barona, kao Piza ili Verona, izgubili su ratove. Za mnoge gradove koji su se borili na baronovoj strani, poraz je takođe bio početak oslobođenja i napretka.

[236] Ferrari, *Ibid*, II, str. 18, 104, i dalje; Leo i Botta, op. cit., I, str. 432.

dovi postali male države, ratovi su izbijali između njih, kao što uvek mora biti kada se države bore za prevlast ili kolonije.

Slični savezi bili su osnovani u Nemačkoj za istu svrhu. Kada je, pod naslednicima Konrada, zemlja postala plen beskrajnih sukoba između plemića, vestfalski gradovi sklopili su savez protiv vitezova, a jedna od njegovih klauzula bila je da se nikada ne pozajmljuje novac vitezu koji bi nastavio da krije ukradenu robu.[237] Kada su „vitezovi i plemići živeli od pljačke i ubijali koga su hteli", kako se žali Fridrih Zorn u delu *Wormser Chronik* (*Hronika Vormsa*), gradovi na Rajni (Majnc, Keln, Špajer, Strazbur i Bazel) preuzeli su inicijativu u ligi koja je uskoro brojala šezdeset savezničkih gradova, potisnuli su pljačkaše, i održali su mir. Kasnije je savez gradova Švabije, podeljen u tri „mirovna okruga" (Augsburg, Konstanc, i Ulm), imao istu svrhu. Čak i kada su ti savezi bili raskinuti[238], oni su živeli dovoljno dugo da pokažu kako je – dok su navodni mirotvorci, kraljevi, carevi, i crkva, podsticali zavadu, i sami bili bespomoćni pred vitezovima pljačkašima – iz gradova došao taj impuls za ponovnim uspostavljanjem mira i saveza. Gradovi su – a ne carevi – bili pravi tvorci narodnog jedinstva.[239]

Slični savezi malih sela organizovani su za istu svrhu, a pošto je taj predmet sada privukao pažnju Lušera, uskoro možemo očekivati dosta saznanja o njemu. Sela su se udružila u male federacije u ruralnoj oblasti (*contado*) Firence, i takođe u oblastima pod jurisdikcijom Novgoroda i Pskova. U Francuskoj postoje direktni dokazi da je federacija sedamnaest sela postojala u Lionu skoro sto godina (do 1256), i da se žestoko borila za svoju nezavisnost. Još tri seljačke republike, koje su se

---

[237] Johannes Falke, *Die Hansa als Deutsche See- und Handelsmacht* (*Hanza kao nemačka pomorska i trgovačka sila*), Berlin, 1863, str. 31, 55.

[238] Za Ahen i Keln imamo direktna svedočanstva o biskupima ta dva grada – jedan od njih, koga je neprijatelj kupio, otvorio mu je kapije grada.

[239] Vidi činjenice, ali ne uvek i zaključke, Nitzsch,, op. cit, III, 133 i dalje; takođe Kallsen, *Ibid*, I, str 458, itd.

zaklele na povelje slične onima u Lionu i Soasonu, postojale su u okolini Liona, a pošto su njihove teritorije bile susedne, one su podržavale jedna drugu u svojim oslobodilačkim ratovima. U celini uzev, Lušer je mišljenja da je mnogo takvih federacija moralo nastati u Francuskoj u dvanaestom i trinaestom veku, ali da su dokumenti vezani za njih uglavnom izgubljeni. Naravno, budući da nisu bile zaštićene zidovima, kraljevi i gospodari mogli su ih lako ugušiti. Ali u određenim povoljnim okolnostima, kada su pronalazili podršku u savezu gradova i zaštitu u svojim brdima, takve seljačke republike postajale su nezavisne jedinice Švajcarske konfederacije.[240]

Savezi između gradova za miroljubive svrhe bili su vrlo česta pojava. Uzajamni odnosi koji su uspostavljeni tokom perioda oslobođenja nisu bili prekidani kasnije. Ponekad, kada bi sudije (*scabini*) iz nemačkog grada – koji su bili dužni da izreknu presudu u nekom novom i komplikovanom slučaju – izjavile da ne znaju šta da presude (*des Urtheiles nicht weise zu sein*), oni bi slali delegate u drugi grad da pronađu presudu. Isto se događalo u Francuskoj[241], dok su Forli i Ravena poznati po tome što su uzajamno naturalizovali svoje građane i davali im puna prava u oba grada. Predočiti spor koji je nastao između dva grada, ili unutar grada, nekoj drugoj komuni koja je bila pozvana da postupa kao arbitar, bilo je takođe u duhu tog vremena.[242] Trgovački sporazumi između gradova bili su potpuno

[240] O komuni Liona, koja je do Melvilovog istraživanja (Maximilien Melleville), *Histoire de la Commune du Laonnais* (*Istorija Lionske komune*), Pariz, 1853, bila brkana sa komunom Laona, vidi Luchaire, op. cit, str. 75 i dalje. O prvim gildama seljaka i potonjim savezima, vidi R. Wilman, „Die ländlichen Schutzgilden Westphaliens" („Seoske zaštitne gilde Vestfalena"), u časopisu za kulturnu istoriju *Zeitschrift für Kulturgeschichte*, nova serija, sveska III, navedeno u Otto Henne am Rhyn, *Kulturgeschichte des deutschen Volkes* (*Kulturna istorija nemačkog naroda*), III, str. 249.

[241] Luchaire, *Ibid*, str. 149.

[242] Dva značajna grada, kao što su Majnc i Vorms, rešavala su politički spor pomoću arbitraže. Nakon izbijanja građanskog rata u Abevilu,

uobičajeni.[243] Savezi za regulaciju proizvodnje i veličine buradi koja su bila korišćena za trgovinu vinom, „savezi za haringe", i tako dalje, bili su samo prethodnici velikih trgovačkih saveza flamanske Hanze, i kasnije velike severnonemačke Hanze, čija istorija može sama da pruži stranice i stranice primera saveznog duha koji je prožimao ljude tog vremena. Jedva da je potrebno dodati da su kroz hanzeatske saveze srednjovekovni gradovi više doprineli razvoju međunarodnog saobraćaja, navigacije, i pomorskih otkrića nego sve države u prvih sedamnaest vekova naše ere.

Ukratko, savezi između malih teritorijalnih jedinica, kao i među ljudima ujedinjenim u zajedničkim poduhvatima unutar svojih gildi, i federacije između gradova i grupa gradova, činili su samu suštinu života i mišljenja tokom tog perioda. Prvih pet od drugih deset vekova naše ere mogu se stoga opisati kao ogromno nastojanje da se obezbedi uzajamna pomoć i podrška u velikim razmerama, preko načela federacije i udruživanja sprovođenog u svim oblastima ljudskog života i na svim mogućim nivoima. Taj pokušaj je bio veoma uspešan. On je ujedinio ljude koji su prethodno bili podeljeni. Obezbedio im je veoma veliki prostor slobode i udesetostručio je njihove snage. U vreme kada su mnoge sile gajile partikularizam, i kada je moglo biti mnogo razloga za zavadu i zavist, zadovoljstvo je videti da su gradovi raštrkani širom čitavog kontinenta imali toliko toga zajedničkog, i da su bili toliko spremni da stupe u savez radi postizanja mnogih zajedničkih ciljeva. U dugom vremenskom trajanju, oni su podlegli pred moćnim neprijateljima: ne shvativši načelo uzajamne pomoći dovoljno široko, sami su počinili

---

Amjen je postupao kao arbitar 1231. godine (Luchaire, *Ibid*, str 149); i tako dalje.

[243] Vidi, na primer, Wilhelm Stieda, „Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im XIV und XV Jahrhundert" („Hanzeatski sporazumi o gradskoj trgovini u XIV i XV veku"), str. 114.

fatalne greške. Ali nisu nestali zbog svojih zavisti, a njihove greške nisu bile nedostatak savezničkog duha među njima.

Rezultati tog novog pokreta koji je čovečanstvo stvorilo u srednjovekovnom gradu bili su ogromni. Na početku jedanaestog veka, gradovi Evrope bili su male grupe bednih koliba, ukrašene samo niskim nezgrapnim crkvama, čiji graditelji nisu znali kako da naprave svod. Zanati su bili u svom detinjstvu i uglavnom su se sastojali od nešto pletenja i kovanja. Obrazovanje je pronađeno u svega nekoliko manastira. Trista pedeset godina kasnije, lice Evrope bilo je izmenjeno. Zemlja je bila prekrivena bogatim gradovima, okruženim ogromnim debelim zidovima koji su bili ulepšani kulama i kapijama, a svaka od njih je bila posebno umetničko delo. Zvonici katedrala, zamišljenih u velikom stilu i izdašno ukrašenih, dizali su se do neba, pokazujući čistotu oblika i hrabrost mašte koje danas uzalud pokušavamo da dostignemo. Zanati i veštine uzdigli su se do takvog nivoa savršenstva da se čak i sada jedva možemo pohvaliti činjenicom da smo ga u mnogim aspektima nadmašili, osim ako se inventivna veština radnika i superiorna završna obrada njegovog dela ne bi cenili više od brzine izrade. Mornarice slobodnih gradova izbrazdale su severno i južno Sredozemlje u svim pravcima. Još jedan korak više, i prešle bi okeane. Širom velikih oblasti zemlje blagostanje je zamenilo bedu. Obrazovanje se razvilo i raširilo. Razvijeni su metodi nauke. Položena je osnova prirodne filozofije, i put je bio popločan za sve mehaničke izume kojima se naše vreme toliko ponosi. Takve su bile magične promene koje su ostvarene u Evropi za manje od četiri stotina godina. A gubici koje je Evropa pretrpela padom njenih slobodnih gradova mogu se razumeti samo ako sedamnaesti vek uporedimo sa četrnaestim i trinaestim. Nestalo je bilo blagostanje koje je prethodno krasilo Škotsku, Nemačku i ravnice Italije. Putevi su

zapali u bedno stanje, gradovi su raseljeni, rad je pretvoren u ropstvo, zanatsvo je iščezla i trgovina je propadala.[244]

Iako nam srednjovekovni gradovi nisu zaveštali nikakve pisane dokumente koji bi svedočili o njihovoj veličanstvenosti, i nisu ostavili ništa iza sebe osim spomenika graditeljske umetnosti koje sada gledamo širom Evrope, od Škotske do Italije, i od Đirone u Španiji do Vroclava na slovenskoj teritoriji, još uvek možemo zaključiti da su vremena nezavisnog života gradova bila vremena najvećeg razvoja ljudskog uma tokom hrišćanske ere sve do kraja osamnaestog veka. Gledajući, na primer, srednjovekovnu sliku koja prikazuje Nirnberg sa njegovim mnoštvom kula i uzvišenih tornjeva, od kojih je svaki nosio pečat slobodnog stvaralačkog umeća, teško možemo zamisliti da je trista godina ranije taj grad bio samo skup bednih udžerica. I naše divljenje raste kada uđemo u detalje arhitekture i dekoracija svake od nebrojenih crkava, zvonika, kapija i opštinskih domova raštrkanih širom Evrope, istočno sve do Bohemije i danas mrtvih gradova poljske Galicije. Nije samo Italija, ta majka umetnosti, već je cela Evropa puna takvih spomenika. Činjenica da je od svih umetnosti arhitektura – društvena umetnost iznad svega – dostigla najviši razvoj, značajna je sama po sebi. Da bi bila to što je bila, morala je proisteći iz izrazito društvenog života.

Srednjovekovna arhitektura dostigla je svoju veličinu ne samo zbog toga što je bila prirodno dostignuće ručnog rada; ne samo zato što su svaku zgradu, svaku arhitektonsku dekoraciju, izumeli ljudi koji su iz iskustva sopstvenih ruku znali kakvi se umetnički efekti mogu postići u kamenu, gvožđu, bronzi ili

---

[244] Cosmo Innes, *Scotland in the Middle Ages: Sketches of Early Scotch History and Social Progress* (*Škotska u srednjem veku: skice rane škotske istorije i društvenog napretka*), navedeno u sveštenik Denton, ibid, str. 68, 69; Lamprethovo delo Deutsches wirthschaftliche Leben im Mittelalter (Nemački ekonomski životu u srednjem veku), koje je prikazao Šmoler u svom Godišnjaku (Jahrbuch), sveska XII; Sismondijev *Tableau de l'agriculture toscane* (Prikaz toskanske poljoprivrede), str. 226 i dalje.

čak u prostom drvetu i malteru; ne samo zato što je svaki spomenik bio rezultat kolektivnog iskustva, akumuliranog u svakoj „tajni" zanata.[245] Ona je bila veličanstvena zato što je rođena iz velike ideje. Kao i grčka umetnost, ona je izrasla iz zamisli bratstva i jedinstva odnegovanih u gradu. Imala je smelost koja se mogla steći samo u hrabrim borbama i pobedama. Imala je izraz snage, zato što je snaga prožimala čitav život grada. Katedrala ili opštinska kuća simbolizovali su veličinu organizma čiji je graditelj bio svaki zidar i kamenorezac, a srednjovekovna građevina se pojavljuje, ali ne kao usamljeni pokušaj kojem je hiljade robova doprinelo delom koje im je zadala mašta jednog čoveka. Čitav grad je učestvovao u njoj. Uzvišeni zvonici, veličanstveni sami po sebi, uzdižu se iznad zgrade u kojoj je pulsirao život grada – ne iznad besmislene skele kao gvozdeni toranj u Parizu, ne kao lažna građevina u kamenu čija je namena da prikrije ružnoću gvozdenog rama, kao na londonskom Tauerbridžu. Poput Akropolja u Atini, svrha katadrale srednjovekovnog grada bila je slavljenje veličine pobedničkog grada, simbolizovanje saveza njegovih zanata, izražavanje slave svakog građanina u gradu koji je stvorio. Nakon što bi ostvario svoju zanatsku revoluciju, grad je često započinjao novu katedralu kako bi izrazio novi, širi, i opštiji savez u nastajanju.

---

[245] Džon Enet (John J. Ennett, *Six Essays*, London, 1891) ima odlične stranice o tom aspektu srednjovekovne arhitekture. Gospodin Vilis (Willis) je u svom dodatku Hjuelovoj (William Whewell), *History of Inductive Sciences* (*Istorija induktivnih nauka*, I, str. 261–262) ukazao na lepotu mehaničkih odnosa u srednjovekovnim građevinama. „Sazrela je nova dekorativna konstrukcija", piše Vilis, „koja nije osujećivala i kontrolisala, već je pomagala i harmonizovala mehaničku konstrukciju. Svaki elemenat, svaki oblikovani ukras, postao je podupirač težine; i zahvaljajući mnoštvu potpora koje pomažu jedna drugoj, i sledstvenoj razdeobi težine, oko je uživalo u stabilnosti građevine, uprkos neobično vitkim aspektima posebnih delova". Umetnost koja je iznikla iz društvenog života grada ne bi se mogla bolje opisati.

Raspoloživa sredstva za te velike poduhvate bila su nesrazmerno mala. Katedrala u Kelnu započeta je sa godišnjim troškom od samo petsto maraka; poklon od sto maraka bio je upisan kao velika donacija;[246] i čak kada se rad približio kraju, i kada su pokloni pristizali u srazmernim količinama, godišnji trošak u novcu iznosio je oko pet hiljada i nikada nije premašio četrnaest hiljada maraka. Katedrala u Bazelu izgrađena je sa jednako malim sredstvima. Ali svaka korporacija davala je svoj deo – u kamenu, radu i dekorativnom geniju – *svom* zajedničkom spomeniku. Svaka gilda izražavala je u njemu svoje političke ideje, pričajući u kamenu ili bronzi istoriju grada, slaveći principe „slobode, jednakosti, i bratstva"[247], hvaleći saveznike grada, i šaljući svoje neprijatelje u večnu vatru. I svaka gilda izlila je svoju *ljubav* na zajednički spomenik bogato ga ukrašavajući obojenim prozorima, slikama, „kapijama, dostojnim da budu kapije raja", kako je rekao Mikelanđelo, ili kamenim dekoracijama svakog najmanjeg kutka zgrade.[248] Mali gradovi, čak i male parohije[249], takmičili su se sa velikim aglomeracijama u tom pregnuću, a katedrala u Laonu ili katedrala sv. Uana jedva da zaostaju za katedralom u Remsu, ili za opštinskim domom u Bremenu, ili za zvonikom narodne skupštine u Vroclavu. „Zajednica ne sme započeti nijedno delo osim onog koje je zamišljeno kao odgovor na veliko srce komune, koje je sačinjeno od srca svih građana, ujedinjenih u zajedničkoj volji" – to su bile reči firentinskog

[246] L. Ennen, *Der Dom zu Köln, seine Construction und Anstaltung* (*Katedrala u Kelnu, njena izgradnja i oblikovanje*), Keln, 1871.

[247] Te tri skulpture su među spoljnim dekoracijama katedrale Notr Dam u Parizu.

[248] Srednjovekovna umetnost, kao i grčka umetnost, nije poznavala one neobične robne kuće koje mi zovemo nacionalna galerija ili muzej. Slika je bila naslikana, skulptura je bila izvajana, bronzani ukras je bio izliven, da stoji na svom pravom mestu na spomeniku komunalne umetnosti. Delo je tu živelo, bilo je deo celine, i doprinosilo je jedinstvu impresije koju je proizvodila celina.

[249] John J. Ennett, *Six Essays*, „Second Essay", str. 36.

veća. I taj duh se pojavljuje u svim komunalnim radovima od opšte koristi, kao što su kanali, terase, vinogradi i voćnjaci širom Firnce, ili kanali za navodnjavanje koji presecaju ravnice Lombardije, ili luka i akvadukt Đenove, ili zapravo sva dela te vrste koja je stvorio skoro svaki grad.[250]

Svi zanati napredovali su na isti način u srednjovekovnim gradovima, a naše sadašnje veštine uglavnom su samo nastavak onoga što se razvilo u to vreme. Blagostanje flamanskih gradova bilo je zasnovano na finoj vunenoj odeći koju su izrađivali. Firenca je na početku četrnaestog veka, pre crne smrti, proizvodila od 70 do 100 hiljada vunenih platana (*panni*), čija je vrednost bila 12 hiljada florina.[251] Oblikovanje dragocenih metala, umeće livenja i finog kovanja gvožđa, bili su dostignuća srednjovekovnih „tajni" koje su u svojim oblastima uspele da postignu sve što se moglo napraviti rukama, bez upotrebe moćnog pogonskog motora. Rukama i maštom, jer, da se poslužimo Hjuelovim rečima:

> „Pergament i papir, štampanje i graviranje, usavršeno staklo i čelik, barut, satovi, teleskopi, mornarev kompas, reformisani kalendar, decimalno označavanje; algebra, trigonometrija, hemija, kontrapunkt (izum jednak novom stvaranju muzike): sve su to dostignuća koja mi nasleđu-

[250] Sismondi, *Ibid*, IV, str. 172; XVI, str. 356. Veliki kanal, *Naviglio Grande*, koji donosi vodu iz Tičina, započet je 1179. godine, to jest, posle osvajanja nezavisnosti, i završen je u trinaestom veku. O potonjem raspadu, vidi poglavlje XV, str. 355.

[251] Godine 1336, u Firenci je osnovne škole pohađalo osam do deset hiljada dečaka i devojčica, hiljadu do hiljadu dvesta dečaka išlo je u njenih sedam srednjih škola, i od petsto pedeset do šest stotina studenata učilo je u njenim univerzitetima. Trideset komunalnih bolnica imalo je preko hiljadu kreveta za devedeset hiljada stanovnika (Capponi, II, str. 249 i dalje). Više nego jednom ukazano je od strane merodavnih autora da je obrazovanje po pravilu bilo na mnogo višem nivou nego što se pretpostavlja. To je sigurno važilo i za demokratski Nirnberg.

jemo od onoga što se tako omalovažavajuće naziva statičnim periodom" (*Istorija induktivnih nauka*, I, 252).

Istina je da nijedan novi princip nije pokazan u nijednom od tih otkrića, kako veli Hjuel. Ali srednjovekovna nauka učinila je nešto više od direktnih otkrića novih principa. Ona je pripremila otkrića svih novih principa koje danas poznajemo u mehaničkim naukama: istraživača je navikla da se drži činjenica i da rasuđuje iz njih. To je bila induktivna nauka, iako još uvek nije shvatila značaj i moć indukcije, i ona je položila temelje mehanike i prirodne filozofije. Frensis Bejkon, Galileo i Kopernik bili su direknti potomci Rodžera Bejkona i Majkla Skota, kao što je parna mašna bila direktni proizvod istraživanja o težini atmosfere sprovedenih na italijanskim univerzitetima, i matematičkih i tehničkih učenja koja odlikuju Nirnberg.

Ali zašto bismo uporno insistirali na napretku nauke i zanatstva u srednjovekovnom gradu? Nije li dovoljno pokazati na katedrale u oblasti majstorstva, i na italijanski jezik i poeziju Dantea u oblasti mišljenja, da bi se odmah pokazala mera toga što je srednjovekovni grad *stvorio* tokom četiri stoleća svog života?

Srednjovekovni gradovi nesumnjivo su učinili ogromnu uslugu evropskoj civilizaciji. Oni su je sprečili da odluta u teokratije i stare despotske države; darovali su joj raznovrsnost, samopouzdanje, silu inicijative, i ogromne intelektualne i materijalne snage koje sada poseduje, i koji su najbolji zalog njene sposobnosti odupiranja svakoj novoj invaziji sa Istoka. Ali zašto ti centri civilizacije – koji su pokušali da odgovore na duboko ukorenjene potrebe ljudske prirode, i koji su bili tako puni života – nisu živeli duže? Zašto ih je obuzela staračka malaksalost u šesnaestom veku? I, nakon što su odbili toliko mnogo spoljnih napada, i tek što su pribrali novu snagu iz svojih unutrašnjih borbi – zašto su na kraju podlegli i prvim i drugim?

Mnogi uzroci doprineli su tom ishodu: neki od njih imaju svoje korene u dalekoj prošlosti, dok drugi potiči iz greški po-

činjenih od strane samih gradova. Pred kraj petnaestog veka, već su nastajale moćne države rekonstruisane prema starom rimskom obrascu. U svakoj zemlji i u svakoj oblasti, neki feudalni gospodar, lukaviji, skloniji gomilanju, i često bezkrupuloznij od svojih suseda, uspeo je da za sebe prigrabi bogatije lične posede, više seljaka na svojoj zemlji, više vitezova u svojoj pratnji, i više zlata u svojim sanducima. Za svoje sedište izabrao je grupu sela sa dobrim položajem, još uvek nevičnih slobodnom komunalnom životu – Pariz, Madrid, Moskva –, i radom svojih kmetova od njih je napravio kraljevske utvrđene gradove, gde je slobodnom raspodelom seoskih imanja privukao ratne drugove, a trgovce zaštitom koju je nudio trgovini. Tako je položeno seme buduće države, koje je polako počelo da apsorbuje druge slične centre. Advokati, vešti proučavaoci rimskog prava, sjatili su se u takve centre. Uporna i ambiciozna vrsta ljudi iznikla je među buržujima, koji su jednako mrzeli nevaspitanost gospodara kao i to što su zvali bezakonjem seljaka. Sami oblici seoske zajednice, nepoznati njihovom zakonu, i sama načela federalizma, bili su im odbojni kao „varvarsko" nasleđe. Cezarizam, podržan izmišljotinom o narodnom pristanku i silom oružja, bio je njihov ideal, i oni su naporno radili za one koji su obećali da će ga ostvariti.[252]

Hrišćanska crkva, nekada u pobuni protiv rimskog prava a sada njegov saveznik, radila je u istom pravcu. Pokušaj da se uspostavi teokratsko carstvo Evrope pokazao se kao neuspešan, a inteligentniji i ambiciozniji biskupi sada su davali podršku onima za koje su računali da će ponovo uspostaviti

[252] Uporedi sa odličnim Rankeovim (Leopold Ranke) razmatranjima suštine rimskog prava u njegovom delu *Weltgeschichte* (*Istorija sveta*), tom IV, deo 2, str. 20–31; i takođe sa Sismondijevim zapažanjima o ulozi koju su pravnici (*légistes*) odigrali u uspostavljanju kraljevske vlasti (*Histoire des Français*, Pariz, 1826, VIII, str. 85–99). Narodna mržnja prema tim „weise Doktoren und Beutelschneider des Volks" („mudrim doktorima i džeparošima naroda"), izbila je punom snagom u prvim godinama šesnaestog veka u propovedima ranog pokreta reformacije.

vlast kraljeva Izraela ili careva Konstantinopolja. Crkva je izlila svoju svetost na vladare koji su se uspinjali: krunisala ih je kao predstavnike Boga na zemlji, u njihovu službu upregla je obrazovanje i državništvo svojih sveštenika, svoje blagoslove i prokletstva, svoja bogatstva, i simpatije koje je zadržala među siromašnima. Seljaci, koje gradovi nisu uspeli ili nisu hteli da oslobode, uverivši se da su burgeri nemoćni da okončaju beskrajne ratove između vitezova, – koje su morali tako skupo da plaćaju – sada su ulagali svoje nade u kralja, cara ili velikog kneza. I dok su im pomagali da savladaju moćne feudalne posednike, oni su im pomogli da ustanove centralizovanu državu. I na kraju, invazije Mongola i Turaka, sveti rat protiv Mavara u Španiji, kao i užasni ratovi koji su ubrzo izbili između rastućih centara vrhovne vlasti – Il de Fransa i Burgundije, Škotske i Engleske, Engleske i Francuske, Litvanije i Poljske, Moskve i Tvera, itd. – doprineli su istom ishodu. Nastale su moćne države, a gradovi su sada morali da se odupiru ne samo labavim savezima gospodara, već i snažno organizovanim centrima, koji su na raspolaganju imali armije kmetova.

Najgore je bilo to što su rastuće autokratije pronašle podršku u podelama koje su narasle unutar samih gradova. Osnovna ideja srednjovekovnog grada bila je velika, ali nije bila dovoljno široka. Uzajamna pomoć i podrška ne mogu biti ograničeni na malu zajednicu. Oni se moraju proširiti na svoju okolinu, ili će naprotiv ta okolina apsorbovati zajednicu. Tu je srednjovekovni građanin počinio strašnu grešku na samom početku. Umesto da gleda na seljake i zanatlije koji su se sakupljali pod zaštitom gradskih zidina kao na veliko mnoštvo pomoćnika koji će doprineti svojim delom u stvaranju grada, – kao što zaista i jesu – nastala je oštra podela između „porodica“ starih burgera i došljaka. Sve koristi od komunalne trgovine i zajedničke zemlje bile su rezervisane za te prve, a ovima drugima nije bilo ostavljeno ništa osim prava da slobodno koriste veštinu svojih ruku. Grad je tako postao podeljen na „burgere“ ili „članove

zajednice", i „stanovnike".[253] Trgovina, koja je prethodno bila zajednička, sada je postala privilegija trgovačkih i zanatskih „porodica", i sledeći korak – da postane individualna, ili privilegija tlačiteljskih trustova – bio je neizbežan.

Ista podela dogodila se između pravog grada i okolnih sela. Komuna se dobro pomučila da oslobodi seljake, ali njeni ratovi protiv gospodara postali su, kao što je već pomenuto, ratovi za oslobođenje samog grada od gospodara, a ne za oslobođenje seljaka. Ona je gospodaru ostavila njegova prava na seljake, pod uslovom da više ne zlostavlja grad i da postane su-građanin. Ali plemići koje je grad „usvojio", i koji su sada stanovali iza njegovih zidina, samo su nastavili svoj stari rat unutar granica samog grada. Povinovanje sudu prostih zanatlija i trgovaca nije bilo po njihovom ukusu, i svoje stare borbe nastavili su da vode na ulicama. Svaki grad je tada imao svoje Kolone i Orsine, svoje Overstolce i Vajse. Vukući velike prihode iz imanja koja su zadržali, oni su se okružili brojnim klijentima i feudalizovali su običaje i navike samoga grada. A kada je u gradskim zanatskim klasama počelo da se oseća nezadovoljstvo, oni su ponudili svoj mač i svoje sledbenike da te razlike razreše slobodnom borbom, kako ne bi dopustili da nezadovoljstvo pronađe svoje kanale koje je uspevalo da pronađe u starim vremenima.

Najveća i najfatalnija greška većine gradova bila je zasnivanje njihovog bogatstva na trgovini i industriji, uz zanemarivanje poljoprivrede. Oni su tako ponovili grešku koju su prethodno počinili gradovi antičke Grčke, i kroz nju su pali u iste zločine.[254] Otuđenje velike većine gradova od zemlje nužno ih je odvuklo

---

[253] Brentano je potpuno razumeo fatalne posledice borbe između „starih burgera" i došljaka. Miaskovski, u svom radu o seoskim zajednicama Švajcarske, ukazao je na istu pojavu unutar seoskih zajednica.

[254] Trgovina robovima otetim na Istoku nikada se nije prekidala u italijanskim republikama sve do petnaestog veka. Njene slabe tragove pronalazimo takođe u Nemačkoj i na drugim mestima. Vidi Luigi Cibrario, *Della schiavitù e del servaggio* (O *ropstvu i robovanju*), 2 toma, Milano, 1868; profesor Lučicki, „Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV

u neprijateljsku politiku prema zemlji, koja je postajala sve očiglednija u vreme Edvarda III[255], francuske Žakerije, Husitskih ratova i Seljačkog rata u Nemačkoj. S druge strane, trgovačka politika ih je uvukla u daleka preduzeća. Italijani su osnovali kolonije na jugoistoku, nemački gradovi na istoku, a slovenski gradovi na severoistoku. Počele su da se drže plaćeničke vojske za kolonijalne ratove, i uskoro takođe za lokalnu odbranu. Pozajmice su sklapane u tolikoj meri da su potpuno demoralisale građane, a unutrašnje borbe su postajale sve gore i gore uoči svakih izbora, tokom kojih je ulog bio kolonijalna politika u interesu nekoliko porodica. Produbila se podela između bogatih i siromašnih, a kraljevska vlast je u XVI veku u svakom gradu među siromašnima pronašla podršku i spremne saveznike.

Postoji još jedan uzrok raspada komunalnih institucija, koji je viši i leži dublje nego svi gorepomenuti. Istorija srednjovekovnih gradova pruža jednu od najupečatljivijih ilustracija moći *ideja* i *načela* nad sudbinom čovečanstva, i potpuno suprotnih rezultata koji se postižu kada se dogodi duboki preobražaj glavnih ideja. Oslanjanje na svoje snage i federalizam, suverenitet svake grupe, i izgradnja političkog tela od jednostavnog do složenog, bile su glavne ideje jedanaestog veka. Ali te ideje su se potpuno promenile od tog vremena. Učenici rimskog prava i crkveni velikodostojnici, blisko povezani još od vremena Inoćentija III, uspeli su da parališu ideju – ideju antičke Grčke – koja je prebivala u osnovi gradova. Dve ili tri stotine godina oni su sa predikaonica, univezitetskih katedri i sudijskih stolica propovedali da se spas mora tražiti u snažno centralizovanoj državi, stavljenoj pod polubožansku vlast[256], da u ime opšteg

---

и XV столетиях" („Ropstvo i ruski robovi u Firenci u XIV i XV veku"), u *Известиях* Kijevskog univerziteta, 1885.

[255] J. R. Green, *History of the English People* (*Istorija engleskog naroda*), London, 1878, I, str. 455.

[256] Vidi teorije koje su bolonjski advokati objavili već na kongresu u Ronkalji 1158. godine.

spasa *jedan* čovek može počiniti bilo kakvo nasilje: spaliti muškarce i žene na lomači, učiniti da oni nestanu u neopisivim mučenjima, baciti cele oblasti u najgoru bedu. Niti su propustili da ispredaju upozoravajuće lekcije o toj ideji u velikim razmerama, i sa nečuvenom okrutnošću, gde god su kraljev mač i crkvena vatra, ili oboje odjednom, mogli da dopru. Sa tim poukama i primerima, koji su se stalno ponavljali i nametali javnoj pažnji, sami umovi građana bili su preoblikovani u novi kalup. Oni su počeli da misle kako nijedna vlast nije previše velika, i da nijedno postepeno ubijanje nije okrutno, ako im je svrha „javna bezbednost". I sa tom novom usmerenošću uma i novim verovanjem u moć jednog čoveka, stari federalistički princip je izbledeo, a sam stvaralački duh masa je odumro. Rimska ideja je pobedila, i u takvim okolnostima centralizovana država je u gradovima našla lako dostupan plen.

Firenca u petnaestom veku je tipičan primer te promene. Nekada je narodna revolucija bila znak novog početka. Ali u to vreme, kada se narod doveden do očaja pobunio, on više nije imao konstruktivne ideje. Nijedna nova ideja nije došla iz tog pokreta. Umesto četiri stotine, u komunalnu skupštinu bilo je postavljeno hiljadu predstavnika. U vladu (*signoria*) je ušlo stotinu umesto osamdeset ljudi. Ali revolucija brojeva može biti uzaludna. Narodno nezadovoljstvo je raslo, i nove pobune su usledile. Spasilac – „tiranin" – bio je taj kome su se obratili. On je poklao pobunjenike, ali raspadanje komunalnog tela se nastavilo gore nego ikada. A kada se, posle nove pobune, narod Firence obratio za savet svom najuglednijem čoveku, Đirolamu Savonaroli, odgovor tog monaha je glasio: „O, narode moj, ti znaš da ja ne mogu da ulazim u državne stvari… pročisti svoju dušu, i ako u takvom stanju duha reformišeš grad, onda ćeš, narode Firence, započeti reformu u celoj Italiji!" Karnevalske maske i opake knjige bile su spaljenje, donet je zakon o dobročinstvu i još jedan protiv zelenaša – a demokratija Firence je ostala tamo gde je i bila. Stari duh je nestao. Sa prevelikim poverenjem u vlast, ljudi su prestali da veruju u sebe. Nisu bili

u stanju da pokrenu nova pitanja. Država je trebalo samo da uđe i uništi njihove poslednje slobode.

Ipak, tok uzajamne pomoći i podrške nije izumro u masama, već je nastavio da teče čak i nakon poraza. Podigao se ponovo sa zadivljujućom snagom, odgovarajući na komunističke apele prvih propagandista reformi, nastavio je da postoji čak i nakon što su mase, ne uspevajući da ostvare život koji su se nadali da će započeti u nadahnuću reformisane religije, pale pod kontrolu autokratske vlasti. On teče čak i sada, i traži svoj put kako bi pronašao novi izraz koji neće biti država, niti srednjovekovni grad, niti seoska zajednica varvara, niti divlje pleme, već koji će se nastaviti iz svih njih, a ipak će biti superioran u odnosu na njih u svojim širim i dubljim humanim idejama.

Sedmo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU NAMA

Narodne pobune na početku perioda države. — Institucije uzajamne pomoći u sadašnjosti. — Seoska zajednica: njene borbe protiv ukidanja od strane države. — Običaji koji potiču od života seoske zajednice, zadržani u našim savremenim selima. — Švajcarska, Francuska, Nemačka, Rusija.

Sklonost ka uzajamnoj pomoći u čoveku ima tako daleko poreklo, i tako je duboko isprepletana sa celokupnom prošlom evolucijom ljudskog roda, da se održala u čovečanstvu sve do sadašnjeg vremena, uprkos svim nesrećnim promenama u istoriji. Ta sklonost je evoluirala uglavnom u periodima mira i blagostanja. Ali čak i kada su se ljudima događale najveće nesreće – kada su cele zemlje bile opustošene u ratovima, kada su čitavi narodi bili desetkovani bedom ili stenjali pod jarmom tiranije – ista težnja nastavila je da živi u selima i među siromašnijim klasama u gradovima. Ona ih još uvek drži zajedno, i tokom dugih vremenskih razdoblja, ona je reagovala protiv onih vladajućih, ratobornih i razaračkih manjina koje su je odbacivale kao sentimentalnu besmislicu. Kad god je čovečanstvo moralo da razvije i osmisli novu društvenu organizaciju, prilagođenu novoj fazi razvoja, njegov konstruktivni genij uvek je pronalazio elemente i inspiraciju za novi početak u toj istoj, uvek živoj težnji. Nove ekonomske i društvene institucije, ukoliko su bile tvorevine naroda, novi etički sistemi, i nove religije – svi su po-

tekli iz tog istog izvora, a etički napredak naše vrste, sagledan u svojim širokim crtama, izgleda kao postepeni kontinuirani hod načela uzajamne pomoći od plemena sve do većih i većih aglomeracija, sve dok na kraju ne obuhvati celo čovečanstvo, bez obzira na njegove različite vere, jezike i narode.

Nakon što su prošli kroz fazu divljeg plemena, a zatim kroz seosku zajednicu, Evropljani su morali da razviju novi oblik organizacije u srednjem veku koji je bio u prednosti u tome što je dozvoljavao širok spektar lične inicijative, dok je istovremeno uglavnom zadovoljavao čovekovu potrebu za uzajamnom podrškom. Savez seoskih zajednica, prekriven mrežom gildi i bratstava, stvoren je u srednjovekovnim gradovima. O ogromnim rezultatima koji su postignuti u tom novom obliku saveza – u opštem blagostanju, industrijama, zanatskim veštinama, nauci, i trgovini – raspravaljali smo detaljno u prethodnim poglavljima, i takođe smo pokušali da pokažemo zašto su srednjovekovne republike – okružene oblastima koje su kontrolisali neprijateljski feudalni gospodari, nesposobne da seljake oslobode kmetstva, i postupno iskvarene idejom rimskog cezarizma – bile osuđene na to da postanu plen rastućih vojničkih država krajem petnaestog veka.

Ali pre nego što su podlegle sveapsorbujućoj vlasti države tokom naredna tri veka, mase su učinile zadivljući pokušaj rekonstruisanja uzajamne pomoći i podrške na staroj osnovi. Dobro je poznato da veliki pokret reformacije toga vremena nije bio samo pobuna protiv zloupotreba Katoličke crkve. On je takođe imao svoj konstruktivni ideal, a taj ideal je bio život u slobodnim bratskim zajednicama. Prvi spisi i besede iz tog perioda koji su naišli na najveći odjek u masama bili su prožeti idejama ekonomskog i društvenog bratstva čovečanstva. U „Dvanaest članaka" i sličnim objavama vere, koje su kružile među nemačkim i švajcarskim seljacima i zanatlijama, tvrdilo se ne samo to da je svačije pravo da Bibliju tumači prema sopstvenom razumevanju, već se takođe isticao zahtev da se zajednička zemlja vrati seoskim zajednicama i da se ukine fe-

udalno ropstvo, i uvek se upućivalo na „istinsku" veru – veru u bratstvo. U isto vreme, mnogo hiljada muškaraca i žena pridružilo se komunističkim bratstvima u Moraviji, darujući im celokupno svoje imanje i živeći u brojnim i prosperitetnim naseljima izgrađenim na načelima komunizma.[257] Samo su masovni pokolji hiljada ljudi mogli da zaustave taj široko rasprostranjeni narodni pokret, a mlade države su jedino uz pomoć mača, ognja i mučenja osigurale svoju prvu i odlučujuću pobedu nad masama ljudi.[258]

U naredna tri veka, i na kontinentu i na ovim ostrvima, države su sistematično uništavale sve institucije u kojima je težnja uzajamne pomoći prethodno pronalazila svoj izraz. Se-

---

[257] Obimna literatura u kojoj se obrađuje taj prethodno veoma zanemaren predmet, sada se uvećava u Nemačkoj. Dela Ludviga Kelera, *Ein Apostel der Wiedertäufer* (*Apostol anabaptista*), i *Geschichte der Wiedertäufer* (*Istorija anabaptista*), Kornelijusova (Carl Adolf Cornelius) *Geschichte des münsterischen Aufruhrs* (*Istorija minsterske pobune*), i Jansenova (Johannes Janssen) *Geschichte des deutschen Volkes* (*Istorija nemačkog naroda*), mogu se navesti kao glavni izvori. Prvi pokušaj upoznavanja engleskih čitalaca sa rezultatima opsežnih istraživanja u tom pravcu koja su obavljena u Nemačkoj, načinjen je u odličnom malom radu Ričarda Hita (Richard Heath), „Anabaptism from its Rise at Zwickau to its Fall at Münster, 1521–1536" („Anabaptizam od svog uspona u Cvikauu do svog pada u Minsteru, 1521–1536", u *Baptist Manuals* (*Baptistički priručnici*), tom I, London, 1895. – gde su dobro naznačene glavne crte tog pokreta, i priložena je kompletna bibliografija. Vidi takođe Karl Kaucki, *Communism in Central Europe in the Time of the Reformation* (*Komunizam u Srednjoj Evropi u vreme reformacije*), London, 1897.

[258] Nekoliko naših savremenika shvata razmere tog pokreta i način na koji je bio ugušen. Ali oni koji su pisali odmah posle velikog seljačkog rata, procenili su da je nakon poraza u Nemačkoj u njemu ubijeno od 100 do 150 hiljada seljaka. Vidi Cimermanovu (Wilhelm Zimmermann) *Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges* (*Opšta istorija velikog seljačkog rata*). O merama gušenja tog pokreta preduzetim u Holandiji, vidi rad Ričarda Hita „Anabaptizam od svog uspona u Cvikauu do svog pada u Minsteru, 1521–1536".

oske zajednice bile su lišene svojih narodnih skupština, sudova i nezavisne uprave. Njihova zemlja bila je konfiskovana. Gildama su bile otete njihove imovine i slobode. Podlegle su vlastima, hirovima i podmićivanju državnog službenika. Gradovi su lišeni svog suvereniteta, a sami izvori njihovog unutrašnjeg života – narodna skupština, izabrani sudija i uprava, suverena parohija i suverena gilda – bili su uništeni. Državni funkcioner je prisvojio svaku vezu unutar onoga što je nekada bila organska celina. Pod takvom fatalnom politikom i ratovima koje je ona izazvala, čitave oblasti, nekada naseljene i bogate, bile su opustošene, bogati gradovi postali su beznačajne varoši, a putevi koji su ih povezivali sa drugim gradovima postali su neupotrebljivi. Industrija, zanati i znanje počeli su da propadaju. Političko obrazovanje, nauka i pravo postali su podređeni ideji državne centralizacije. Na univezitetima i sa predikaonica podučavalo se da institucije u kojima su ljudi prethodno ostvarivali svoje potrebe za uzajamnom podrškom ne mogu biti tolerisane u propisno organizovanoj državi; da samo država može predstavljati veze jedinstva između svojih podanika; da su fedaralizam i „partikularizam" neprijatelji progresa, te da je država jedini pravi inicijator budućeg razvoja. Krajem XVIII veka, kraljevi na kontinentu, Parlament na Britanskim ostrvima i revolucionarni Konvent u Francuskoj, iako su bili u ratu jedni sa drugima, složili su se u proklamaciji da nikakvi posebni savezi između građana ne smeju postojati unutar države, i da su težak rad i smrt jedine primerene kazne za radnike koji se usuđuju da uđu u „koalicije". „Nema države unutar države!" Samo se država i državna crkva smeju starati o pitanjima od opšteg interesa, dok podanici moraju predstavljati labave skupove pojedinaca koji nisu povezani nikakvim posebnim savezima, i koji su obavezni da se obrate vladi svaki put kada osete zajedničku potrebu. Sve do sredine XIX veka to je bila teorija i praksa u Evropi. Čak se i na trgovačka i industrijska udruženja gledalo sa sumnjom. Što se tiče radnika, njihovi sindikati u ovoj zemlji bili su tretirani kao nezakoniti tokom skoro celog našeg

životnog veka, i u poslednjih dvadeset godina na kontinentu. Celokupan sistem državnog obrazovanja je takav da bi znatan deo društva, čak i u ovoj zemlji, do danas smatrao da je ustupanje onih prava koja su svi, slobodni ljudi i kmetovi, ostvarivali u seoskoj narodnoj skupštini, gildi, parohiji i gradu pre petsto godina – revolucionarna mera.

Apsorpcija svih društvenih funkcija od strane države nužno je dala prednost razvoju neobuzdanog, uskogrudog individualizma. U srazmeri u kojoj su obaveze prema državi rasle u broju, građani su očigledno bili oslobođeni obaveza jednih prema drugima. U gildi, – a u srednjem veku svaki čovek je pripadao nekoj gildi ili bratstvu – dva „brata" su bila obavezna da naizmenično paze na brata koji se razboleo. Danas bi bilo dovoljno da čovek svom komšiji uruči adresu najbliže bolnice za siromahe. U varvarskom društvu, čovek koji bi uskočio u pomoć u tuči između dva čoveka koja je nastala iz svađe, i ne bi sprečio da u njoj dođe do fatalnog ishoda, bio bi lično tretiran kao ubica. Ali u teoriji svezaštitničke države, posmatrač ne treba da se meša: posao policajca je da interveniše, ili da ne interveniše. I dok bi u divljoj zemlji, među Hotentotima, bilo skandalozno jesti a ne pozvati glasno triput svakoga u blizini ko je imao potrebu za hranom, sve što ugledni građanin danas treba da uradi jeste da plati porez za siromašne, i da pusti gladne da gladuju. Rezultat svega toga jeste da teorija koja tvrdi da ljudi mogu, i moraju, tražiti svoju sopstvenu sreću bez obzira na potrebe drugih ljudi, sada trijumfuje u svim oblastima – u pravu, nauci, i religiji. To je sadašnja religija, i sumnjati u njenu efikasnost znači biti opasni utopista. Nauka glasno objavljuje kako je borba svih protiv svih glavno načelo prirode i ljudskih društava. Toj borbi biologija pripisuje progresivnu evoluciju životinjskog sveta. Istorija usvaja isti način rasuđivanja, a politički ekonomisti, u svom naivnom neznanju, celokupan napredak moderne industrije i mašinerije izvode iz „čudesnih" posledica tog istog načela. Religija sa predikaonica je religija individualizma, neznatno ublažena manje ili više milosrdnim odnosima

sa susedima, uglavnom nedeljom. „Praktični" ljudi i teoretičari, naučnici i religijski propovednici, advokati i političari – svi se oni slažu u jednoj stvari: da se najneprijatnije posledice individualizma mogu manje ili više ublažiti dobročinstvom, ali da je individualizam jedina sigurna osnova održanja društva i njegovog budućeg napretka.

Prema tome, čini se da je beznadežno tražiti institucije i prakse uzajamne pomoći u modernom društvu. Šta je moglo ostati od njih? Međutim, čim pokušamo da saznamo kako milioni ljudskih bića žive, i počnemo da proučavamo njihove svakodnevne odnose, zapanjeni smo ogromnom ulogom koju principi uzajamne pomoći i podrške igraju u ljudskom životu čak i sada. Iako se razaranje institucija uzajamne pomoći odvija u teoriji i praksi punih trista ili četiristo godina, stotine miliona ljudi nastavljaju da žive u takvim institucijama. Ti ljudi ih pobožno održavaju i nastoje da ih ponovo uspostave tamo gde su prestale da postoje. U našim uzajamnim odnosima svako od nas ima svoje trenutke pobune protiv pomodne individualističke vere današnjeg vremena, a delanja u kojima su ljudi vođeni svojim težnjama uzajamne pomoći sačinjavaju toliko velik deo našeg svakodnevnog saobraćaja, da kada bi se ta delanja mogla ukinuti, sav budući etički napredak bio bi odmah zaustavljen. Ljudsko društvo se ne bi moglo održati ni koliko traje život jedne generacije. Te činjenice, uglavnom zanemarene od strane sociologa, a ipak od najprečeg značaja za život i buduće uzdizanje čovečanstva, sada ćemo analizirati, počinjući od trajnih institucija uzajamne podrške, i dotičući se dela uzajamne pomoći koja imaju svoje poreklo u ličnim i društvenim naklonostima.

Kada bacimo široki pogled na sadašnje ustrojstvo evropskog društva, odmah nam upada u oči činjenica da – premda je toliko toga urađeno da se uništi seoska zajednica – taj oblik saveza nastavlja da postoji u razmerama koje ćemo uskoro sagledati, i sada se čine mnogi pokušaju da se on obnovi u jednom ili drugom obliku, ili da se pronađe neka zamena za njega. Sadaš-

nja teorija o seoskoj zajednici kaže da je ona umrla prirodnom smrću u Zapadnoj Evropi, zato što se zajedničko posedovanje zemlje smatra nespojivim sa savremenim zahtevima poljoprivrede. Ali istina je da seoska zajednica nigde nije nestala sama od sebe. Naprotiv, vladajućim klasama svuda je trebalo nekoliko vekova stalnih ali ne uvek uspešnih pokušaja da se ona ukine i da se konfiskuje njena zajednička zemlja.

Ukidanje nezavisnosti seoskih zajednica u Francuskoj i otimanje njihove zemlje počeli su već u šesnaestom veku. Ali, tek je u narednom veku – kada je masa seljaka ucenama i ratovima bila dovedena do stanja potčinjenosti i bede koje su živo opisali svi istoričari – pljačkanje njihove zemlje postalo lako i dostiglo je skandalozne razmere. „Svako im uzima prema svojoj moći… Potražuju se izmišljeni dugovi, kako bi se otela njihova zemlja", čitamo u ukazu koji je objavio Luj XIV, 1667. godine.[259] Naravno, lek države za takva zla bio je da zajednice još više potčini državnoj vlasti, i da ih sama pljačka. U stvari, dve godine kasnije, kralj je konfiskovao sve novčane prihode komuna. Prisvajanje zajedničke zemlje bilo je sve gore i gore, stoga su plemići i sveštenici u narednom veku već posedovali ogromne površine zemljišta – prema nekim procenama, polovinu obrađivane zemlje – i uglavnom su prestali da je obrađuju.[260] Ali seljaci su zadržali svoje komunalne institucije, i sve do 1787. godine, seoske narodne skupštine, sastavljene od svih

[259] „Chacun s'en est accommodé selon sa bienséance… on les a partagés… pour dépouiller les communes, on s'est servi de dettes simulées" (Ukaz Luja XIV iz 1667. godine, koji su novodili mnogi autori. Osam godina pre tog datuma, komune su potpale pod državnu upravu.)

[260] „Na imanju velikog zemljoposednika, čak i ako ima milionske prihode, sigurno ćete pronaći neobrađenu zemlju" (Artur Jang). „Jedna četvrtina zemlje isključena je iz obrađivanja"; „u poslednjih sto godina, zemlja se vratila u divlje stanje"; „nekada bujna Solonja, sada je velika močvara"; i tako dalje (Teron de Montože (Théron de Montaugé), navedeno u Ipolit Ten, *Origines de la France Contemporaine* (*Poreklo savremene Francuske*), tom I, str. 441).

domaćina, obično su se okupljale pod senkom zvonika ili drveta, kako bi raspodelili i preraspodelili ono što su zadržali od svojih polja, i kako bi razrezali poreze i izabrali svoju izvršnu vlast, baš kao što ruski *mir* čini u današnje vreme. To su jasno pokazala Baboova istraživanja.[261]

Ali vlada je smatrala da su seoske narodne skupštine „previše bučne", previše neposlušne, i umesto nje uveden je izabrani savet 1787. godine, sastavljen od gradonačelnika i trojice do šestorice vladinih predstavnika, izabranih među bogatijim seljacima. Dve godine kasnije, revolucionarna Ustavotvorna skupština, koja je po tom pitanju bila istog stanovišta kao i stari režim, potpuno je potvrdila taj zakon (14. decembra 1789), i sada su *seoski buržuji* došli na red da otimaju zajedničku zemlju, što se nastavilo tokom čitavog revolucionarnog perioda. Pod pritiskom seljačkih pobuna, Konvent je odlučio da komunama vrati ograđenu zemlju tek 16. avgusta 1792. godine.[262] Ali je u isto vreme naredio da se ona mora podeliti u jednakim delovima samo među bogatijim seljacima – što je bila mera koja je izazvala nove pobune i stoga je bila ukinuta naredne 1793. godine, kada je stigla naredba da se zajednička zemlja podeli između svih običnih ljudi, siromašnih i bogatih, „aktivnih" i „neaktivnih" podjednako.

Ali ta dva zakona su se toliko kosila sa zamislima seljaka da im se oni nisu povinovali, i gde god su seljaci ponovo preuzeli vlasništvo nad delom svoje zemlje, oni su je držali nepodeljenu. Ali onda su došle duge godine ratova, i zajednička zemlja je bila lako konfiskovana od strane države (1794) kao hipoteka za državne dugove, koja je pripremljena za prodaju, i kao takva otimana. Zatim je ponovo vraćena komunama i ponovo konfi-

[261] Albert Babeau, *Le Village sous l'Ancien Régime* (*Selo pod starim režimom*), Treće izdanje, Pariz, 1892.

[262] U istočnoj Francuskoj, taj zakon je samo potvrdio to što su seljaci već sami uradili. U drugim delovima Francuske, on je uglavnom ostao mrtvo slovo na papiru.

skovana (1813), a ono što je ostalo od nje – oko petnaest miliona jutara najmanje plodne zemlje – vraćeno je seoskim zajednicama tek 1816. godine.[263] Ali to još uvek nije bio kraj nevolja za komune. Svaki novi režim je u zajedničkoj zemlji video sredstvo za nagrađivanje svojih pristalica, stoga su doneta tri zakona (prvi 1837, a poslednji pod Napoleonom III) kako bi se seoske zajednice podstakle da podele svoje imanja. Ti zakoni su morali biti ukinuti tri puta zbog protivljenja na koje su naišli u selima. Ali nešto se svaki put ugrabilo, i pod izgovorom podsticanja naprednih poljoprivrednih metoda, Napoleon III je dodelio velika imanja iz zajedničke zemlje nekim svojim miljenicima.

Šta je moglo ostati od samostalnosti seoskih zajednica posle toliko udaraca? Na gradonačelnika i predstavnike vlade jednostavno se gledalo kao na neplaćene funkcionere državne mašinerije. Čak i sada, u Trećoj republici, u seoskoj zajednici se vrlo malo može uraditi bez pokretanja ogromne državne mašinerije, sve do *prefekta* i ministara. Teško je poverovati, ali je ipak istina, da kada, na primer, seljak želi da novcem plati svoj deo za obnovu komunalnog puta, umesto da sam slomi neophodnu količinu

[263] Posle pobede srednjeklasne reakcije, komunalne zemlje proglašene su (24. avgusta 1794) za državno vlasništvo i, zajedno sa zemljom konfiskovanom od plemstva, bile su ponuđene za prodaju, i pokradene od strane „crnih bandi" (*bandes noires*) sitne buržoazije. Istina je da je ta krađa bila zaustavljena naredne godine (zakon donet 2 prerijela, godine V), te da je prethodni zakon bio ukinut; ali onda su seoske zajednice bile jednostavno ukinute, i umesto njih bila su uvedena kantonalna veća. Tek sedam godina kasnije (9. prerijela, godine XII), to jest, 1801, seoske zajednice bile su ponovo uvedene, ali ne pre nego što su im oduzeta sva njihova prava: vlada je imenovala gradonačelnika i predstavnike u 36.000 francuskih komuna! Taj sistem je zadržan sve do perioda posle revolucije 1830. godine, kada su po zakonu iz 1787. ponovo uvedena izabrana komunalna veća. Što se tiče komunalne zemlje, nju je ponovo prigrabila država 1813. godine, otimajući je kao takvu, da bi je tek delimično vratila komunama 1816. godine. Vidi klasičnu zbirku francuskih zakona: Daloz (Dalloz), *Répertoire de Jurisprudence*; takođe vidi dela Doniola (Doniol), Daresta (Dareste), Bonmera (Bonnemère), Baboa (Babeau), i drugih.

kamena, ne manje od dvanaest različitih državnih funkcionera mora dati svoje odobrenje, i oni moraju izdati i međusobno razmeniti gomilu od *pedeset dva* različita dokumenta, pre nego što seljaku bude dozvoljeno da plati novac opštinskom odboru. Svi ostali poslovi obavljaju se na isti način.[264]

To što se desilo u Francuskoj dogodilo se svuda u Zapadnoj Evropi i Srednjoj Evropi. Čak su i glavni datumi velikih napada na seljačku zemlju isti. Engleska se jedino razlikuje po tome što je u njoj otimanje zemlje sprovedeno posebnim zakonima umesto opštim sveobuhvatnim merama – sa manje žurbe ali temeljnije nego u Francuskoj. Gospodari su takođe počeli da otimaju komunalnu zemlju u petnaestom veku, nakon poraza seljačke pobune 1380. godine – što se vidi iz Rouzove *Istorije* (John Rous ili Joannes Rossus, *Historia Regum Angliae*, 1490) i iz statuta Henrija VII, u kojima se o tim otimačinama govori kao o „grozotama i nedelima koji su bili ubitačni… za opšte blagostanje".[265] Kasnije, u vreme vladavine Henrija VIII, kao što je poznato, počela je velika istraga kako bi se zaustavilo ograđivanje zajedničke zemlje, ali se ona završila odobravanjem toga što je bilo učinjeno.[266] Nastavilo se sa otimanjem zajedničkih polja, i seljaci su bili oterani sa zemlje. Ali u Engleskoj, kao i u svim ostalim zemljama, naročito od sredine osamnaestog veka, prosto iskorenjivanje svih tragova zajedničkog vlasništva

---

[264] Ta procedura je toliko apsurdna i čovek ne bi poverovao u njenu mogućnost da jedan veoma merodavan autor nije nabrojao, sve do poslednjeg, pedeset dva različita dokumenta u časopisu *Journal des Economistes* (April 1893, str. 94), i da isti autor nije izložio još nekoliko sličnih primera.

[265] V. Ochenkowski,, *Englands wirthschaftliche Entwickelung im Ausgange des Mittelalters*, op. cit. str. 35 i dalje.

[266] Erwin Nasse, *Ueber die mittelalterliche Feldgemeinschaft und die Einhegungen des XVI. Jahrhunderts in England* (*O srednjovekovnoj seoskoj zajednici i ograđivanjima u Engleskoj u šesnaestom veku*), Bon, 1869, str. 4, 5; Pavel Vinogradov, *Villainage in England* (*Seljaštvo u Engleskoj*), Oksford, 1892.

postalo je deo sistematske politike. I ne čudi što je zajedničko vlasništvo nestalo, već što se moglo održati, čak i u Engleskoj, u tolikoj meri da je „uglavnom preovladavalo sve do života deda ove generacije".[267] Najveći cilj Zakona o ograđivanju opštinske zemlje („Enclosure Acts"), kako je pokazao Sibom, bio je uklanjanje tog sistema[268], i on je bio tako dobro uklonjen pomoću skoro četiri hiljade zakona usvojenih od 1760. do 1844. godine, da su danas preostali samo njegovi nejasni tragovi. Zemlju seoskih zajednica uzeli su gospodari, a Parlament je odobrio to prisvajanje u svakom pojedinačnom slučaju.

Seoske zajednice u Nemačkoj, Austriji i Belgiji takođe su bile uništene od strane države. Primeri da članovi zajednice sami dele svoju zemlju bili su retki[269], dok ih je država svuda primoravala da izvrše podelu, ili je jednostavno favorizovala privatno prisvajanje njihove zemlje. Poslednji udarac zajedničkom vlasništvu u Srednjoj Evropi takođe se dogodio sredinom osamnaestog veka. Godine 1768, vlada u Austriji je primenila golu silu kako bi naterala opštine da podele svoju zemlju – a dve godine kasnije za tu svrhu je bila imenovana specijalna komisija. U Prusiji, Fridrih II je u nekoliko svojih dekreta (1752,

---

[267] Frederic Seebohm, *The English Village Community* (*Engleska seoska zajednica*), Treće izdanje, 1884, str. 13–15.

[268] „Ispitivanje detalja nekog zakona o ograđivanju zemlje razjasniće zaključak da je njegov osnovni cilj bio uklanjanje goreopisanog sistema [zajedničkog vlasništva]" (Sibom, *Ibid*, str.13). I dalje: „Oni su obično bili napisani u istoj formi, počinjući opštim objašnjenjem kako otvorena i zajednička polja leže raštrkana u malim delovima, pomešana jedna sa drugima i nezgodno locirana; kako različiti ljudi poseduju njihove delove, i imaju zajednička prava na njih… i kako je poželjno da se ona po mogućnosti podele i ograde, i da se svakom vlasniku dodeli poseban deo" (str. 14). Porterova lista sadrži 3867 takvih ukaza, od kojih je najveći broj donet u decenijama od 1770. do 1780. i od 1800. do 1820. godine, kao u Francuskoj.

[269] U Švajcarskoj vidimo brojne komune, razorene u ratovima, koje su prodale deo svoje zemlje, a sada pokušavaju da je ponovo kupe.

1763, 1765, i 1769) preporučio sudskom kolegijumu (*Justizcollegien*) da sprovede podelu. U tom cilju doneta je posebna odluka u Šleskoj 1771. godine. Isto se dogodilo u Belgiji, ali budući da se komune nisu povinovale, godine 1847. donet je zakon koji je ovlastio vladu da kupuje zajedničke livade kako bi ih preprodala, i da izvrši prisilnu prodaju zajedničke zemlje kada se pojavi potencijalni kupac.[270]

Ukratko, govoriti o prirodnoj smrti seoskih zajednica na osnovu dejstava ekonomskih zakona jednako je odvratna šala kao i pričati o prirodnoj smrti vojnika ubijenih na bojnom polju. Činjenica jednostavno glasi: seoske zajednice su živele više od hiljadu godina, i gde i kada seljaci nisu bili uništeni ratovima i ucenama, oni su stalno poboljšavali svoje metode zemljoradnje. Ali pošto je vrednost zemlje rasla usled rasta industrije, a plemstvo je pod državnom organizacijom steklo moć koju nikada nije imalo u feudalnom sistemu, ono je prisvojilo najbolje delove zajedničke zemlje, i potrudilo se najbolje što je moglo da uništi komunalne institucije.

Ali institucije seoske zajednice su tako dobro odgovorale potrebama i zamislima zemljoradnika, da je uprkos svemu Evropa ostala prekrivena *živim* ostacima seoskih zajednica sve do današnjeg dana, a evropski seoski život je prožet običajima i navikama koji datiraju iz perioda zajednice. Čak je i u Engleskoj, uprkos svim drastičnim merama preduzetim protiv starog poretka stvari, seoska zajednica preovladavala sve do početka devetnaestog veka. Gospodin Gom – jedan od svega nekoliko engleskih naučnika koji su obratili pažnju na taj predmet – u svom delu je pokazao da su mnogi tragovi zajedničkog vlasništva nad zemljom pronađeni u Škotskoj: „runrig" sistem raspodele zemlje održan je u Forfarširu do 1813. godine, dok je u nekim selima Invernesa sve do 1801. bio običaj

[270] Adolph Buchenberger, „Agrarwesen und Agrarpolitik" („Poljoprivreda i poljoprivredna politika"), u Adolph Wagner, *Handbuch der politischen Oekonomie* (*Priručnik iz političke ekonomije*), 1892, tom I, str. 280 i dalje.

da se zemlja ore za celu zajednicu bez ostavljanja bilo kakve međe na njoj, i da se raspodeli nakon završetka oranja. Raspodela i preraspodela polja u Kilmoriju bila je u punoj snazi sve „do proteklih dvadeset pet godina", a Komisija za mala poljoprivredna dobra (*Crofter's Commission*) otkrila je da se taj sistem još uvek primenjuje na nekim ostrvima.[271] U Irskoj je taj sistem preovladavao sve do velike gladi, a u Engleskoj, dela Vilijama Maršala – koja su bila neprimećena sve dok Nas i Henri Mejn nisu skrenuli pažnju na njih – nesumnjivo su pokazala da je sistem seoskih zajednica bio široko rasprostranjen u skoro svim engleskim grofovijama na početku devetnaestog veka.[272] Ne pre više od dvadeset godina, Henri Mejn je bio „veoma iznenađen brojem primera neobičnih vlasničkih prava koja su nužno podrazumevala prethodno postojanje zajedničkog vlasništva i kolektivnog obrađivanja zemlje" – kako je primetio u jednom relativno kratkom istraživanju.[273] Budući da su komunalne institucije uporno opstajale do tako poznih vremena, nema sumnje u to da bi se u engleskim selima otkrio

---

[271] George Laurence Gomme, „The Village Community, with special reference to its Origin and Forms of Survival in Great Britain" („Seoska zajednica, sa posebnim osvrtom na njeno poreklo i oblike u kojima opstala u Velikoj Britaniji"), *Contemporary Science Series*, London, 1890, str. 141–143; takođe njegovo delo *Primitive Folkmoots* (*Prvobitne narodne skupštine*), London, 1880, str. 98 i dalje.

[272] „U skoro svim delovima zemlje, u centralnim i istočnim grofovijama, ali takođe na zapadu – u Viltširu, na primer – na jugu, u Suriju, i na severu, u Jorkširu – postoje velika otvorena i zajednička polja. Od 316 parohija u Northemptonširu, 89 je u tom stanju; više od 100 u Oksfordširu; oko 50.000 jutara u Varvikširu; u Berkširu pola grofovije; u Viltširu više od pola; od ukupne površine od 240.000 jutara u Hantingdonširu, 130.000 jutara čine zajedničke livade, zajednička zemlja i polja" (William Marshall, navedeno u Henry Maine, *Village Communities in the East and West*, op. cit., str. 88, 89).

[273] *Ibid*, str. 88; takođe Peto predavanje. Dobro je poznato da su „zajednička dobra" (*commons*) i danas veoma rasprostranjena u Suriju.

veliki broj običaja i navika uzajamne pomoći samo da su autori u toj zemlji obratili pažnju na seoski život.[274]

Što se tiče kontinenta, u mnogim delovima Francuske, Švajcarske, Nemačke, Italije, skandinavskih zemalja, i Španije, da ne govorimo o Istočnoj Evropi, pronalazimo potpuno žive komunalne institucije. Seoski život u tim zemljama prožet je komunalnim navikama i običajima, a kontinentalna literatura se skoro svake godine obogati nizom radova koji se bave tim i povezanim predmetima. Stoga svoje ilustracije moram ograničiti na najtipičnije primere. Švajcarska je nesumnjivo jedan od njih. Ne samo da pet republika – Uri, Švic, Apencel, Glarus, i Untervalden – drže svoju zemlju kao nepodeljeno imanje, i predvođeni su svojim narodnim skupštinama, već seoske zajednice u svim drugim kantonima takođe zadržavaju u svojim rukama široku samoupravu, i poseduju velike delove federalne teritorije.[275] Dve trećine alpskih livada i dve trećine svih šuma u Švajcarskoj su komunalna zemlja sve do danas, i veliki broj polja, voćnjaka, vinograda, tresetišta, kamenoloma, itd. su zajednički posed. Komunalni duh je naročito živ u Vou, gde svi domaćini i dalje učestvuju u raspravama svog izabranog komunalnog saveta. Pred kraj zime, svi mladi muškarci iz svakog sela odlaze na nekoliko dana u šumu da obaraju drva i da ih na sankama spuštaju niz strme padine. Drvo za građu i ogrev deli

[274] U velikom broju knjiga koje se bave engleskim seoskim životom, koje sam čitao, pronašao sam divne opise seoskih pejzaža i slično, ali skoro ništa o svakodnevnom životu i običajima zemljoradnika.

[275] Seljaci na otvorenoj zemlji u Švajcarskoj takođe su pali pod vlast gospodara, i velike delove njihovih imanja prisvojili su lordovi u šesnaestom i sedamnaestom veku. (Vidi, na primer, dr A. Miaskowski, u Gustav Schmoller, *Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte* (*Istraživanje brandenburške i pruske istorije*), tom II, 1879, str. 12 i dalje.) Ali seljački rat u Švajcarskoj nije se završio tako teškim porazom seljaka kao u drugim zemljama, i veliki deo komunalnih prava i zemlje bio je zadržan. Samostalna uprava komuna zapravo je sama osnova švajcarskih sloboda.

se među svim domaćinstvima ili se prodaje u njihovu korist. Ti izleti su pravi praznici (*fêtes*) muškog rada. Na obalama jezera Leman, deo rada potreban za održavanje vinogradskih terasa još uvek se obavlja zajednički, a u proleće, kada živa u termometru zapreti da će pasti ispod nule pre izlaska sunca, stražar budi sve domaćine koji ustaju i pale vatre od slame i balege kako bi veštačkim oblakom zaštitili svoje zasade vinove loze od mraza. U skoro svim kantonima, seoske zajednice imaju takozvani *Bürgernutzen*, to jest, one zajednički drže određeni broj krava kako bi svaku porodicu snabdeli puterom, ili drže zajednička polja vinograda čiji se proizvod deli među burgerima, ili iznajmljuju svoju zemlju u korist zajednice.[276]

Može se smatrati pravilom da se tamo gde su komune zadržale širok spektar funkcija, kako bi bile živi delovi nacionalnog organizma, i gde nisu dovedene do potpune bede, one uvek dobro brinu o svojoj zemlji. Prema tome, komunalna imanja u Švajcarskoj zapanjujuće su raznovrsna u poređenju sa stanjem u kojem se nalaze „zajednička dobra" (*commons*) u ovoj zemlji. Komunalnim šumama u Vou i Valeu izvrsno se upravlja, u skladu sa pravilima modernog šumarstva. Na drugim mestima, „trake" komunalnih polja, koje menjaju vlasnike u sistemu preraspodele, veoma dobro su nađubrene, naročito zbog toga što se ne oskudeva u livadama i stoci. Livade na velikim visinama po pravilu se dobro održavaju, a seoski putevi su odlični.[277] I kada

[276] A. Miaskowski, u Gustav Schmoller, op. cit., tom II, 1879, str. 15.

[277] O tom predmetu, vidi niz radova sažetih u jednom od odličnih i sugestivnih poglavlja (još nisu prevedena na engleski) koja je Karl Buher (Bücher) dodao nemačkom prevodu Lavelejevog dela *Primitive Ownership* (*Prvobitno vlasništvo*). Takođe Majcen (Meitzen), „Das Agrar- und Forst-Wesen, die Allmenden und die Landgemeinden der Deutschen Schweiz" („Poljoprivredni i šumarski sistem, zajednička dobra i seoske zajednice na nemačkom govornom području Švajcarske") u *Jahrbuch für Staatswissenschaft*, 1880, IV (analiza Miaskovskijevih radova); O'Brien,, „Notes in a Swiss village" („Beleške iz švajcarskog sela"), u *Macmillan's Magazine*, Oktobar 1885.

se divimo švajcarskim planinskim kolibama (*châlet*), seljačkoj stoci, terasama vinograda, ili školskoj zgradi u Švajcarskoj, moramo imati na umu da bismo bez drveta za planinsku kolibu koje se uzima iz komunalnih šuma, i kamena iz zajedničkih kamenoloma, bez krava koje se drže na zajedničkim livadama, i bez puteva i školskih zgrada koji se grade zajedničkim radom, imali malo čemu da se divimo.

Jedva da je potrebno reći kako veliki broj navika i običaja uzajamne pomoći i dalje uporno živi u švajcarskim selima. Večernja okupljanja radi ljuštenja oraha, koja se događaju naizmenično u svakom domaćinstvu, večernje zabave šivenja za miraz devojci koja treba da se uda, pozivanje „pomoćnika" za izgradnju kuća ili za prevoz useva kao i za sve vrste radova koji mogu biti potrebni nekom od seljaka, običaj razmene dece iz jednog kantona u drugi, kako bi im se pomoglo da nauče dva jezika, francuski i nemački, itd. – sve je to potpuno uobičajeno.[278] S druge strane, razne savremene potrebe zadovoljavaju se u istom duhu. Tako je u Glarusu većina alpskih livada bila prodata u nesrećnim vremenima. Ali komune i dalje nastavljaju da kupuju polja, i kada novokupljena polja predaju u vlasništvo odvojenim članovima zajednice na deset, dvadeset, ili trideset godina, kao što može biti slučaj, oni ih posle toga vraćaju u zajedničku zalihu koja se ponovo raspodeljuje prema potrebama svih. Veliki broj malih udruženja osniva se za proizvodnju nekih životnih neophodnosti – hleba, sira i vina – koja se obavlja zajedničkim radom, makar bio ograničenih razmera. Svekolika poljoprivredna saradnja širi se u Švajcarskoj sa najvećom lakoćom. Udruženja koja osnivaju od deset do trideset seljaka, koji zajednički kupuju livade i polja, i obrađuju ih kao suvlasnici, vrlo su česta pojava, dok se udruženja za mlečne proizvode, za prodaju mleka, putera i sira, organizuju svuda. U stvari, Švajcarska je bila rodno mesto tog oblika saradnje. Osim toga, ona

[278] Svadbeni darovi, koji u toj zemlji često značajno doprinose udobnosti mladih domaćinstava, očigledno su ostatak komunalnih običaja.

nudi ogromno polje za proučavanje svih vrsta malih i velikih udruženja osnovanih radi zadovoljenja svih vrsta savremenih potreba. U nekim delovima Švajcarske u skoro svakom selu možemo pronaći veliki broj udruženja – za zaštitu od požara, za vožnju čamcem, za održavanje kejeva na obalama jezera, za snabdevanje vodom, itd. Ta zemlja je puna udruženja streličara, strelaca iz puške, topografa, istraživača pešačkih staza, i tome slično, koja potiču od modernog militarizma.

Ali Švajcarska nipošto nije izuzetak u Evropi, budući da iste institucije i običaje pronalazimo u selima Francuske, Italije, Nemačke, Danske, i tako dalje. Upravo smo videli šta su vladari Francuske učinili kako bi uništili seosku zajednicu i dočepali se njene zemlje. Ali, uprkos svemu, jedna desetina celokupne površine zemlje koja je dostupna za obrađivanje, to jest, trinaest i po miliona jutara, uključujući i polovinu svih prirodnih livada i skoro petinu svih šuma u toj zemlji, ostali su u zajedničkom vlasništvu. Članovi zajednica snabdevaju se ogrevom iz šuma i seku drvo za građu, uglavnom zajedničkim radom, na najpoželjniji pravilan način. Polja za ispašu su slobodna za stoku seljaka, a šta preostane od zajedničkih polja raspodeljuje se i preraspodeljuje u nekim delovima Francuske – naime, u Ardenima – na uobičajen način.[279]

Ti dodatni izvori snabdevanja pomažu siromašnijim seljacima da izguraju godinu lošeg roda bez ustupanja prava na svoje male zemljišne parcele i bez ulaska u neotplative dugove, i sigurno su bili značajni za zemljoradnike i za skoro tri miliona malih vlasnika-seljaka. Čak nije izvesno da li bi se malo seosko imanje moglo održati bez tih dodatnih izvora. Ali etički značaj zajedničkog vlasništva, malog kakvo jeste, još je veći nego njegova ekonomska vrednost. Ono u seoskom životu održava jezgro običaja i navika uzajamne pomoći koje nesumnjivo

[279] Komune poseduju 4.554.100 od 24.813.000 jutara šume na celoj teritoriji, i 6.936.300 od 11.394.000 jutara prirodnih livada u Francuskoj. Ostalih 2.000.000 jutara su polja, voćnjaci, i tako dalje.

deluje kao moćna kočnica razvoja bezumnog individualizma i pohlepe, koji se vrlo lako razvijaju iz malog zemljišnog poseda. Uzajamna pomoć u svim mogućim okolnostima seoskog života deo je svakodnevnog života u svim delovima Francuske. Svuda se susrećemo, pod drugačijim nazivima, sa suvezom (*charroi*), to jest sa slobodnom pomoći komšija za prevoz letine, za berbu grožđa ili za izgradnju kuće. Svuda pronalazimo ista večernja okupljanja koja smo upravo naveli u Švajcarskoj, i svuda se članovi zajednice udružuju u svim vrstama poslova. Takve običaje spominju skoro svi koji su pisali o francuskom seoskom životu. Ali će verovatno biti bolje da na ovom mestu izložim neke izvode iz pisama koja sam upravo primio od prijatelja koga sam zamolio da mi prenese njegova zapažanja o tom predmetu. Ona dolaze od jednog starog čoveka koji je dugogodišnji gradonačelnik svoje komune na jugu Francuske (Arjež). Činjenice o kojima govori njemu su poznate iz dugogodišnjih ličnih posmatranja, i imaju tu predost što dolaze iz jednog susedstva a nisu sakupljene iz velike oblasti. Neke od njih mogu izgledati beznačajno, ali, kao celina, one prikazuju taj mali svet seoskog života.

> „U nekoliko komuna u našem susedstvu“, piše moj prijatelj, „važi stari običaj pozajmljivanja (*l'emprount*). Kada je na malom poljoprivrednom imanju (*métairie*) potrebno mnogo ruku da bi se brzo uradio neki posao – vađenje krompira ili košenje trave – poziva se omladina iz susedstva. Dolazi mnogo mladih momaka i devojaka koji to rade radosno i zabadava, a uveče, posle veselog obroka, oni igraju“.
>
> „U tim istim komunama, kada devojka treba da se uda, devojke iz komšiluka dolaze da pomognu u šivenju miraza. U nekoliko komuna žene i dalje mnogo predu. Kada u porodici treba namotati vunu za jedno veče – pozivaju se svi prijatelji da obave taj posao. U mnogim komunama Arježa i u drugim oblastima na jugoistoku

Francuske, ljuštenje indijanskog kukuruza takođe rade sve komšije zajedno. Služe se kestenovima i vinom, a mladići i devojke igraju nakon obavljenog posla. Isti običaj praktikuje se u pravljenju orahovog ulja ili u gnječenju konoplje. U komunama L., na isti način postupaju kada unose letinu kukuruza. Ti dani teškog rada postaju dani gozbe (*fête*), jer vlasnik ulaže svoju čast u posluženje dobrog jela. Ne daje se nikakva plata. Svi rade jedni za druge."[280]

„U komuni S., zajednička zemlja za ispašu povećava se svake godine, tako da je skoro cela zemlja komune sada zajedničko vlasništvo. Pastire biraju svi vlasnici stoke, uključujući žene. Bikovi su zajednički."

„U komuni M., četrdeset do pedeset malih stada ovaca u vlasništvu članova zajednice sakuplja se i deli na tri ili četiri velika stada pre nego što ih oteraju na visijske livade. Svaki vlasnik ide da služi kao pastir nedelju dana."

„U selu C., nekoliko domaćinstava zajedno kupuje mašinu za vršidbu. Sve porodice daju petnaest do dvadeset osoba, koliko je potrebno da opslužuje vršilicu. Još tri vršilice kupuju i iznajmljuju njihovi vlasnici, ali posao obavljaju spoljni pomagači, pozvani na uobičajen način."

„U našoj komuni R., morali smo da podignemo zid na groblju. Polovinu potrebnog novca za kupovinu kreča i za plate majstorima dalo je okružno veće, a druga polovina je obezbeđena pretplatom. Posao nošenja peska i vode, pravljenja maltera, i služenja zidara, radili su isključivo dobrovoljci [kao u kabilskim selima (*djemâa*)]. Seoski putevi popravljaju se na isti način, a članovi zajednice rade dobrovoljno. Druge komune na isti način

[280] Među Gruzijcima na Kavkazu oni doprinose još više. S obzirom da jelo košta, a siromašan čovek ne može sebi priuštiti da ga posluži, ovcu kupuju te iste komšije koje su došle da pomognu u radu.

grade svoje česme. Presa za grožđe i druge male mašine često su vlasništvo komune."

Dva stanovnika istog susedstva, upitana od strane mog prijatelja, dodala su sledeće:

„U komuni O. nije bilo mlina pre tri godine. Komuna je izgradila jedan, naplaćujući taksu seljacima. Što se tiče mlinara, kako bi izbegli svađe i pristrasnosti, odlučili su da se on mora plaćati dva franka po svakom čoveku koji jede hleb, a da kukuruz melje besplatno."

„U Svetom G., svega nekoliko seljaka se osiguralo u slučaju požara. Kada se dogodio požar – dakle, kada je bilo prekasno – svi su nešto dali porodici koja je pretrpela štetu – kotlić, posteljinu, stolicu, i tako dalje – i skromno domaćinstvo je bilo obnovljeno. Sve komšije su pomagale u izgradnji kuće, a porodica je za to vreme stanovala kod komšija besplatno."

Takvi običaji uzajamne pomoći – a mogli smo izložiti još mnogo njihovih primera – nesumnjivo objašnjavaju lakoću sa kojom se francuski seljaci udružuju u naizmeničnom korišćenju pluga sa njegovim parom konja, vinske prese, vršilice, kada je njihov vlasnik jedan od ljudi iz sela, kao i za zajedničko obavljanje svih seoskih radova. Seoske zajednice od pamtiveka održavaju kanale, krče šume, sade drveće, i isušuju močvare. Ista praksa živi i danas. U seocetu Born u departmanu Lozer, goli brežuljci su nedavno zajedničkim radom pretvoreni u raskošne vrtove. „Muškarci su na leđima donosili zemlju. Napravljene su terase, koje su zasađene kestenovima, breskvama i drugim voćem, a voda za navodnjavanje dovedena je kanalima dugim dve ili tri milje". Upravo sada su uzgradili novi kanal, dug jedanaest milja.[281]

Isti duh takođe je iznedrio izvanredan uspeh koji su nedavno postigli poljoprivredni sindikati (*syndicats agricoles*), ili

[281] Alfred Baudrillart, u Henri Baudrillart *Les Populations Rurales de la France* (*Seoska stanovništva Francuske*), Pariz, 1893, str. 479.

udruženja seljaka i farmera. Sve do 1884. godine, u Francuskoj nisu bila dozvoljena udruženja koja su brojala više od devetnaest osoba, i nepotrebno je reći, čim su se ljudi usudili da izvedu taj „opasni eksperiment" – kako su ga nazvale komore – bile su preduzete sve odgovarajuće „mere predostrožnosti" koje su funkcioneri mogli izumeti. Uprkos svemu, sindikati počinju da prekrivaju Francusku. Na početku su osnivani samo za kupovinu đubriva i semena, jer su prevare u te dve oblasti bile dostigle džinovske razmere[282], ali su postepeno proširili svoje funkcije u različitim pravcima, uključujući i prodaju poljoprivrednih proizvoda i stalno poboljšanje zemljišta. Štete koje je u južnoj Francuskoj prouzrokovala filoksera podstakle su osnivanje velikog broja udruženja uzgajivača grožđa. Deset do trideset uzgajivača sačinjava sindikat. Oni kupuju parnu mašinu za pumpanje vode i prave neophodnu organizaciju za naizmenično navodnjavanje svojih vinograda.[283] Stalno se osnivaju nova udruženja za zaštitu zemlje od poplava, za potrebe navodnjavanja, i za održavanje kanala, a jednoglasnost svih seljaka u susedstvu, koju zahteva zakon, nije prepreka. Na drugim mestima, imamo postrojenja za preradu mleka (*fruitières*), ili mlekarska udruženja, a u nekima od njih celokupan puter i sir se deli na jednake delove, bez obzira

[282] *Journal des Economistes* (avgust 1892, maj i avgust 1893), nedavno je objavio neke rezultate analiza obavljenih u poljoprivrednim laboratorijama u Gentu i Parizu. Razmere falsifikovanja su prosto neverovatne; takođe i trikovi „poštenih trgovaca". U nekim semenima trave bilo je 32 posto zrna peska, obojenih tako da zavaraju čak i iskusno oko; drugi uzorci sadržavali su svega 52 do 22 odsto čistog semena, ostatak je bio korov. U semenu grahorice bilo je 11 posto otrovne trave (kukolj); brašno za tovljenje stoke sadržavalo je 36 odsto sulfata; i tako dalje u beskraj.

[283] Alfred Baudrillart, *Ibid*, str. 309. Prvobitno bi jedan uzgajivač preduzeo snabdevanje vodom, a nekoliko ostalih bi se dogovorili sa njim da je koriste. „Posebna crta tih udruženja je to što se u njima ne sklapaju nikakvi pismeni ugovori. Sve se dogovara usmeno. Nije se pak dogodio nijedan pojedinačni slučaj nastalih sporova između partnera", primećuje Bodrijar.

na prinos mleka svake krave. U Arježu postoji udruženje za zajedničko obrađivanje zemlje osam posebnih komuna, koje su one zajednički osnovale. Sindikati za besplatnu medicinsku pomoć osnovani su u 172 od ukupno 337 komuna u istom departmanu. Udruženja potrošača nastaju u vezi sa sindikatima, i tako dalje.[284] „Prava revolucija događa se u našim selima", piše Alfred Bodrijar, „kroz ta udruženja koja u svakoj oblasti poprimaju svoje posebne crte".

Potpuno isto moramo reći za Nemačku. Gde god su seljaci mogli da se odupru otimanju svoje zemlje, oni su je zadržali u zajedničkom vlasništvu, koje uglavnom preovladava u Virtenbergu, Badenu, Hoencolernu, i u hesenskoj pokrajini Starkenberg.[285] Zajedničke šume po pravilu se drže u odličnom stanju, a drvo za građu i ogrev deli se svake godine među svim stanovnicima u hiljadama zajednica. Široko je rasprostranjen čak i stari običaj *Lesholztag*: kada zazvoni seosko zvono, svi

[284] Alfred Baudrillart, *Ibid*, str. 300, 341, itd. M. Terzak (Terssac), predsednik sindikata u Sen Žironu (Arjež), napisao je mom prijatelju u suštini sledeće: „Za izložbu u Tuluzu, naše udruženje okupilo je vlasnike stoke koja nam se činila vrednom izlaganja. Udruženje je platilo jednu polovinu putnih i izložbenih troškova; jednu četvrtinu platili su svi vlasnici, a preostalo četvrtinu izlagači koji su dobili nagrade. To je za posledicu imalo učešće u izložbi mnogih vlasnika koji to inače nikada ne bi učinili. Oni koji su dobili najviše nagrade (350 franaka) dali su 10 posto od njihovog iznosa, dok su oni koji nisu dobili nikakvu nagradu potrošili pojedinačno svega 6 do 7 franaka."

[285] U Virtembergu, 1.629 od 1.910 komuna ima zajedničko vlasništvo. Godine 1863, posedovali su milion jutara zemlje. U Badenu, 1.256 od 1.582 komuna ima zajedničku zemlju; od 1884. do 1888. godine, zajednički su obrađivali 121.500 jutara njiva, i 675.000 jutara šuma, to jest, 46 posto ukupne površine pod šumama. U Saksoniji, 39 posto ukupne površine je u zajedničkom vlasništvu (Šmolerov *Jahrbuch*, 1886, str. 359). Skoro dve trećine livadske zemlje u Hoencolernu, i 41 posto u Hoencolern-Hehingenu, od celokupne zemljišne svojine, vlasništvo je seoskih zajednica (Adolf Buhenberger, *Agrarwesen und Agrarpolitik* (*Poljoprivreda i poljoprivredna politika*), tom I, str. 300).

idu u šumu da uzmu onoliko drva za ogrev koliko mogu da ponesu.[286] U Vestfaliji nailazimo na zajednice u kojima se celokupna zemlja obrađuje kao zajedničko vlasništvo, u skladu sa svim zahtevima moderne agronomije. Stari komunalni običaji i navike važe u većini delova Nemačke. Poznato je da je pozivanje pomoćnika na prave praznike rada potpuno uobičajeno u Vestfaliji, Hesenu i Nasauu. U oblastima bogatim šumom, drvena građa za novu kuću obično se uzima iz zajedničke šume, a sve komšije zajednički grade kuću. Čak je u predgrađima Frankfurta redovan običaj među baštovanima da kada se jedan od njih razboli ostali dođu da obrađuju njegovu baštu u nedelju.[287]

U Nemačkoj, kao i u Francuskoj, čim su vladari naroda ukinuli svoje zakone protiv seljačkih udruženja, – to se dogodilo jedino između 1884. i 1888. godine – ti savezi su počeli da se razvijaju čudesnom brzinom, uprkos svim zakonskim preprekama koje su im stajale na putu.[288] „U stvari,“, veli Buhenberger, „upravo su u *hiljadama* seoskih zajednica, u kojima nikada nije bila poznata nijedna vrsta hemijskog đubriva niti racionalne stočne hrane, ti proizvodi počeli da se upotrebljavaju svakodnevno, u potpuno nepredviđenim razmerama, zahvaljujući tim udruženjima“ (tom II, str. 507). Sve vrste oruđa i poljoprivredne mašinerije za uštedu rada, i boljih rasa stoke, obezbeđani su preko tih udruženja, a počeli su da se uvode i razni aranžmani za poboljšanje kvaliteta proizvoda. Takođe su formirani sin-

[286] Vidi Karl Bücher, koji je u posebnom poglavlju dodatom u Lavelejevom delu *Propriété Primitive* (*Prvobitno vlasništvo*) sakupio sve informacije u vezi sa seoskom zajednicom u Nemačkoj.

[287] Karl Bücher, *Ibid*, str. 89, 90.

[288] O tom zakonu i brojnim preprekama koje su im stajale na putu, u obliku komplikovane papirologije i supervizije, vidi Buhenbergerovo delo *Agrarwesen und Agrarpolitik*, op. cit., tom II, str. 342–363, i str. 506, beleška.

dikati za prodaju poljoprivrednih proizvoda, kao i za stalno poboljšanje zemljišta.[289]

Sa stanovišta društvene ekonomije, svi ti napori seljaka sigurno imaju mali značaj. Oni ne mogu suštinski, a još manje kontinuirano, ublažiti bedu na koju su osuđeni zemljoradnici širom Evrope. Ali sa etičkog stanovišta, koje sada razmatramo, njihov značaj se ne može preceniti. Oni dokazuju da čak i u sistemu bahatog individualizma koji sada preovladava, zemljoradničke mase pobožno održavaju svoje nasleđe uzajamne pomoći. I čim države popuste svoje gvozdene zakone pomoću kojih su pokidale sve veze među ljudima, te veze se odjednom ponovo uspostavljaju, uprkos svim teškoćama, – političkim, ekonomskim i društvenim, kojih ima mnogo – i u oblicima koji predstavljaju najbolji odgovor na savremene zahteve proizvodnje. Oni pokazuju u kom pravcu i u kom obliku možemo očekivati da će teći budući napredak.

Mogao bih lako nabrojati još mnogo takvih primera, uzimajući ih iz Italije, Španije, Danske, i tako dalje, i ukazujući na neke zanimljive crte koje su karakteristične za svaku od tih zemalja.[290] Trebalo bi takođe pomenuti slovenske narode u Austriji i na Balkanskom poluostrvu, među kojima je pronađeno postojanje „složene porodice" ili „nepodeljenog domaćinstva".[291] Ali hitam da pređem na Rusiju, gde ta ista težnja uzajamne pomoći poprima neke nove i nepredviđene oblike. Osim toga, prednost proučavanja seoske zajednice u Rusiji jeste raspolaganje ogromnom građom činjenica sakupljenih tokom džinovskih

[289] Adolph Buchenberger, *Ibid*, II, str. 510. Opšti savez poljoprivrednih zadruga sačinjavao je skup od 1.679 udruženja. U Šleskoj je 73 udruženja nedavno isušilo ukupno 32.000 jutara zemlje; u Prusiji je 516 udruženja isušilo 454.800 jutara zemlje; u Bavarskoj postoji 1.715 udruženja za odvodnjavanje i navodnjavanje.

[290] Vidi Dodatak XII.

[291] O Balkanskom poluostrvu, vidi Émile de Laveleye, *Propriété Primitive*, 1874.

istraživanja „od kuće do kuće“ koja su nedavno sproveli nekoliko okružnih saveta (*земство*), i koja obuhvataju populaciju od skoro 20 miliona seljaka u različitim delovima zemlje.[292]

Dva važna zaključka mogu se izvući iz mase dokaza sakupljenih u tim ruskim istraživanjima. U srednjoj Rusiji, gde je jedna trećina seljaka bila dovedena do potpune propasti (teškim oporezivanjem, malim kvotama neplodne zemlje, ubitačnim cenama zakupa, i vrlo surovim prikupljanjem poreza nakon potpuno nerodne godine), postojala je, tokom prvih pet do dvadeset godina posle oslobođenja kmetova, odlučna težnja ka uspostavljanju jedinstvenog vlasništva nad zemljom unutar seoskih zajednica. Mnogi osiromašeni seljaci „bez konja“ napustili su svoje male njive i ta zemlja je često postajala vlasništvo bogatijih seljaka, koji su dodatne prihode zarađivali od trgovine, ili od spoljnih trgovaca koji su kupovali zemlju uglavnom zbog nametanja ubitačnih cena zakupnina seljacima. Takođe moramo dodati da je pukotina u zakonu o otkupu zemlje iz 1861. godine otvorila veliki prostor za kupovinu zemlje seljaka po veoma niskim cenama[293], i da su državni službenici uglavnom koristili svoj veliki uticaj u davanju prednosti ličnom nasuprot zajedničkom vlasništvu. Ali, u poslednjih dva-

[292] Činjenice o seoskoj zajednici, sakupljene u skoro sto tomova (od 450) tih istraživanja, klasifikovane su i sažete u odličnom delu Vladimira Vasiljeviča Kabanova, *Крестьянская община* (*Seoska zajednica*), Sankt-Peterburg, 1892, koje, osim svoje teorijske vrednosti, sadrži bogat pregled podataka u vezi sa tim predmetom. Pomenuta istraživanja takođe su proizvela ogromnu literaturu, u kojoj savremeno pitanje seoskih zajednica po prvi put izranja iz područja uopštavanja i postavlja se na čvrstu osnovu pouzdanih i dovoljno detaljnih činjenica.

[293] Taj otkup je morao da se otplaćuje godišnje, 47 godina u nizu. Kako je prolaskom godina njegov najveći deo bio otplaćen, postajalo je sve laše i lakše otkupiti njegov manji preostali deo, a pošto se svaki deo zemlje mogao pojedinačno otkupiti, prednost takve pozicije iskoristili su trgovci, koji su kupovali zemlju za polovinu njene vrednosti od upropaštenih seljaka. Kasnije je donet zakon koji je sprečio takve prodaje.

deset godina, jak vetar protivljenja individualnom prisvajanju zemlje ponovo duva u selima srednje Rusije, a velike napore u tom pravcu ulaže masa onih seljaka koji se nalaze između bogatih i veoma siromašnih i koji podržavaju seosku zajednicu. Plodne stepe na jugu, koje su sada najnastanjeniji i najbogatiji deo evropske Rusije, uglavnom su naseljane u toku XIX veka pod sistemom individualnog vlasništva ili poseda koji je propisala država. Ali otkako su u toj oblasti uvedeni poboljšani poljoprivredni metodi u kojima se primenjuje mehanizacija, seljaci-vlasnici postepeno su sami počeli da transformišu svoje lično u zajedničko vlasništvo, i na žitnim poljima Rusije sada pronalazimo veoma veliki broj spontano formiranih seoskih zajednica novijeg datuma.[294]

Krim i kontinentalni deo koji leži na severu (Tauridska gubernija), za koje imamo detaljne podatke, pružaju odličan primer tog pokreta. Posle aneksije 1783. godine, tu teritoriju su počeli da naseljavaju Veliki, Mali i Beli Rusi – Kozaci, slobodni ljudi i odbegli kmetovi – koji su došli sami ili u malim grupama iz svih krajeva Rusije. Oni su se prvo latili uzgajanja stoke, a kada su kasnije počeli da obrađuju zemlju, svako je obrađivao onoliko koliko je mogao da postigne. Ali kada je – posle stalnog navodnjavanja i uvođenja savršenijih plugova – nastala velika potražnja za zemljom, među doseljenicima su izbile žestoke svađe. One su trajale godinama, sve dok ti ljudi, koji prethodno nisu bili vezani nikakvim uzajamnim vezama, postepeno nisu došli do zamisli da se svađe moraju okončati uvođenjem vlasništva seoske zajednice. Doneli su odluke koje su značile da zemlja koju lično poseduju mora ubuduće biti njihovo zajedničko vlasništvo, i počeli su da je raspodeljuju i preraspodeljuju u skladu sa uobičajenim pravilima seoske zajednice. Taj pokret

[294] Vladimir Vasiljevič Kabanov je u svom delu *Крестьянская община* (*Seoska zajednica*) na jednom mestu sakupio sve činjenice vezane za taj pokret. O munjevitom poljoprivrednom razvoju južne Rusije i širenju mehanizacije, engleski čitaoci će pronaći informacije u Konzularnim izveštajima (Odesa, Taganrog).

je postepeno dobijao veliki zamah, i teuridski statističari su na maloj teritoriji pronašli 161 selo u kojem je, umesto ličnog vlasništva, bilo uvedeno zajedničko vlasništvo od strane samih seljaka-vlasnika, uglavnom od 1855. do 1885. godine. Doseljenici su na taj način slobodno razvili veliki broj vrsta seoske zajednice.[295] Zanimljivost tog preobražaja povećava to što se on dogodio ne samo među Velikim Rusima, koji su navikli na život u seoskoj zajednici, već i takođe među Malim Rusima, koji su ga odavno bili zaboravili pod poljskom vlašću, među Grcima i Bugarima, čak i među Nemcima, koji su od tada razvili svoju vrstu seoske zajednice u svojim naprednim i poluindustrijalizovanim kolonijama na Volgi.[296] Očigledno je da muslimanski Tatari u Tauridskoj oblasti svoju zemlju drže pod muslimanskim običajnim pravom, koje podrazumeva ograničeni lični posed. Ali čak je i među njima u nekoliko slučajeva uvedena evropska seoska zajednica. Što se tiče drugih nacija u Tauridskoj guberniji, individualno vlasništvo je ukinuto u šest estonskih, dva grčka, dva bugarska, jednom češkom i jednom nemačkom selu.

Taj pokret je karakterističan za celu plodnu stepsku oblast na jugu. Ali njegove posebne primere takođe pronalazimo u Maloj Rusiji. Tako su u mnogim selima Černigovske gubernije seljaci prethodno bili individualni vlasnici svojih parcela. Imali su posebne pravne dokumente za svoje parcele i obično su svoju zemlju po volji davali u zakup ili su je prodavali. Ali, pedesetih godina devetnaestog veka, među njima je nastao pokret koji je prednost dao zajedničkom vlasništvu, čiji je glavni argument bio rastući broj siromašnih porodica. Inicijativa za

[295] U nekim slučajevima postupali su veoma oprezno. U jednom selu, počeli su objedinjavanjem celokupne livadske zemlje, ali je samo mali deo polja (oko pet jutara po čoveku) postao zajednički; ostali deo su nastavili da poseduju individualno. Kasnije, od 1862. do 1864. godine, taj sistem je proširen, ali je zajedničko vlasništvo uvedeno u celini tek 1884. godine. Vidi V. V. Kabanov, *Ibid*, str. 1–14.

[296] O menonitskoj seoskoj zajednici, vidi Aleksandar Avgustovič Klaus, *Наши колонии* (*Naša kolonija*), Sankt-Peterburg, 1869.

reformu pokrenuta je u jednom selu, a druga sela su sledila taj primer. Poslednji poznati slučaj datira iz 1882. Naravno, postojale su borbe između siromašnih, koji su obično tražili zajedničko vlasništvo, i bogatih, koji su obično naginjali individualnom vlasništvu, i te borbe su obično trajale godinama. U nekim mestima bilo je nemoguće postići jednoglasnost koju je zakon zahtevao u to vreme, stoga se selo delilo na dva sela, jedno pod individualnim, a drugo pod zajedničkim vlasništvom, i ostalo bi podeljeno sve dok se ne bi ujedinilo u seosku zajednicu, ili bi, u drugom slučaju, i dalje ostalo podeljeno. Što se tiče srednje Rusije, činjenica je da je u mnogim selima koja su lutala u pravcu individualnog vlasništva, od 1880. godine počeo veliki pokret za ponovno uspostavljanja seoske zajednice. Čak su se i seljaci-vlasnici koji su godinama živeli u individualističkom sistemu masovno vratili komunalnim institucijama. Tako postoji veliki broj bivših kmetova koji su dobili samo jednu četvrtinu zakonski propisane zemlje, ali su je dobili bez obaveze otkupa i kao individualno vlasništvo. Godine 1890, među njima je postojao široko rasprostranjeni pokret (u Kursku, Rjazanu, Tambovu, Orelu, i tako dalje) za ujedinjenje njihove zemlje i uvođenje seoske zajednice. „Slobodni uzgajivači žita" (*вольные хлебопашцы*), koji su bili oslobođeni kmetstva zakonom iz 1803. godine, i koji su kupili zemlju koja im je bila dodeljena, – svaka porodica posebno – sada skoro svi žive u sistemu seoske zajednice, koji su sami uveli. Svi ti pokreti su novijeg datuma, a pridružuju im se i neruski seljaci. Tako su Bugari u Tiraspoljskom okrugu, nakon što su šezdeset godina živeli u sistemu ličnog vlasništva, uveli seosku zajednicu u godinama između 1876. i 1882. Nemački Menoniti iz Berdjanska borili su se 1890. godine za uvođenje seoske zajednice, a mali vlasnici-seljaci (*Kleinwirthschaftliche*) među nemačkim baptistma agitovali su u svojim selima u istom pravcu. Još jedan primer: četrdesetih godina u Samarskoj guberniji, ruska vlada je, u jednom eksperimentu, stvorila 103 sela sa sistemom individualnog vlasništva. Svako domaćinstvo dobilo je lepo imanje od 105

jutara zemlje. Godine 1890, seljaci iz 72 od 103 sela već su bili izrazili želju da uvedu seosku zajednicu. Sve te činjenice uzimam iz odličnog rada Vladimira Kabanova, u kom su činjenice zabeležene u gorepomenutom istraživanju „od kuće do kuće" izložene jednostavno i u klasifikovanoj formi.

Taj pokret u pravcu zajedničkog vlasništva oštro se suprotstavlja savremenim ekonomskim teorijama, prema kojima je intenzivna zemljoradnja nespojiva sa seoskom zajednicom. Ali najdobronamernija stvar koju možemo reći o tim teorijama jeste da se one nikada nisu podvrgle ekperimentalnoj proveri: one pripadaju oblasti političke metafizike. Naprotiv, činjenice koje su pred nama pokazuju da gde god su ruski seljaci, zahvaljujući sticaju povoljnih okolnosti, u manje bednom stanju nego što inače jesu u proseku, i gde god se u njihovom susedstvu nalaze ljudi od znanja i inicijative, seoska zajednica postaje osnovni medijum uvođenja različitih poboljšanja u poljoprivredi i seoskom životu uopšte. Ovde je, kao i drugde, uzajamna pomoć bolji vođa ka napretku nego rat svih protiv svih, kao što možemo videti iz sledećih činjenica.

Pod vladavinom Nikolaja I, mnogi kraljevski službenici i vlasnici kmetova obično su primoravali seljake da uvedu zajedničko obrađivanje malih parcela seoske zemlje, kako bi popunili komunalna skladišta nakon davanja pozajmica u žitu najsiromašnijim seljacima. Takvi običaji, koji su u svesti seljaka bili povezani sa najgorim sećanjima na kmetstvo, bili su napušteni čim je kmetstvo bilo ukinuto. Ali sada seljaci počinju da ih ponovo uvode za svoj račun. U jednom okrugu (Ostrogošk, u Kursku), inicijativa jednog čoveka bila je dovoljna da ih oživi u četiri petine svih sela. Isti običaji susreću se u nekoliko drugih oblasti. Na određeni dan seljaci izlaze napolje, bogatiji sa plugom ili teretnim kolima, a siromašniji bez ičega, i niko ne pokušava da diskriminiše nečiji udeo u zajedničkom radu. Požnjeveni usevi se kasnije koriste za pozajmice siromašnijim seljacima, uglavnom kao besplatne donacije, ili za siročad i

udovice, ili za seosku crkvu, ili za školu, ili za otplaćivanje zajedničkog duga.[297]

To da cele zajednice obavljaju sve vrste poslova koji čine takoreći svakodnevicu seoskog života (popravka puteva, mostova, brana, odvoda, i rezervoara vode za navodnjavanje, seča šume, sadnja drveća, i tako dalje), i da zemlju daju pod zakup i livade kose cele zajednice – što je posao koji rade stari i mladi, muškarci i žene, na način koji je opisao Tolstoj – jeste jedino što bismo mogli očekivati od ljudi koji žive u sistemu seoske zajednice.[298] To je svakodnevna pojava širom Rusije. Ali seoska zajednica takođe nipošto nije suprotstavljena savremenim poljoprivrednim poboljašnjima, kada može da podnese troškove, i kada znanje, koje se dosad zadržavalo samo za bogate, pronađe svoj put do seljakove kuće.

Upravo smo pomenuli da se usavršeni plug munjevito raširio po južnoj Rusiji, a seoske zajednice su u mnogim slučajevima pomogle u širenju njegove upotrebe. Zajednica je kupovala plug, isprobavala ga je na delu zajedničkog zemljišta, a zatim je ukazivala na neophodna poboljšanja njegovim proizvođačima, kojima su zajednice često pomagale u započinjanju proizvodnje jefitinih plugova kao seoske industrije. U Moskovskoj guberniji, gde su seljaci nedavno kupili 1.560 plugova u periodu od pet godina, podsticaj je došao iz onih komuna koje su zajednički zakupljivale zemlju za posebne svrhe unapređenja zemljoradnje.

Na severoistoku (Vjatka), mala udruženja seljaka koji putuju sa svojim mašinama za prosejavanje žita (proizvedenim

[297] Poznato je da takvo zajedničko obrađivanje zemlje postoji u 159 od 195 sela Ostrogoškog okruga; u 150 od 187 sela Slavenosibirskog okruga; u 107 seoskih zajednica Aleksandrovskog, 93 Nikolajevskog, i 35 Jelisavetgradskog okruga. U nemačkoj koloniji, zajedničko obrađivanje zemlje pokrenuto je za otplaćivanje komunalnog duga. Svi zajedno rade, iako su 94 od 155 domaćina pod dugom.

[298] Spiskovi takvih radova koji su privukli pažnju statističara okružnog veća mogu se pronaći u V. V. Kabanov, *Ibid*, str. 459–600.

u seoskoj industriji u jednom od okruga bogatih gvožđem), raširila su upotrebu tih mašina u susednim gubernijama. Razlog velike raširenosti mašina za vršidbu u Samari, Saratovu i Hersonu su seljačka udruženja, koja mogu da kupe skupu mašinu, dok pojedinačni seljak to ne može. I dok u skoro svim ekonomskim raspravama čitamo kako je seoska zajednica osuđena da nestane zato što tropoljni sistem treba da zameni sistem rotacije useva, vidimo da mnoge seoske zajednice u Rusiji preduzimaju inicijativu za uvođenje sistema rotacije useva. Pre nego što ga prihvate, seljaci obično odvoje deo zajedničkih polja za eksperimentisanje sa veštačkim livadama, a zajednica kupuje semena.[299] Ako se eksperiment pokaže uspešnim, oni bez ikakvog problema ponovo dele svoja polja tako da odgovaraju peto- ili šestopoljnom sistemu.

Taj sistem se sada primenjuje u *stotinama* sela Moskve, Tvera, Smolenska, Vjatke i Pskova.[300] A tamo gde se zemlja može poštedeti, zajednice takođe odvajaju deo svoga poseda za javne parcele za uzgajanje voća. Konačno, uzrok nedavnog naglog širenja malih eksperimentalnih farmi, voćnjaka, domaćih bašti i terena za uzgajanje svilene bube – koji se osnivaju u seoskim školskim dvorištima, pod nadzorom učitelja

[299] U Moskovskoj guberniji, taj eksperiment je obično izvođen na polju koje je bilo rezervisano za gorepomenuto zajedničko obrađivanje.

[300] Nekoliko primera takvih istih poboljšanja dati su u službenom glasniku *Правит. Вестнике*, 1894, brojevi 256–258. Udruženja seljaka „bez konja" počela su takođe da se pojavljuju u južnoj Rusiji. Drugi krajnje interesantan podatak je nagli razvoj velikog broja zadružnih mlekara za proizvodnju putera u jugozapadnom Sibiru. Stotine njih raširilo se u Tobolskoj i Tomskoj guberniji, a da niko nije znao odakle je došla inicijativa za taj pokret. Došla je od danskih zadrugara, koji su obično izvozili svoj kvalitetniji puter, a u Sibiru su kupovali puter lošijeg kvaliteta za sopstvenu upotrebu. Posle nekoliko godina saobraćaja, oni su tamo osnovali mlekare. Ta njihova preduzeća sada su doprinela velikom porastu izvoza.

ili seoskog dobrovoljca – takođe je podrška koju pronalaze u seoskim zajednicama.

Osim toga, stalna poboljšanja odvodnjavanja i navodnjavanja česta su pojava. Na primer, u tri dela Moskovske oblasti – koja je u velikoj meri industrijalizovana – veliki radovi odvodnjavanja ostvareni su tokom poslednjih deset godina u ne manje od sto osamdeset do dvesta različitih sela – a seljaci su radili sami sa ašovima. Na drugom kraju Rusije, u suvim stepama Novouzena, preko hiljadu brana za jezera i nekoliko stotina dubokih bunara iskopale su zajednice, dok su u bogatoj nemačkoj koloniji na jugoistoku, seljaci – muškarci i žene podjednako – radili pet nedelja bez prestanka kako bi podigli tri i po kilometra dugu branu, za potrebe navodnjavanja. Šta bi izolovani ljudu mogli da urade u toj borbi protiv suve klime? Šta bi mogli da postignu individualnim naporima kada je južna Rusija bila pogođena najezdom mrmota, i kada su svi ljudi koji su živeli na zemlji, bogati i siromašni, članovi zajednice i individualisti, morali svojim rukama da rade kako bi obuzdali tu pošast? Pozvati policajca bilo bi potpuno beskorisno. Jedini mogući lek bio je udruživanje.

Nakon što smo izložili toliko toga o uzajamnoj pomoći i podršci koju praktikuju zemljoradnici u „civilizovanim" zemljama, vidim da bih mogao ispuniti jedan obiman tom primerima uzetim iz života stotina miliona ljudi koji takođe žive pod kontrolom manje ili više centralizovanih država, ali nisu u dodiru sa modernom civilizacijom i modernim idejama. Mogao bih opisati unutrašnji život turskog sela i njegovu mrežu izvrsnih običaja i navika uzajamne pomoći. Prelistavajući svoje knjižice ispunjene prikazima seoskog života na Kavkazu, naišao sam na dirljive primere uzajamne pomoći. Iste običaje pronašao sam u arapskima selima (*djemâa*) i u avganskoj *purra*, u selima Persije, Indije, i Jave, u nepodeljenoj porodici u Kini, i u logorima polunomada u srednjoj Aziji i nomada na dalekom severu. Proveravajući nasumične beleške iz literature o Africi, uvideo sam da su ispunjene istim primerima pomoći koja se poziva za

prevoz letine, za izgradnju kuća koje grade svi stanovnici sela, – ponekad da bi popravili ruševine koje su iza sebe ostavili civilizovani razbojnici – i ljudi koji pomažu jedni drugima u slučajevima nevolje, zaštite putnika, i tako dalje. I kada pregledam radove kao što je Postova zbirka afričkog običajnog prava, razumem zašto – uprkos svoj tiraniji, ugnjetavanju, pljačkama i racijama, plemenskim ratovima, proždrljivim kraljevima, lažljivim vračevima i sveštenicima, lovcima na robove, i sličnima – te populacije nisu odlutale u šumu, i zašto su održale neki oblik civilizacije i ostali ljudi, umesto da se srozaju na nivo raštrkanih porodica izumirućih orangutana. Činjenica je da lovci na robove, pljačkaši slonovače, ratoborni kraljevi, matabelski i madagaskarski „junaci" prolaze, ostavljajući svoje tragove obeležene krvlju i vatrom. Ali jezgro institucija, navika i običaja uzajamne pomoći, izraslo u plemenskoj i seoskoj zajednici, opstaje i drži ljude ujedinjene u društvima, otvorene za napredak civilizacije, i spremne da je prihvate kada dođe dan da, umesto metaka, dočekaju civilizaciju.

Isto važi za naš civilizovani svet. Prirodne i društvene nesreće prolaze. Čitava stanovništva povremeno bivaju srozana do bede i gladovanja. Sami izvori života cede se iz miliona ljudi svedenih na gradsku sirotinju. Razumevanja i osećanja miliona ljudi izobličeni su učenjima konstruisanim u interesu nekolicine. Sve je to zacelo deo naše egzistencije. Ali jezgro institucija, običaja i navika uzajamne pomoći ostaje živo u milionima ljudi. Ono ih drži zajedno, i oni se radije drže svojih običaja, verovanja i tradicija, nego da prihvate učenja o ratu svih protiv svih, koja im se nude pod firmom nauke, ali nisu nikakva nauka.

Osmo poglavlje

UZAJAMNA POMOĆ MEĐU NAMA (nastavak)

Radnički sindikati iznikli posle uništenja gildi od strane države. — Njihove borbe. — Uzajamna pomoć u štrajkovima. — Zadruga. — Slobodna udruženja za različite svrhe. — Samopožrtvovanje. — Bezbrojna društva za udruženo delovanje u svim mogućim vidovima. — Uzajamna pomoć u sirotinjskom životu. — Lična pomoć.

Kada istražujemo svakodnevni život seoskih stanovništava Evrope, otkrivamo da je, uprkos svemu što su moderne države učinile kako bi uništile seosku zajednicu, život seljaka i dalje prožet običajima i navikama uzajamne pomoći i podrške, da su zadržani značajni ostaci zajedničkog vlasništva nad zemljom, i da se, čim su zakonske prepreke seoskom udruživanju bile uklonjene, mreža slobodnih saveza za sve vrste ekonomskih potreba munjevito raširila među seljacima – a težnja tog mladog pokreta bila je ponovno uspostavljanje neke vrste saveza sličnog seoskoj zajednici starih vremena. Pošto smo do takvih zaključaka došli u prethodnom poglavlju, sada bi trebalo da razmotrimo koje bi se institucije uzajamne pomoći mogle pronaći u industrijskom stanovništvu sadašnjeg vremena.

Poslednjih trista godina, uslovi razvoja takvih institucija bili su jednako nepovoljni u gradovima kao što su bili u selima. U stvari, kada su rastuće vojničke države potčinile srednjovekovne gradove u šesnaestom veku, dobro je poznato da su sve institucije koje su okupljale zanatlije, majstore i trgovce u

gildama i gradovima, bile nasilno uništene. Samouprava i samostalna sudska vlast gilde i grada bili su ukinuti. Zakletva na vernost između braće u gildi postala je zločin prema državi. Imovina gildi konfiskovana je na isti način kao i zemlja seoskih zajednica. Unutrašnju i tehničku organizaciju svakog zanata preuzela je država. Doneti su zakoni koji su zabranjivali bilo koju vrstu udruženja zanatlija, i koji su postepeno postajali sve stroži. Neke senke starih gildi bile su tolerisane još izvesno vreme: trgovačkoj gildi bilo je dozvoljeno da postoji pod uslovom da daje slobodne donacije kralju, a neke zanatske gilde bile su zadržane kao administrativni organi. Neke od njih još uvek otaljavaju svoju besmislenu egzistenciju. Ali ono što je nekada bila životna snaga srednjovekovnog grada i industrije, odavno je nestalo pod razornom težinom centralizovane države.

U Velikoj Britaniji, koja se može uzeti kao najbolji primer industrijske politike modernih država, vidimo kako Parlament započinje uništenje gildi već u petnaestom veku. Ali odlučujuće mere bile su preduzete posebno u narednom veku. Henri VIII nije samo uništio organizaciju gildi, već je takođe konfiskovao njihovu imovinu, sa još manje izgovora i obzira, kako piše Tolmin Smit, nego što ih je pokazao u konfiskovanju manastirskih imanja.[301] Edvard VI je dovršio njegov posao[302], i već u drugoj polovini šesnaestog veka vidimo kako Parlament rešava sve sporove između zanatlija i trgovaca, koji su prethodno bili rešavani u svakom gradu posebno. Parlament i kralj nisu samo zakonski kontrolisali sve takve sporove, već su, imajući u vidu izvozne interese krune, ubrzo počeli da određuju broj šegrta u svakom zanatu, i da detaljno regulišu samu tehniku

[301] Joshua Toulmin Smith, *English Guilds*, op. cit, Introduction, XLIII.

[302] Zakon Edvarda VI – prvi u vreme njegove vladavine – naređuje da se Kruni predaju „sva bratstva, udruženja i gilde koji se nalaze na teritorijama Engleske i Velsa, i na drugim kraljevim teritorijama; i sva imanja, zemlje, parcele i druga vlasništva koja pripadaju bilo kojem od njih" (*English Guilds*, ibid.). Vidi takođe Ochenkowski, *Englands wirthschaftliche Entwickelung*, op. cit., poglavlja II–IV.

svake izrade: težine tkanina, broj niti u metru odeće, i sl. Sa malo uspeha, mora se priznati, zato što su sporovi i tehnički problemi, koji su vekovima bili rešavani sporazumom između uzajamno blisko povezanih gildi i gradova, daleko prevazilazili moći centralizovane države. Neprestano uplitanje njenih službenika paralizovalo je zanate dovodeći većinu njih do potpune propasti. A kada su ekonomisti iz XVIII veka ustali protiv državne regulacije industrija, oni su samo dali odušak tom široko rasprostranjenom nezadovoljstvu. Ukidanje tih intervencija u Francuskoj revoluciji pozdravljeno je kao čin oslobođenja, a primer Francuske ubrzo su sledile druge zemlje.

Država nije bila ništa uspešnija u regulisanju zarada. U srednjovekovnim gradovima, kada je razlika između majstora i šegrta ili kalfe postala sve očiglednija u XV veku, udruženja šegrta (*Gesellenverbände*), koja su povremeno poprimala međunarodni karakter, suprotstavila su se savezima majstora i trgovaca. Sada je država bila ta koja je preduzimala rešavanje njihovih problema, te su, prema elizabetanskom zakonu iz 1563. godine, mirovne sudije morale da odrede zarade, tako da osiguraju „odgovarajuća" sredstva za izdržavanje kalfi i šegrta. Međutim, pokazalo se da su sudije bile nemoćne da pomire suprotstavljene interese, a još više da primoraju majstora da se pridržava njihovih odluka. Zakon je postepeno postajao mrtvo slovo na papiru, i bio je zamenjen do kraja osamnaestog veka. Ali, iako je država na taj način napustila funkciju regulisanja zarada, ona je nastavila da strogo zabranjuje sva udruženja u koja su ulazili šegrti i radnici da bi podigli svoje plate ili da bi ih zadržali na određenom nivou. Tokom celog osamnaestog veka, država je donosila zakone protiv radničkih sindikata, a 1799. godine je konačno zabranila sve vrste udruženja, pod pretnjom strogih kazni. U stvari, britanski Parlament je u tom slučaju samo sledio primer francuskog revolucionarnog Konventa, koji je doneo drakonske zakone protiv udruživanja radnika: udruženja nekolicine građana smatrana su za napade na suverenitet države, koja je navodno trebalo da brani sve svoje građane. Po-

sao uništenja srednjovekovnih saveza bio je na taj način dovršen. I u gradu i u selu država je vladala nad labavim skupovima pojedinaca, i bila je spremna da najstrožim merama spreči ponovno uspostavljanje bilo koje vrste posebnih saveza između njih. Takvi su dakle bili uslovi u kojima je težnja uzajamne pomoći morala da pronađe svoj put u osamnaestom veku.

Da li je potrebno reći kako nijedna od tih mera nije mogla da uništi tu težnju? Kroz čitav osamnaesti vek, radnički sindikati su stalno bili ponovo uspostavljani.[303] Niti su zaustavljeni okrutnim progonima koji su se dogodili pod zakonima iz 1797. i 1799. godine. Svaki propust u nadziranju, svako oklevanje gospodara da osude sindikate, bili su iskorišćeni. Pod plaštom prijateljskih društava, udruženja za sahranjivanje ili tajnih bratstava, sindikati su se raširili u tekstilnim industrijama, među šefildskim proizvođačima escajga i rudarima. Formirane su snažne savezne organizacije koje su pružale podršku tim ograncima tokom štrajkova i progona.[304]

Ukidanje Zakona o udruživanju 1825. godine dalo je novi podstrek tom pokretu. Osnovani su sindikati i nacionalni savezi u svim zanimanjima.[305] A kada je Robert Oven osnovao svoj Veliki ujedinjeni nacionalni sindikat, on je za nekoliko meseci brojao pola miliona članova. Ali taj period relativne slobode nije potrajao. Tridesetih su počeli novi progoni, i usledile su dobro poznate surove osude od 1832. do 1844. godine. Veliki nacionalni sindikat je rasformiran, a privatni poslodavci i vlada su u svojim fabrikama širom zemlje počeli da prisiljavaju radnike da

[303] Sidney and Beatrice Webb, *History of Trade-Unionism* (*Istorija sindikalizma*), London, 1894, str. 21–38.

[304] U delu Sidnija Veba, vidi udruženja koja su postojala u to vreme. Čini se da londonske zanatlije nikada nisu bile bolje organizovane nego između 1810. i 1820. godine.

[305] Nacionalno udruženje za zaštitu rada uključivalo je oko 150 posebnih sindikata, koji su plaćali visoke doprinose, i imalo je oko 100 hiljada članova. Sindikati građevinara i rudara takođe su bili velike organizacije (Webb, *Ibid*, str. 107).

raskinu sve veze sa sindikatima, i da u tom smislu potpišu „Dokument". Sindikalisti su bili masovno progonjeni pod Zakonom o gospodaru i slugi: radnici su bili hapšeni po kratkom postupku i osuđivani samo na osnovu gospodareve žalbe na nedoličnо ponašanje.[306] Štrajkovi su gušeni na autokratski način, i događale su se najnečuvenije osude samo zbog najave štraka ili učešća u njemu u ulozi delegata – da ne pominjemo vojna gušenja štrajkačkih pobuna, niti osude koje su često bile praćene izlivima nasilja. Praktikovati uzajamnu podršku u takvim okolnostima bilo je sve samo ne lak zadatak. Ali ipak, uprkos svim preprekama koje naša generacija teško može i da zamisli, oživljavanje sindikata ponovo je počelo 1844. godine, a udruživanje radnika konstantno se nastavilo od tada. Posle duge borbe, koja je trajala više od stotinu godina, osvojeno je pravo na udruživanje, i sada skoro jedna četvrtina zakonski zaposlenih radnika, to jest oko milion i po ljudi, pripada sindikatima.[307]

Što se tiče evropskih država, dovoljno je reći da su u njima svi oblici sindikata bili progonjeni kao zavere sve do današnjeg dana, i da ipak postoje svuda, čak iako često moraju uzeti oblik tajnih društava, dok su rasprostranjenost i snaga radničkih organizacija – posebno Vitezova rada (*Knights of Labour*) u Sje-

---

[306] U tome sledim Vebovo delo, koje je puno dokumenata koji potvrđuju te iskaze.

[307] Velika promena u stavovima bogatijih klasa prema sindikatima dogodila se od četrdesetih godina. Ali, čak i u šezdesetim, poslodavci su preduzimali zastrašujuće zajedničke pokušaje da ih slome zaključavanjem radnih prostorija čitavih stanovništava. Sve do 1869. godine, običan dogovor da se stupi u štrajk, i najava štrajka plakatima, da ne pominjemo protestovanje, često su bili kažnjavani kao zastrašivanja. Tek 1875. godine, kada je bio ukinut Zakon o gospodaru i slugi, mirno protestovanje bilo je dozvoljeno, a „nasilje i zastrašivanje" tokom štrajka potpali su pod korpus običajnog prava. Ipak, čak i tokom štrajka radnika pristaništa 1887. godine, dodatni novac morao se trošiti za borbu u sudovima za pravo na protestovanje, dok sudska gonjenja poslednjih nekoliko godina još jednom prete da osvojena prava učine iluzornim.

dinjenim Državama i Belgiji – dovoljno dokazani u štrajkovima devedesetih godina XVIII veka. Ali moramo imati na umu da, osim progona, sama činjenica pripadanja radničkom sindikatu podrazumeva znatnu žrtvu u novcu, vremenu i neplaćenom radu, i stalno podrazumeva rizik gubljenja posla samo zbog činjenice da ste sindikalista.[308] Osim toga, postoji štrajk, sa kojim se sindikalisti nužno stalno suočavaju, a nevesela stvarnost tog štrajka jeste u tome što se ograničeni kredit radničke porodice kod pekara ili zalagaoničara ubrzo iscrpljuje, a štrajkačka plata nije dovoljna čak ni za hranu, te se glad uskoro ocrtava na dečjim licima. Za nekoga ko živi u bliskom dodiru sa radnicima, produženi štrajk je najtragičniji prizor; lako možemo zamisliti šta je štrajk značio pre četrdeset godina u ovoj zemlji, i šta još uvek znači u svim osim u najbogatijim delovima evropskog kontinenta. Štrajkovi se stalno, čak i sada, završavaju potpunom propašću i prisilnim iseljavanjem celih stanovništava, dok je ubijanje štrajkača na najmanju provokaciju, ili čak bez ikakve provokacije[309], još uvek uobičajeno na kontinentu.

Ali ipak, svake godine se događa na hiljade štrajkova i zatvaranja radnih prostorija u Evropi i Americi – a najoštrije i najduže borbe bile su, po pravilu, takozvani „štrajkovi saosećanja“, u koje se ulazilo da bi se pružila podrška ucenjenim drugovima, ili da bi se sačuvala prava sindikata. I dok je jedan deo štampe sklon da štrajkove opisuje kao „zastrašivanja“, oni koji su živeli

[308] Nedeljni doprinos od 6 penija izdvojen iz plate od 18 šilinga, ili doprinos od 1 šilinga iz plate od 25 šilinga, znači mnogo više nego 9 funti iz plate od 300 funti: doprinos se uglavnom uzima od novca za hranu, i ubrzo se udvostručava kada bratski sindikat objavi štrajk. Slikovit opis života sindikata, od strane jednog stručnog zanatlije, objavljen u knjizi gospodina i gospođe Veb (str. 431 i dalje), pruža odličan uvid u količinu posla koji sindikalista mora da obavi.

[309] Vidi rasprave o štrajkovima u Falkenauu u Austriji vođene pred austrijskim Rajhstagom 10. maja 1894, u kojima je ta činjenica u celosti priznata od strane ministarstva i vlasnika ugljenokopa. Vidi takođe englesku štampu tog vremena.

među štrajkačima sa divljenjem govore o prirodnoj uzajamnoj pomoći i podršci koju oni stalno praktikuju. Svako je slušao o ogromnoj količini posla koji su obavili dobrovoljci u organizovanju pomoći tokom štrajka radnika londonskog pristaništa; o rudarima koji su, posle mnogo besposlenih nedelja, plaćali doprinos od četiri šilinga nedeljno štrajkačkom fondu kada su nastavili da rade; o udovici rudara koja je tokom rata jorkširskih rudara 1894. godine, štrajkačkom fondu donela životnu uštođevinu svoga muža; o poslednjoj vekni hleba koja se uvek deli sa komšijama; o rudarima iz Radstoka, sa prednošću posedovanja većih kućnih bašti, koji su pozvali četiristo bristolskih rudara da dođu i uzmu svoj deo kupusa i krompira, i tako dalje. Svi novinski dopisnici su, tokom velikog štrajka rudara u Jorkširu, znali za gomile takvih činjenica, iako nisu svi među njima mogli izvestiti o takvim „nebitnim" stvarima u svojim novinama.[310]

Ali sindikalizam nije jedini oblik u kojem radnička potreba za uzajamnom pomoći pronalazi svoj izraz. Pored njega, postoje politička udruženja čiju aktivnost mnogi radnici smatraju korisnijom za opšte blagostanje nego sindikate, ograničene u svojim ciljevima kakvi su sada. Naravno, sama činjenica pripadanja nekom političkom telu ne može se uzeti kao pokazatelj težnje uzajamne pomoći. Svi znamo da je politika oblast u kojoj čisto egoistični elementi društva ulaze u najzamršenije kombinacije sa altruističkim težnjama. Ali svaki iskusni političar zna da su se svi veliki politički pokreti borili za velike i često daleke stvari, i da su najjači među njima bili oni koji su izazivali oduševljenje s najmanjim obaziranjem na ličnu korist. Svi veliki istorijski pokreti imali su taj karakter, a u našoj generaciji takav je socijalizam. „Plaćeni agitatori" – nesumnjivo je omiljeni refren onih koji ne znaju ništa o njemu. Istina je pak – govorim li samo o onome što znam iz ličnog iskustva – da sam poslednjih dvadeset pet godina pisao dnevnik i u njemu beležio svu posvećenost i

[310] Mnoge od tih činjenica mogu se pronaći u novinama *Daily Chronicle* i delom u *Daily News* od oktobra i novembra 1894. godine.

samopožrtvovanje na koje sam nailazio u socijalističkom pokretu, čitalac tog dnevnika bi stalno imao reč „junaštvo“ na svojim usnama. Ali ljudi o kojima bih govorio nisu bili heroji. To su bili obični ljudi, nadahnuti velikom idejom. Svaki socijalistički novinski list – a sada ih je na stotine, samo u Evropi – ima istu istoriju dugogodišnjeg žrtvovanja bez ikakve nade u nagradu, i u ogromnoj većini slučajeva, čak bez bilo kakve lične ambicije. Video sam porodice koje su živele ne znajući šta će jesti sutra: muža su svi bojkotovali u njegovom malom gradu zbog njegovog učešća u novinama, žena je pomagala porodicu tako što je šila, i takva situacija je trajala godinama, sve dok se porodica nije povukla, bez reči prigovora, jednostavno izgovarajući: „Nastavite, mi više ne možemo da izdržimo!“ Video sam ljude koji su umirali od tuberkuloze, i koji su to znali, kako hodaju po snegu i magli pripremajući skupove, i govore na skupovima na samo nekoliko nedelja pre smrti, i tek onda se povlače u bolnicu sa rečima: „Prijatelji, ja sam sad gotov. Doktori kažu da mi je ostalo još svega nekoliko nedelja života. Recite drugovima da ću biti srećan ako budu došli da me vide.“ Video sam činjenice koje bi nazvali „idealizacijom“ kada bi ih ovde ispričao, a sama imena tih ljudi, jedva poznatih izvan uskog kruga prijatelja, uskoro će biti zaboravljena kada njihovi prijatelji umru. U stvari, ne znam kome da se više divim, bezgraničnoj posvećenosti te nekolicine, ili ukupnom zbiru malih dela posvećenosti velikog mnoštva. Svaki arak novina od jednog penija, svaki skup, svakih stotinu glasova osvojenih na socijalističkim izborima, predstavljaju količinu energije i žrtve o kojima nijedan čovek sa strane ne može imati ni najnejasniju predstavu. I to što socijalisti rade sada, radila je svaka narodna i napredna partija, politička i religijska, u prošlosti. Celokupan prošli napredak podsticali su takvi ljudi i takva posvećenost.

Kooperativa se, posebno u Britaniji, često opisuje kao „akcionarski individualizam“, i takva kakva je sada, ona nesumnjivo teži stvaranju zadrugarskog egoizma, ne samo ka zajednici kao celini, već i u samim zadrugarima. Ali je ipak izvesno da je u

svom izvoru taj pokret imao suštinski karakter uzajamne pomoći. Čak i sada, njegovi najvatreniji zagovornici ubeđeni su da zadruga vodi čovečanstvo ka višoj i harmoničnijoj fazi ekonomskih odnosa, i nemoguće je boraviti u nekim zadrugarskim uporištima na severu i ne shvatiti da veliki broj običnih zadrugara deli isto mišljenje. Većina njih bi izgubila interesovanje za taj pokret kada bi ta vera nestala, i mora se priznati da su ideali opšteg blagostanja i solidarnosti proizvođača u proteklih nekoliko godina počeli da bivaju aktuelni među zadrugarima. Nema sumnje u to da postoji nova tendecija ka uspostavljanju boljih odnosa između vlasnika zadrugarskih radionica i radnika.

Značaj zadruge u ovoj zemlji, u Holandiji i Danskoj, dobro je poznat, dok su u Nemačkoj, a posebno na Rajni, kooperativna udruženja već značajan faktor industrijskog života.[311] Međutim, Rusija je ta koja pruža možda najbolje polje za istraživanje zadruge u beskrajnoj raznovrsnosti vidova. Ona je u Rusiji prirodni izdanak, nasleđe iz srednjeg veka. I dok bi formalno osnovane zadruge morale da se bore sa mnogim zakonskim teškoćama i službenim podozrenjima, neformalna zadruga – *artel* – čini samu suštinu ruskog seoskog života. Istorija „stvaranja Rusije" i naseljavanja Sibira je istorija lovačkih i trgovačkih *artela* ili gildi i potonjih seoskih zajednica. *Artel*e danas pronalazimo svuda: u svakoj grupi od deset do pedeset seljaka koji dolaze iz istog sela da rade u fabrici, u svim građevinskim zanimanjima, među ribarima i lovcima, među osuđenicima na njihovom putu i boravku u Sibiru, među železničkim nosačima, kuririma na berzi, radnicima u carinskoj službi, svuda u seoskim industrijama koje zapošljavaju do 7 miliona ljudi – od vrha do dna radničkog sveta, stalni i privremeni, za proizvodnju i potrošnju u svim mogućim vidovima. Mnoga dobra mesta za pecanje na pritokama Kaspijskog mora do današnjeg dana drže ogromni *arteli*. Reka

[311] Godišnji trošak 31.473 proizvodna i potrošačka udruženja srednje Rajne iznosio je 18.437.500 funti 1890. godine; u toku iste godine, dato je 3.675.000 funti u pozajmicama.

Ural pripada svim uralskim Kozacima, koji raspodeljuju i preraspodeljuju mesta za pecanje – verovatno najbogatija na svetu – među selima, bez ikakvog mešanja vlasti. Na Uralu, Volgi, i na svim jezerima u severnoj Rusiji, ribolov se uvek obavlja u artelima. Osim tih stalnih organizacija, postoji prosto bezbroj privremenih artela, osnovanih za svaku posebnu svrhu. Kada deset ili dvadeset seljaka dođe iz neke oblasti u veliki grad, da rade kao tkači, drvodelje, zidari, čamdžije, i tako dalje, oni uvek osnivaju artel. Iznajmljuju prostorije, unajmljuju kuvara (vrlo često je to žena jednog od njih), biraju starešinu, zajednički obeduju, i svaki član artelu plaća svoj deo za hranu i smeštaj. Grupa osuđenika na svom putu u Sibir uvek postupa na isti način, i njen izabrani starešina je zvanično priznati posrednik između osuđenika i vojnog komandanta grupe. U zatvorima za težak rad imaju istu organizaciju. Nosači na železnici, kuriri na berzi, radnici u carinskoj službi, gradski kuriri u prestonicama, koji su kolektivno odgovorni za svakog svog člana, uživaju takav ugled da trgovci poveravaju bilo koji iznos novca ili banknota članu artela. U građevinskim zanimanjima osnivaju se arteli od deset do dvesta članova, a ozbiljni graditelji i železnički preduzetnici uvek više vole da rade sa artelom nego sa posebno unajmljenim radnicima. Poslednji pokušaji ministarstva rata da direktno angažuje proizvođačke *artele*, formirane ad hok u domaćim zanatima, i da im naruči čizme i sve vrste limenih i gvozdenih predmeta, opisani su kao zadovoljavajući u najvećoj meri, dok je unajmljivanje artela radnika od strane carske metalurške fabrike (u Votkinsku) bilo izuzetno uspešno.

Prema tome, u Rusiji možemo videti kako su stare srednjovekovne institucije (u svojim neformalnim vidovima), u koje se država nije mešala, preživele u celosti do današnjeg dana, i poprimile najveću raznovrsnost oblika u skladu sa zahtevima moderne industrije i trgovine. Stare gilde su se u potpunosti održale na Balkanskom poluostrvu, u Turskom carstvu i na Kavkazu. *Esnafi* u Srbiji potpuno su sačuvali svoj srednjovekovni karakter; oni uključuju i majstore i šegrte, regulišu svoje

zanate, i čine institucije uzajamne podrške u radu i bolesti[312]; dok *amkari* na Kavkazu, a posebno u Tbilisiju, tim funkcijama dodaju znatan uticaj u opštinskom životu.[313]

U vezi sa zadrugom, možda bi trebalo pomenuti i prijateljska društva, zajednice „čudaka" (*Odd Fellows*), seoske i gradske klubove organizovane za plaćanje lekarskih računa, klubove za odeću, udruženja za sahranjivanje, male klubove koji su bili sasvim uobičajeni među fabričkim devojkama, kojima su one plaćale nekoliko penija nedeljno, a posle su žrebom dobijali jednu funtu koja se mogla iskoristiti za neku značajnu kupovinu, i mnoge druge. Dosta društvenog i žovijalnog duha živi u svim takvim društvima i klubovima, iako se pažljivo prate „dugovanja i potraživanja" svakog člana. Ali postoji toliko mnogo udruženja zasnovanih na spremnosti da se žrtvuje vreme, zdravlje i život ako je potrebno, da možemo izložiti brojne primere najboljih vrsta uzajamne pomoći.

Prvo moramo pomenuti Spasilačko udruženje u ovoj zemlji i slične institucije na kontinentu. Pomenuta organizacija trenutno ima preko trista čamaca duž obala ovih ostrva, a imala bi dvostruko više da ribari nisu toliko siromašni, i kada bi mogli da kupe još čamaca za spasavanje. Spasilačka posada sa pak sastoji od dobrovoljaca, čija se spremnost da žrtvuju sopstvene živote u spasavanju potpunih stranaca svake godine stavlja na ozbiljnu probu. Svake zime strada nekoliko najhrabrijih među njima. I kada upitate te ljude šta ih nagoni da rizikuju svoje živote, čak i kada nema razumnih šansi za uspeh, njihov odgovor saznajete u sledećoj priči. Zastrašujuća oluja duva preko [Engleskog] kanala, besni na ravnoj, peščanoj obali malog sela u Kentu, i mali ribarski brod, krcat pomorandžama nasukao se na obližnjem peščanom sprudu. Samo jednostavan čamac za spasavanje sa ravnim

[312] Britanski konzularni izveštaj, april 1889.

[313] Glavno istraživanje tog predmeta objavio je Solomon Egiazarov na ruskom jeziku u *Записках Кавказского Географического Общества*, tom VI, 2, Tbilisi, 1891.

dnom može da plovi u tim plićacima, a pokrenuti ga tokom takve oluje znači suočiti se sa skoro sigurnom katastrofom. Ali ljudi su ipak krenuli, satima su se borili sa vetrom, i čamac se dvaput prevrnuo. Jedan čovek se udavio, drugi su bili izbačeni na obalu. Jedan od njih, iskusni obalski čuvar, pronađen je narednog jutra sav u modricama i polusmrznut u snegu. Upitao sam ga kako su se usudili da se upuste u tako očajnički poduhvat? „Ne znam", bio je njegov odgovor. „Bila je ta olupina. Svi ljudi iz sela su stajali na obali i svi su govorili kako bi bilo glupo krenuti. Nikada se ne bismo probili kroz takve talase. Videli smo pet ili šest ljudi kako se drže za jarbol i šalju očajničke signale. Svi smo osetili da nešto moramo učiniti, ali šta smo mogli da uradimo? Prošao je jedan sat, dva sata, i svi smo stajali tamo. Osećali smo se najneprijatnije. A onda nam se, odjednom, kroz oluju, učinilo kao da čujemo njihove krike – jedan dečak je bio sa njima. To više nismo mogli da podnesemo. Svi smo umah rekli: 'Moramo da krenemo!' I žene su kazale to isto. Smatrali bi nas za kukavice da nismo krenuli, iako su narednog dana rekle da smo bili budale što smo otišli. Svi kao jedan, nagrnuli smo u čamac i otišli. Čamac se prevrnuo, ali smo ga uhvatili. Najgore je bilo gledati jadnog… kako se davi pored čamca, a mi nismo mogli učiniti ništa da ga spasemo. Onda je naišao strašan talas, čamac se ponovo prevrnuo, i bili smo izbačeni na obalu. Ljude je ipak spasao čamac D., a naš je pronađen miljama daleko. Pronašli su me narednog jutra u snegu."

Isto osećanje pokrenulo je rudare u dolini Ronda, kada su spasavali svoje drugove iz poplavljenog rudnika. Bušili su kroz trideset metara uglja kako bi došli do svojih zakopanih drugova. Ali kada je ostalo da se probuši još samo tri metra obavio ih je rudnički gas. Lampe su se ugasile, i spasioci su se povukli. Raditi u takvim uslovima značilo je rizikovati da budeš raznesen svakog trenutka. Ali i dalje se čula lupa sahranjenih rudara: ti ljudi su još uvek bili živi i molili su za pomoć. Nekoliko rudara je svojevoljno pristalo da pokuša prihvatajući svaki rizik. Dok su silazili dole u rudnik, njihove žene su ih pratile samo

nečujnim suzama – nisu izustile ni jednu jedinu reč kako bi ih zaustavile.

Postoji suštinsko jezgro ljudske psihologije. Osim ako nisu poludeli na bojnom polju, ljudi „ne mogu podneti" da slušaju vapaje za pomoć, a da ne odgovore na njih. Junak ide, i to što junak radi *svi* osećaju da su i oni morali da urade. Sofizmi iz glave ne mogu se odupreti osećanju uzajamne pomoći, zato što je to osećanje negovano hiljadama godina ljudskog društvenog života i stotinama hiljada godina preljudskog života u društvima.

„Ali šta ćemo sa onim ljudima koji su se udavili u jezeru Serpentin u prisustvu gomile ljudi, od kojih se niko nije pokrenuo da ih spase?" – mogli bismo se upitati. „I šta ćemo sa detetom koje je palo u kanal Regentovog parka – takođe u prisustvu praznične gomile – koga je spasila jedino pribranost služavke koja je pustila svog psa njufaundlendera da ga spase? Odgovor je vrlo jednostavan. Čovek je proizvod i svojih nasleđenih instikata i svog obrazovanja. Među rudarima i mornarima, njihovi redovni poslovi i njihovi svakodnevni međusobni kontakti stvaraju osećanje solidarnosti, dok opasnosti koje ih okružuju održavaju njihovu hrabrost i odvažnost. Obrnuto, odsustvo zajedničkog interesa u gradovima odgaja ravnodušnost, dok hrabrost i odvažnost, koji retko pronalaze svoju priliku, nestaju ili uzimaju drugi smer. Osim toga, tradicija junaka rudnika i mora živi u rudarskim i ribarskim selima, ovenčana poetskim oreolom. Ali šta su tradicije šarolike londonske gomile? Jedina zajednička tradicija koju bi oni mogli imati morala bi biti stvorena u literaturi, ali književnost ravna seoskim epovima teško da postoji. Sveštenici toliko nervozno dokazuju kako je sve što dolazi iz ljudske prirode greh i kako svekoliko dobro u čoveku ima natprirodno poreklo, da uglavnom ignorišu činjenice koje se ne mogu proizvesti u primere nekog višeg nadahnuća ili milosti, koji dolaze odozgo. A svetovni pisci usmeravaju svoju pažnju uglavnom na jednu vrstu junaštva, a to je junaštvo koje veliča ideju države. Prema tome, oni se dive rimskom junaku, ili vojniku u bici, dok pored ribarevog junaštva prolaze i ne obraća-

jući pažnju na njega. Pesnik i slikar naravno mogu biti obuzeti lepotom samog ljudskog srca, ali i jedan i drugi retko poznaju život siromašnijih klasa. I dok su u stanju da opevaju ili naslikaju rimskog ili ratnog heroja u uobičajenom okruženju, oni ne mogu na dirljiv način opevati ili naslikati junaka koji deluje u onom skromnom okruženju koje ignorišu. Ako se i usude da to učine, proizvod toga je samo najobičnija retorika.[314]

Bezbrojna društva, klubovi i savezi za uživanje u životu, za proučavanje i istraživanje, za obrazovanje, i tako dalje, koji su se nedavno razvili u tolikom broju da će biti potrebno mnogo godina samo da se popišu, predstavljaju drugi izraz te iste, uvek aktivne težnje ka udruživanju i uzajamnoj pomoći. Neki od njih, kao jata mladih ptica različitih vrsta koja se okupljaju u jesen, potpuno su predani zajedničkom deljenju životnih radosti. Svako selo u ovoj zemlji, u Švajcarskoj, Nemačkoj, i tako dalje,

---

[314] Bekstvo iz francuskog zatvora je izuzetno teško. Jedan zatvorenik je ipak pobegao iz jednog francuskog zatvora 1884. ili 1885. godine. Čak je uspeo da ostane sakriven tokom čitavog dana, iako je bila oglašena uzbuna, a seljaci iz susedstva su ga pažljivo tražili. Narednog jutra krio se u jarku, nedaleko od jednog malog sela. Verovatno je nameravao da ukrade nešto hrane ili nešto odeće kako bi skinuo svoju zatvorsku uniformu. Dok je ležao u jarku, u selu je izbila vatra. Ugledao je ženu kako istrčava iz jedne kuće koja je gorela, i čuo je njene očajne vapaje da se spasi dete na gornjim spratovima kuće u plamenu. Niko se nije pokrenuo da to učini. U tom trenutku, odbegli zatvorenik je izleteo iz svog skloništa, probio se kroz vatru, i oprljenog lica i zapaljene odeće, bezbedno izvukao dete iz vatre i predao ga njegovoj majci. Naravno, seoski žandarm, koji se odmah pojavio, uhapsio ga je na licu mesta. Odveden je nazad u zatvor. Taj događaj su objavile sve francuske novine, ali ni jedne se nisu založile da se on oslobodi. Da je zaštitio zatvorskog čuvara od udarca svoga druga, proizveli bi ga u heroja. Ali njegovo delo bilo je samo humano, nije promovisalo ideal države; on lično ga nije pripisao iznenadnom nadahnuću božanske milosti; i to je bilo dovoljno da se dozvoli da taj čovek padne u zaborav. Verovatno je na njegovu kaznu bilo dodato još šest ili dvanaest meseci zato što je ukrao – „državno vlasništvo“ – zatvorsku odeću.

ima svoje kriket, fudbalske, teniske, kuglaške, golubarske, muzičke ili pevačke klubove. Druga društva su mnogo brojnija, a neka od njih, poput Saveza biciklista, naglo su se razvila silovitom brzinom. Iako članovi tog saveza nemaju ništa zajedničko osim ljubavi prema biciklizmu, među njima već postoji neka vrsta slobodnog zidarstva za uzajamnu pomoć, posebno u udaljenim zabitima i krajevima koji nisu preplavljeni biciklistima. Oni gledaju na seoski „C. A. C" (C*yclists' Alliance Club*) kao na neku vrstu kuće, a u godišnjem biciklističkom kampu uspostavljaju se mnoga trajna prijateljstva. Kuglaška braća (*Kegelbrüder*) u Nemačkoj su slično udruženje. Tu su i gimnastička društva (trista hiljada članova u Nemačkoj), neformalna bratstva kanuista u Francuskoj, jedriličarski klubovi, i tako dalje. Takva društva sigurno ne menjaju ekonomsku raslojenost društva, ali ona doprinose ublažavanju socijalnih razlika, posebno u malim gradovima. A pošto svako od tih društava teži uključivanju u velike nacionalne i međunarodne federacije, ona sigurno pomažu razvoj ličnog prijateljskog saobraćaja između svih vrsta ljudi raštrkanih u različitim delovima planete.

Planinarska društva, Udruženje za zaštitu lovstva (*Jagdschutzverein*) u Nemačkoj, koje ima preko sto hiljada članova – lovaca, obrazovanih šumara, zoologa, i običnih ljubitelja prirode – i Međunarodno ornitološko društvo, koje uključuje zoologe, uzgajivače, i obične seljake u Nemačkoj, imaju isti karakter. Ne samo da su za nekoliko godina obavili veliku količinu veoma korisnih radova, koje samo velika udruženja mogu pravilno da obave (karte, kolibe-skloništa, planinski putevi; proučavanja životinjskog života, otrovnih insekata, migracija ptica, i tako dalje), već su stvorili nove veze među ljudima. Dvoje planinara različitih nacionalnosti koji se sretnu u planinarskom skloništu na Kavkazu, ili profesor i seljak ornitolog koji borave u istoj kući, nisu više stranci jedan prema drugom; dok je Društvo ujaka Tobija (*Uncle Toby's Society*) u Njukaslu – koje je već naučilo preko dvesta šezdeset hiljada dečaka i devojčica da nikada ne uništavaju ptičja gnezda, i da budu dobri prema svim životinja-

ma – sigurno učinilo više za razvoj ljudskih osećanja i ukusa u prirodnoj nauci, nego mnogi moralisti i većina naših škola.

Ne možemo izostaviti, čak ni u ovom kratkom pregledu, hiljade naučnih, književnih, umetničkih, i obrazovnih društava. Sve do danas, naučna društva, pažljivo kontrolisana i često subvencionisana od strane države, uglavnom se kreću u veoma uskom krugu, i često se na njih gleda kao na obične prilike za sticanje državnih pozicija, dok sama suženost njihovih krugova nesumnjivo stvara sitne zavisti. Ali ipak je činjenica da te organizacije u izvesnoj meri ublažavaju razlike po rođenju, pripadnosti političkoj partiji i veri. Naučna, geografska ili muzička društva, posebno ona koja privlače šire krugove amatera, u manjim i udaljenijim gradovima postaju mali centri intelektualnog života, neka vrsta veze između tog malog mesta i velikog sveta, i mesto gde se ljudi veoma različitih životnih uslova susreću u ravnopravnom položaju. Da bi u potpunosti cenio vrednost takvih centara čovek treba da ih upozna, recimo, u Sibiru. Što se tiče bezbrojnih obrazovnih društava koja tek sada počinju da slamaju monopol države i crkve u obrazovanju, ona će sigurno uskoro postati glavna sila u toj oblasti. „Frobelovim savezima" već dugujemo sistem vrtića, a brojnim formalnim i neformalnim obrazovnim društvima dugujemo visok standard ženskog obrazovanja u Rusiji, iako su ta društva i grupe sve vreme morali da snažno deluju protiv moćne centralne vlade.[315] Što se tiče raznih pedagoških društava u Nemačkoj, dobro je poznato da su ona odradila najbolji deo posla u razvoju moder-

[315] Medicinska akademija za žene (koja je Rusiji dala većinu od njenih sedam stotina diplomiranih doktorki), četiri ženska univerziteta (sa oko hiljadu studentkinja 1887. godine; zatvorena iste godine i ponovo otvorena 1895), i Visoka trgovačka škola za žene, u potpunosti su delo takvih privatnih društava. Istim društvima dugujemo visok standard koji su ženske gimnazije postigle otkako su otvorene šezdesetih godina. Stotinu gimnazija sada postoji širom carstva (sa preko sedamdeset hiljada učenica), i približno isti broj srednjih škola za devojke u ovoj zemlji. Svi profesori su pak diplomirali na univerzitetima.

nih metoda predavanja nauke u narodnim školama. Učitelj takođe pronalazi najbolju podršku u takvim udruženjima. Kako bi prezaposleni i premalo plaćeni seoski učitelj bio jadan bez njihove pomoći![316]

Sva ta udruženja, društva, bratstva, savezi, instituti, i tako dalje, kojih sada mora biti na desetine hiljada samo u Evropi, pri čemu svako od njih predstavlja ogromnu količinu dobrovoljnog, neambicioznog i neplaćenog ili premalo plaćenog rada – šta su oni drugo nego tolike manifestacije, u beskrajno raznovrsnosnim vidovima, te iste, uvek žive težnje ljudi ka uzajamnoj pomoći i podršci? Skoro tri veka, ljudi su bili sprečeni da se udružuju čak i za književne, umetničke ili obrazovne svrhe. Društva su mogla da se osnivaju samo pod zaštitom države ili crkve, ili kao tajna bratstva, poput masonerije. Ali sada kada je taj otpor slomljen, ona se roje u svim pravcima, šire se preko svih raznolikih grana ljudskog delanja, postaju međunarodna, i nesumnjivo doprinose, u meri koja se još uvek ne može potpuno sagledati, obaranju zidova između različitih naroda koje su podigle države. Uprkos zavistima koje gaji trgovačka konkurencija, i izazivanju mržnje koju oglašavaju duhovi umiruće prošlosti, postoji svest o međunarodnoj solidarnosti koja raste i u vodećim duhovima sveta i u masama radnika, jer su i oni osvojili pravo na međunarodni saobraćaj; a u sprečavanju evropskog rata tokom proteklih četvrt veka, taj duh je nesumnjivo imao svoj udeo.

Religijska dobrotvorna udruženja, koja opet predstavljaju ceo svet, zacelo moraju biti pomenuta ovde. Ne postoji ni najmanja sumnja u to da veliku većinu njihovih članova pokreću ista osećanja uzajamne pomoći koja su zajednička celom čovečanstvu. Nažalost, religijski učitelji ljudi više vole da ta-

[316] *The Verein für Verbreitung gemeinnütslicher Kenntnisse* (Udruženje za širenje znanja u zajednici), iako ima samo 5.500 članova, već je otvorilo više od hiljadu javnih i školskih biblioteka, organizovalo je na hiljade predavanja, i objavilo je najvrednije knjige.

kvim osećanjima pripišu natprirodno poreklo. Mnogi od njih propovedaju da se čovek ne povinuje svesno težnji uzajamne pomoći sve dok se ne prosvetli učenjima posebne religije koju oni predstavljaju, i kao Sveti Avgustin, većina njih ne priznaje takva osećanja u „paganskom divljaku". Osim toga, dok je rano hrišćanstvo, kao i sve druge religije, privlačilo široka ljudska osećanja uzajamne pomoći i naklonjenosti, hrišćanska crkva je pomagala državi u razaranju svih dugovečnih institucija uzajamne pomoći i podrške koje su joj prethodile, ili su se razvile izvan nje. I umesto *uzajamne pomoći* koju svaki divljak smatra pravdom prema svojim srodnicima, ona je propovedala *dobročinstvo* koje nosi crtu nadahnuća odozgo, i stoga podrazumeva izvesnu nadmoć davaoca u odnosu na primaoca. Uz te ograde, i bez ikakve namere da uvredim one koji sebe smatraju izabranom grupom dok čine obična ljudska dela, ogroman broj religijskih dobrotvornih udruženja zacelo moramo smatrati plodom te iste težnje ka uzajamnoj pomoći.

Sve te činjenice pokazuju da nehatna trka za ostvarivanjem ličnih interesa, bez obaziranja na potrebe drugih ljudi, nije jedina crta modernog života. Pored te struje koja tako ponosno preuzima vođstvo u ljudskim odnosima, primećujemo tešku borbu koju vode i seoska i gradska stanovništva za ponovno uvođenje neprolaznih institucija uzajamne pomoći i podrške, i otkrivamo, u svim društvenim klasama, široko rasprostranjen pokret ka uspostavljanju beskrajnog mnoštva manje ili više stalnih institucija sa istom svrhom. Ali kada pređemo sa javnog na privatni život savremenih pojedinaca, otkrivamo još jedan, izuzetno širok svet uzajamne pomoći i podrške, koji većina sociologa ne primećuje zato što je ograničen na uzak krug porodice i ličnog prijateljstva.[317]

[317] Vrlo malo autora u oblasti sociologije je obratilo pažnju na taj predmet. Doktor Iering je jedan od njih, i njegov slučaj je veoma poučan. Kada je taj veliki nemački pravni pisac započeo svoje filozofsko delo, *Svrha prava* (Rudolf von Jhering, *Der Zweck im Rechte*, 1877), on je nameravao da analizira „aktivne sile koje podstiču napredak društva i održavaju ga", te

U sadašnjem društvenom sistemu, pokidane su sve komunalne veze između stanovnika iste ulice ili komšiluka. U bogatijim delovima velikih gradova, ljudi žive ne znajući ko su im prve komšije. Ali u gusto naseljenim ulicama, ljudi jako dobro poznaju jedni druge, i svakodnevno ulaze u uzajamne odnose. Naravno, sitne svađe događaju se u tim ulicama kao i svuda. Ali grupisanja u skladu sa ličnim afinitetima rastu, i unutar njihovog kruga, uzajamna pomoć se praktikuje u razmerama o kojima bogate klase nemaju pojma. Uzmemo li, na primer, decu iz siromašnog kraja koja se igraju na ulici ili u dvorištu crkve, ili na travi, odmah primećujemo da među njima postoji bliski savez, uprkos prolaznim svađama, i da ih taj savez štiti od svih vrsta nesreća. Čim se malo dete radoznalo nagne nad kanalizacionim otvorom, drugo dete mu viče: „Ne stoj tu, u toj rupi stanuje groznica!“ „Ne prelazi preko tog zida, voz će te ubiti ako padneš dole! Ne prilazi blizu jarka! Ne jedi te bobice, to je otrov, umrećeš!“ To su prve lekcije koje se predaju derištu kada se pridružuje svojim drugarima napolju. Koliko bi dece čija su igrališta pločnici oko „jednoobraznih radničkih kuća“, ili kejevi i mostovi preko kanala, pregazila i ubila kola, ili bi se udavila u mutnoj vodi, da nije te vrste uzajamne pomoći! A kada plavokosi Džek sklizne u nezaštićeni jarak iza mlekare-

da iz toga razvije „teoriju društvenog čoveka“. Prvo je analizirao delovanje egoističkih sila, uključujući i sadašnji sistem plata i prinude u njegovim različitim političkim i društvenim zakonima. U pažljivo osmišljenom nacrtu svoga dela, nameravao da njegov poslednji deo posveti etičkim silama – osećanju dužnosti i uzajamne ljubavi – koje doprinose istom cilju. Ali kada je počeo raspravu o društvenim funkcijama ta dva faktora, morao je da napiše drugi tom, dvostruko obimniji od prvog, u kom je pak obradio samo *lične* faktore kojima će na narednim stranicama biti posvećeno svega nekoliko rečenica. Lotar Dargun je razmatrao istu ideju u delu *Egoismus und Altruismus in der Nationalökonomie* (*Egoizam i altruizam u nacionalnoj ekonomiji*), Lajpcig, 1885, dodajući neke nove činjenice. Bihnerova *Ljubav i ljubavni život u životinjskom svetu* (Ludwig Büchner, *Liebe und Liebes-Leben in der Thierwelt*), i nekoliko njenih parafraza objavljenih ovde i u Nemačkoj, bave se istim predmetom.

vog dvorišta, ili rumena Liza slučajno upadne u kanal, ta deca podižu takvu dreku da se ceo komšiluk uzbunjuje i odmah dotrčava da ih spase.

Zatim dolazi savez majki. „Ne možeš da zamisliš“, nedavno mi je rekla jedna doktorka koja živi u siromašnom susedstvu, „koliko one pomažu jedna drugoj. Ako žena nije pripremila ništa, ili ne može da pripremi ništa, za bebu koju očekuje – a koliko se često to događa! – svaka komšinica donosi nešto za prinovu. Jedna od njih uvek brine o deci, dok druga uvek svrati da pripazi na domaćinstvo, sve dok je majka u krevetu“. To je opšti običaj. Pominju ga svi koji su živeli među siromašnima. Na hiljadu sitnih načina, majke pomažu jedna drugoj i poklanjaju svoju brigu deci koja nisu njihova. Nekakvo obrazovanje – dobro ili loše, neka one same odluče – je potrebno kako bi dama iz bogatijih klasa bila u stanju da prođe pored gladnog deteta koje drhti na ulici i da ga ne primeti. Ali majke iz siromašnijih klasa nemaju to obrazovanje. One ne mogu da podnesu prizor gladnog deteta. One *moraju* da ga nahrane, i to i rade. „Kada školska deca mole za hleb, oni retko ili, tačnije, nikad, ne nailaze na odbijanje“ – piše mi prijateljica koja nekoliko godina radi u Vajtčepelu sa radničkim udruženjem. Ali možda bi trebalo navesti još nekoliko izvoda iz njenog pisma:

> „Komšije koje se brinu u slučajevima bolesti bez i najmanjeg nagoveštaja nadoknade sasvim su uobičajena pojava među radnicima. Takođe, kada žena ima malu decu i ide da radi, druga majka uvek brine o njima.“
>
> „Kada u radničkoj klasi ne bi pomagali jedni drugima, ne bi mogli opstati. Poznajem porodice koje stalno pomažu jedna drugoj – novcem, hranom, ogrevom, odgajanjem male dece, u slučajevima bolesti, u smrtnim slučajevima.“
>
> „‘Moje’ i ‘tvoje’ se mnogo manje oštro razdvaja među siromašnima nego među bogatima. Cipele, odeću, šešire, i tako dalje – sve što može biti potrebno u tom trenut-

ku – stalno pozajmljuju jedni drugima, kao i sve vrste kućnih stvari."

„Prošle zime su članovi Ujedinjenog radikalnog kluba zajedno doneli nešto novca, i posle Božića su počeli da dele besplatnu supu i hleb deci koja idu u školu. Postepeno se okupilo 1.800 dece koju su služili. Novac je dolazio od ljudi spolja, ali sav rad su obavljali članovi kluba. Neki od njih, koji su bili bez posla, dolazili su u četiri ujutro da peru i ljušte povrće. Pet žena dolazile su u devet ili deset (nakon što bi obavile svoje kućne poslove) da kuvaju, i ostajale su do šest ili sedam uveče da peru sudove. A u vreme ručka, između dvanaest i pola jedan, dvadeset do trideset radnika dolazilo je da pomogne u služenju supe, i svaki je ostajao onoliko koliko je mogao da ugrabi od svog vremena za ručak. To je trajalo dva meseca. Niko nije bio plaćen."

Moja prijateljica takođe navodi pojedinačne slučajeve, od kojih su sledeći tipični:

„Eni V. je njena majka dala jednoj starici iz Vilmot strita da je hrani. Kada je majka deteta umrla, starica koja je bila veoma siromašna je zadržala dete a da za to nije bila plaćena ni jedan peni. Kada je i starica umrla, dete, koje je imalo pet godina, bilo je naravno zanemareno i odrpano tokom njene bolesti. Ali nju je odmah uzela gospođa S., obućareva žena, koja je imala šestoro dece. Kasnije, kada je njen muž bio bolestan, nisu imali šta da jedu, svi oni."

„Pre neki dan, gospođa M., majka šestoro dece, koja se brinula o gospođi MG sve vreme njene bolesti, uzela je u svoj stan njeno starije dete… Ali da li su ti potrebne te činjenice? Sve to je potpuno normalno… Znam takođe gospođu D. (Oval, Hakni roud), koja ima šivaću mašinu i stalno šije za druge, a da nikada nije prihvatila

nikakvu nadoknadu, iako ima petoro dece i muža o kojima se stara… I tako dalje."

Svakome ko ima bilo kakvu predstavu o životu radničkih klasa očigledno je da bez uzajamne pomoći koju u značajnoj meri pružaju jedni drugima, oni nikada ne bi mogli da se provuku kroz sve svoje teškoće. Radnička porodica može sasvim slučajno da proživi svoj život a da ne mora da se suočava sa takvim okolnostima kao što su krize koje je opisao Džozef Gateridž, tkalac ukrasnih traka, u svojoj autobiografiji.[318] Ako svi radnici u takvim slučajevima ne propadnu do samog dna siromaštva, oni to duguju uzajamnoj pomoći. U Gateridžovom slučaju, radilo se o jednoj staroj bolničarki, bedno siromašnoj, koja se pojavila u trenutku kada je njegova porodica klizila u konačnu katastrofu, i koja je donela nešto hleba, uglja, i posteljine, kupljenih na kredit. U drugim slučajevima, to će biti neko drugi, ili će komšije preduzeti korake da spasu porodicu. Ali bez neke pomoći od strane drugih siromaha, koliko bi još njih svake godine bilo dovedeno do nepovratne propasti.[319]

---

[318] Joseph Gutteridge, *Light and Shadows in the Life of an Artisan* (*Svetla i senke u životu jednog zanatlije*), Coventry, Curtis and Beamish, 1893.

[319] Mnogi bogati ljudi ne mogu da razumeju kako veoma siromašni ljudi mogu da pomažu jedni drugima, zato što ne shvataju od kakvih minimalnih količina hrane ili novca često zavisi život neke od najsiromašnijih klasa. Lord Šaftsberi je razumeo tu užasnu istinu kada je osnovao svoj „Flowers and Watercress Girls' Fund", iz kojeg su davani zajmovi od jedne funte, i tek povremeno od dve funte, kako bi devojke mogle da kupe korpu i cveće kada počinje zima a one su u strašnoj nevolji. Ti zajmovi su davani devojkama koje „nisu imale ni novčić od šest penija", ali su uvek uspevale da pronađu neku drugu siroticu koja bi položila kauciju za njih. „Od svih pokreta sa kojima sam bio u vezi", piše lord Šaftsberi, „smatram da je 'Flowers and Watercress Girls' Fund' bio najuspešniji… Osnovan je 1872. godine, i dali smo od osamsto do hiljadu pozajmica a da nismo izgubili ni pedeset funti tokom čitavog perioda… Sve što smo izgubili – a to je bilo veoma malo u datim okolnostima – bilo je zbog smrti ili bolesti, a ne zbog prevare" (Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury* (*Život i delo sedmog grofa od Šaftsberija*), tom III, str. 322,

Samjuel Plimsol, nakon što je jedno vreme živeo među siromašnima, sa sedam šilinga i šest penija nedeljno, morao je da prizna kako su se blagonaklona osećanja koja je gajio u sebi kada je započeo taj život, „promenila u srdačno poštovanje i divljenje“ kada je video koliko su odnosi među siromašnima prožeti uzajmnom pomoći i podrškom, saznavši za jednostavne načine na koje se ta podrška pruža. Nakon dugogodošnjeg iskustva, njegov zaključak je bio da „kada razmislite o tome, takvi kakvi su ti ljudi, takva je ogromna većina radničke klase“.[320] Odgajanje siročadi, čak i u najsiromašnijim porodicama, toliko je rasprostranjen običaj da se može smatrati opštim pravilom. Tako je posle dve eksplozije u rudnicima Voren vejl i Land hil otkriveno da je „skoro trećina poginulih rudara, što može da posvedoči istraživački odbor, pored svoje žene i dece, pomagalo i druge siromahe“. „Možete li da zamislite“, dodaje Plimsol, „šta to znači? Bogati ljudi, čak i imućni ljudi to rade, ne sumnjam u to. Ali ramislite o razlici“. Razmislite šta znači jedan šiling, koji je svaki radnik uplaćivao da bi pomogao udovici svoga druga, ili šest penija da bi pomogao svom drugu radniku da plati dodatne troškove sahrane, nekome ko zarađuje 16 šilinga nedeljno i ima ženu, i u nekim slučajevima petoro ili šestoro dece koje izdržava.[321] Ali takve donacije su opšta

London, 1885–1886). Još nekoliko činjenica o toj stvari mogu se pronaći u Charles Booth, *Life and labour of the people in London* (*Život i rad ljudi u Londonu*), tom I; i u članku gospođice Beatrice Potter, „Pages from a Work Girl's Diary“ („Stranice iz dnevnika jedne mlade radnice“, časopis *Nineteenth Century*, septembar 1888, str. 310); i tako dalje.

[320] Samuel Plimsoll, *Our Seamen* (*Naši mornari*), jeftino izdanje, London, 1870, str. 110.

[321] Samuel Plimsoll, *Ibid*, str. 110. Plimsol je dodao: „Ne želim da potcenjujem bogate, ali mislim da se može opravdano sumnjati u to da su te osobine potpuno razvijene u njima; jer, uprkos tome što je ne mali broj njih upoznat sa potraživanjima, razumnim ili nerazumnim, njihovih rođaka, te osobine se ne pokazuju tako konstantno. U toliko mnogo slučajeva, bogatstva izgleda guše muškost svojih vlasnika, a njihova sao-

praksa među radnicima širom sveta, čak i u mnogo običnijim slučajevima nego što je smrt u porodici, dok je pomoć u radu najnormalnija stvar u njihovim životima.

Ali isto praktikovanje uzajamne pomoći i podrške ne izostaje ni među bogatijim klasama. Naravno, kada pomislimo na okrutnost koju bogati poslodavac često pokazuje prema svojim zaposlenima, skloni smo da zauzmemo najpesimističnije stanovište o ljudskoj prirodi. Mnogi ljudi moraju pamtiti bes koji je izbio tokom velikog štrajka rudara u Jorkširu 1894. godine, kada su vlasnici ugljenokopa tužili stare rudare zato što su uzeli ugalj iz jedne napuštene jame. Čak i ako ostavimo po strani strahote iz vremena borbe i socijalnog rata, poput ubijanja hiljada zatvorenih radnika posle pada Pariske komune – ko može da pročita, na primer, otkrića o radničkim sudskim istragama koje su vođene ovde četrdesetih godina, ili šta je lord Šaftsberi napisao o „strašnom uništavanju ljudskog života u fabrikama, kojima su bila predata deca uzeta iz radničkih kuća ili prosto kupljena širom ove zemlje da bi bila prodata kao fabrički robovi“[322] – ko može to da pročita a da ne bude duboko pogođen niskošću koja se može javiti u čoveku kada je njegova pohlepa u pitanju? Ali takođe se mora dodati da se krivica za takvo postupanje ne sme u potpunosti svaliti na zločinačku crtu ljudske prirode. Nisu li učenja naučnika, ili čak znatnog dela sveštenstva, sve donedavno bila učenja o nepoverenju, preziru i skoro mržnji prema siromašnijim klasama? Nije li nauka učila da otkako je ukinuto kmetstvo niko ne može biti siromašan osim ako nije poročan? I kakva je nekolicina u crkvi imala hrabrosti da optuži ubice

sećanja postaju, ne toliko sužena koliko – da tako kažemo – stratifikovana: ona su rezervisana za patnje pripadnika njihove klase, i takođe za nesreće onih iznad njih. Retko se spuštaju dole u većoj meri, i mnogo je verovatnije da će se diviti hrabrom delu… nego što će poštovati stalno pokazivanje izdržljivosti i nežnosti, tih svakodnevnih crta u životu britanskog radnika“ – i radnika u celom svetu.

[322] Edwin Hodder, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, op. cit., tom I, str. 137–138.

dece, dok je veliki broj njih učio kako su patnje siromašnih, i čak ropstvo crnaca, deo Božjeg plana! Nije li sam nekonformizam u suštini narodni protest protiv okrutnog tretiranja siromašnih od strane institucionalne crkve?

Sa takvim duhovnim vođama, osećanja bogatijih klasa nužno postaju, primećuje Plimsol, ne toliko zatupljena koliko „stratifikovana". Oni retko silaze dole među siromašne, od kojih su bogati ljudi odvojeni svojim načinom života, i koje oni ne poznaju u njihovim najboljim aspektima, u njihovom svakodnevnom životu. Ali među njima samima, – izuzmemo li posledice žudnje za gomilanjem bogatstva i beskorisne troškove koje nameće samo bogatstvo – u krugu porodice i prijatelja, bogati praktikuju istu uzajamnu pomoć i podršku kao i siromašni. Doktor Iering i Lotar Dargun su savršeno u pravu u sledećoj tvrdnji: kada bi se mogao izvući statistički izveštaj o celokupnom novcu koji ide iz ruke u ruku u obliku prijateljskih pozajmica i pomoći, ukupan iznos bio bi ogroman, čak i u poređenju sa trgovačkim transakcijama svetske razmene. Ako tome dodamo, a moramo dodati, ono što se potroši na gostoprimstvo, sitne uzajamne usluge, vođenje poslova drugih ljudi, poklone i dobročinstva, sigurno bismo bili iznenađeni vrednošću takvih transfera u nacionalnoj ekonomiji. Čak i u svetu u kojem vlada trgovački egoizam, aktuelni izraz „ta firma nas je okrutno tretirala", pokazuje da nasuprot okrutnom takođe postoji pošten odnos, to jest, *zakonski* odnos, a svaki trgovac zna koliko preduzeća svake godine spase od propasti prijateljska pomoć drugih firmi.

Što se tiče dobočinstava i količine posla za opšte blagostanje koje dobrovoljno obavljaju bogati ljudi, kao i radnici, a posebno stručnjaci, svakome je poznata uloga koju te dve vrste čovekoljublja igraju u modernom životu. Iako želja za sticanjem slave, političke moći, ili društvenog ugleda često kvari pravi karakter te vrste dobročinstva, nesumnjivo je moguće da taj impuls u većini slučajeva dolazi iz onih istih osećanja uzajamne pomoći. Ljudi koji su stekli bogatstvo vrlo često u njemu ne

pronalaze očekivano zadovoljstvo. Drugi među njima počinju da shvataju da je, šta god ekonomisti mogli reći o tome kako je bogatstvo nagrada za sposobnost, njihova nagrada preterana. Savest ljudske solidarnosti počinje da govori. I premda je društveni život tako organizovan da guši to osećanje na hiljadu veštačkih načina, ono često izbija na površinu, i oni tada pokušavaju da pronađu odušak za tu duboku ljudsku potrebu tako što daju svoje bogatstvo, ili svoje snage, nečemu što će po njihovom mišljenju unaprediti opšte blagostanje.

Ukratko, ni razorne moći centralizovane države, niti učenja o uzajamnoj mržnji i nemilosrdnoj borbi, ukrašena atributima naučnosti, koja dolaze od uslužnih filozofa i sociologa, ne mogu iskoreniti to osećanje ljudske solidarnosti koje je duboko ukorenjeno u ljudskom razumu i srcu, jer je njega odnegovala celokupna naša prethodna evolucija. Ono što je bio rezultat evolucije još od njenih najranijih faza, ne može nadvladati jedan aspekt te iste evolucije. A potreba za uzajamnom pomoći i podrškom koja je u poslednje vreme pronašla utočište u uskom krugu porodice, u sirotinjskim četvrtima, na selu ili u tajnim savezima radnika, ponovo se nameće, čak i u našem modernom društvu, i traži svoje pravo da bude, kao što je uvek bila, glavni vođa ka budućem napretku. Takvi su zaključci do kojih nužno dolazimo kada pažljivo razmotrimo svaku grupu činjenica koje smo na brzinu nabrojali u prethodna dva poglavlja.

Zaključak

Ako sada razmotrimo pouke koja se mogu izvući iz analize modernog društva, i dovedemo ih u vezu sa dokaznim materijalom koji se odnosi na značaj uzajamne pomoći u evoluciji životinjskog sveta i čovečanstva, možemo sažeti naše istraživanje na sledeći način.

Videli smo da u životinjskom svetu ogromna većina vrsta živi u društvima, i da u udruživanju pronalaze najbolja oružja u borbi za opstanak: koja se naravno razume u svom širokom darvinističkom smislu – ne kao borba za gole uslove opstanka, već kao borba protiv svih prirodnih uslova koji su nepovoljni za vrstu. Životinjske vrste, u kojima je individualna borba svedena na svoje najuže granice, a praksa uzajamne pomoći je dostigla najveći razvoj, uvek su najbrojnije, najnaprednije, i najotvorenije za dalji napredak. Uzajamna zaštita koja se postiže u tom slučaju, mogućnost dostizanja starosti i akumuliranja iskustva, viši intelektualni razvoj, i dalji razvoj društvenih navika, osiguravaju održanje vrste, njeno širenje, i njenu dalju progresivnu evoluciju. Obrnuto, nedruštvene vrste su osuđene na propast.

Kada smo potom došli do čoveka, pronašli smo ga kako živi u klanovima i plemenima u sam osvit kamenog doba. Videli smo široki niz društvenih institucija koje su se razvile još u nižoj fazi divljaštva: u klanu i plemenu. I otkrili smo da su najraniji plemenski običaji i navike u čovečanstvu stvorili zametak svih institucija koje su kasnije činile glavne aspekte daljeg napretka. Iz plemena divljaka izrasla je varvarska seoska zajednica, a nov, još širi krug društvenih običaja, navika i institucija, od kojih mnogi još uvek žive među nama, razvio se prema načelima zajedničkog posedovanja određene teritorije i njene zajedničke zaštite, pod jurisdikcijom seoske narodne skupštine, i u savezu

sela koja su pripadala, ili su navodno pripadala, jednom plemenu. A kada su novi zahtevi podstakli ljude da načine nov početak, oni su ga stvorili u gradu, koji je predstavljao dvostruku mrežu teritorijalnih jedinica (seoskih zajednica) povezanih sa gildama – koje su iznikle iz zajedničkog bavljenja određenom veštinom ili zanatom, ili zbog uzajamne podrške i odbrane.

I na kraju, u poslednja dva poglavlja izložene su činjenice koje pokazuju da iako je razvoj države po obrascu carskog Rima nasilno okončao sve srednjovekovne institucije uzajamne podrške, taj novi vid civilizacije nije mogao da potraje. Država, zasnovana na labavim skupovima pojedinaca, koja je preduzela da bude njihova jedina ujedinjujuća veza, nije zadovoljila svoju svrhu. Težnja uzajamne pomoći na kraju je slomila njena gvozdena pravila. Ta težnja se ponovo pojavila i nametnula u bezbrojnim udruženjima koja sada nastoje da obuhvate sve aspekte života i da preuzmu prvenstvo u svemu što je čoveku potrebno za život i za stalno obnavljanje štete koju život nosi.

Verovatno će se prigovoriti kako uzajamna pomoć, iako možda predstavlja jedan od faktora evolucije, ipak obuhvata samo jedan aspekt ljudskih odnosa, i kako pored te struje, koja je možda moćna, postoji, i da je uvek postojala, druga struja: samopotvrđivanje pojedinca, ne samo u njegovom nastojanju da postigne individualnu ili kastinsku nadmoć – ekonomsku, političku i duhovnu – već takođe u njegovoj značajnijoj ali manje očiglednoj funkciji raskidanja veza, uvek sklonih kristalisanju, koje pleme, seoska zajednica, grad i država nameću pojedincu. Drugim rečima, postoji samopotvrđivanje pojedinca shvaćeno kao progresivni elemenat.

Očigledno je da nijedan prikaz evolucije ne može biti celovit ako se ne analiziraju te dve dominantne struje. Međutim, samopotvrđivanje pojedinca ili grupa pojedinaca, njihove borbe za prevlast i sukobi proistekli iz njih, već su analizirani, opisivani i slavljeni od pamtiveka. U stvari, sve do današnjeg dana, jedino je ta struja zaokupljala pažnju epskog pesnika, analitičara, istoričara i sociologa. Istorija kakva je do sada pisa-

na, skoro u potpunosti je opis načina i sredstava pomoću kojih su teokratije, vojna moć, autokratija i kasnije vladavina bogatih klasa, bili promovisani, uspostavljani i održavani. Borbe između tih sila zapravo čine suštinu istorije. Možemo dakle uzeti to znanje o individualnom faktoru u ljudskoj istoriji zdravo za gotovo – iako postoji širok prostor za novo istraživanje tog predmeta na način koji sam upravo predložio. Dok se, s druge strane, faktor uzajamne pomoći do sada u potpunosti previđao: njega su jednostavno poricali ili su ga čak ismevali autori sadašnje i prošle generacije. Stoga je neophodno pokazati, pre svega, ogromnu ulogu koju taj faktor igra u evoluciji životinjskog sveta i ljudskih društava. Jedino kada se ona potpuno prepozna biće moguće nastaviti sa poređenjem ta dva faktora.

Načiniti barem grubu procenu njihovog relativnog značaja bilo kojom manje ili više statističkom metodom, očigledno je nemoguće. Jedan jedini rat – svi to znamo – može proizvesti više zla, neposrednog i naknadnog, nego što stotine godina nesputanog delovanja načela uzajamne pomoći može proizvesti dobra. Ali kada vidimo da progresivni razvoj i uzajamna pomoć u životinjskom svetu idu ruku pod ruku, dok su unutrašnje borbe unutar vrsta povezane sa nazadnim razvojem, i kada primetimo da je kod ljudi čak i uspeh u borbi i ratu srazmeran razvijenosti uzajamne pomoći u svakoj od dve sukobljene države, grada, partije ili plemena, i da je u procesu evolucije sam rat (koliko može da ide u tom pravcu) bio podređen ciljevima napretka uzajamne pomoći unutar države, grada ili plemena – mi već uviđamo dominantni uticaj faktora uzajamne pomoći kao elementa napretka. Ali mi takođe vidimo da su praksa uzajamne pomoći i njeni sukcesivni pomaci stvorili same uslove društvenog života u kojima je čoveku omogućeno da razvije svoje veštine, znanja i inteligenciju; i da su periodi kada su se institucije zasnovane na težnji uzajamne pomoći najviše razvile takođe bili periodi najvećeg napretka u umetnostima, industriji i nauci. U stvari, proučavanje unutrašnjeg života srednjovekovnog grada i gradova stare Grčke otkriva činjenicu da je spoj

uzajamne pomoći, koja je bila praktikovana u gildi i grčkom plemenu, i velike inicijative koja je bila prepuštena pojedincu i grupi preko federativnog principa, čovečanstvu darovao dva najveća perioda njegove istorije: period grada antičke Grčke i period srednjovekovnog grada; dok je razaranje te dve institucije tokom državnog perioda istorije, koji je usledio za njima, u oba slučaja vodilo u rapidno propadanje.

Što se tiče naglog industrijskog napretka koji je postignut tokom XIX veka, i koji se obično pripisuje trijumfu individualizma i konkurencije, on sigurno ima mnogo dublje korene od toga. Čim se došlo do velikih otkrića u petnaestom veku, posebno do otkrića atmosferskog pritiska, potpomognutih nizom pomaka u prirodnoj filozofiji – a oni su ostvareni pod organizacijom srednjovekovnog grada – izumevanje parnog motora, i celokupna revolucija koju je osvajanje te nove moći podrazumevala, morali su nužno uslediti. Da su srednjovekovni gradovi poživeli da svoja otkrića dovedu do te tačke, etičke posledice te revolucije koju je pokrenula para mogle su biti drukčije. Ali ta ista revolucija u tehnici i nauci nužno bi se dogodila. U stvari, ostaje otvoreno pitanje: nije li opšte propadanje industrija koje je usledilo nakon uništenja slobodnih gradova, i koje je bilo posebno primetno u prvoj polovini osamnaestog veka, znatno usporilo pojavu parnog motora kao i potonju revoluciju u zanatima? Kada razmotrimo zapanjujuću brzinu industrijskog napretka od dvanaestog do petnaestog veka – u tkanju, obradi metala, arhitekturi i navigaciji, i razmislimo o naučnim otkrićima do kojih je doveo taj industrijski napredak na kraju petnaestog veka – moramo se upitati nije li čovečanstvo bilo usporeno u svom punom iskorištavanju tih dostignuća kada je, posle propasti srednjovekovnog grada, došlo do opšteg propadanja zanata i industrija u Evropi. Sigurno je da ni nestanak majstora-stvaraoca, niti uništavanje velikih gradova i gašenje njihovog međusobnog prometa, nisu mogli biti povoljni za industrijsku revoluciju. U stvari, znamo da je Džejms Vat potrošio više od dvadeset godina života u nastoja-

nju da svoje izume pretvori u upotrebljive i korisne stvari, zato što u prošlom veku nije mogao da pronađe ono što bi ga spremno čekalo u srednjovekovnoj Firenci ili Brižu: majstore koji su sposobni da njegove izume realizuju u metalu, i da im daju delikatnu završnicu i preciznost koju zahteva parna mašna.

Prema tome, pripisati industrijski napredak našega veka ratu svih protiv svih, kako je u njemu proklamovano, znači rasuđivati kao čovek koji uzroke kiše, ne poznajući ih, pripisuje žrtvi koju je prineo ispred svog glinenog idola. Za industrijski progres, i za svako drugo savladavanje prirode, uzajamna pomoć i bliski međusobni promet sigurno jesu, kao što su bili, mnogo povoljniji nego međusobna borba.

Ali dominantni značaj načela uzajamne pomoći u celosti se pokazuje naročito u oblasti etike. To da je uzajamna pomoć stvarna osnova naših etičkih pojmova izgleda dovoljno očigledno. Ali kakva god mogla biti mišljenja o prvobitnom poreklu osećanja uzajamne pomoći, – bilo da mu se pripisuje biološki ili natprirodni uzrok – mi moramo pratiti njegovo postojanje unazad sve do najnižih faza životinjskog sveta. I od tih faza možemo pratiti njegovu neprekidnu evoluciju, naspram brojnih suprotnih sila, preko svih faza ljudskog razvoja, sve do sadašnjeg vremena. Čak su i nove religije koje su s vremena na vreme nastajale – uvek u epohama kada je načelo uzajamne pomoći bilo u opadanju u teokratijama i despotskim državama Istoka, ili u vreme raspada Rimskog carstva – samo ponovo potvrđivale to isto načelo. One su svoje prve pristalice pronašle u skromnim, najnižim i potlačenim slojevima društva, gde je načelo uzajamne pomoći nužna osnova svakodnevnog života. A novi oblici saveza koji su bili uvedeni u najranijim budističkim i hrišćanskim zajednicama, među Moravskom braćom, itd. dobili su karakter povratka najboljim aspektima uzajamne pomoći u plemenskom životu.

Ali svaki put kada je načinjen pokušaj povratka tom starom načelu, njegova osnovna zamisao bila je proširena. Sa klana je proširena na pleme, zatim na savez plemena, potom na narod,

i konačno – barem u idealu – na celo čovečanstvo. I u isto vreme bila je pročišćena. U primitivnom budizmu, u primitivnom hrišćanstvu, u spisima nekim muslimanskih učitelja, u ranom pokretu reformacije, a naročito u etičkim i filozofskim pokretima prošlog veka i našeg vremena, potpuno napuštanje ideje osvete, ili „odgovarajuće nagrade" – dobro za dobro i zlo za zlo – sve se snažnije potvrđuje. Viša zamisao „bez osvete za nedela" i slobodnog davanja više nego što čovek očekuje da primi od svojih bližnjih, objavljena je kao istinsko načelo morala – načelo koje je superiorno u odnosu na običnu jednakost, pravičnost, i pravednost, i pogodnije za sreću. Čoveka nagoni da u svom delanju bude vođen ne samo ljubavlju, koja je uvek lična, ili u najboljem slučaju plemenska, već uviđanjem sopstvenog jedinstva sa svakim ljudskim bićem. U praktikovanju uzajamne pomoći, koje možemo pratiti unazad sve do najranijih početaka evolucije, pronalazimo pozitivno i nesumnjivo poreklo naših etičkih pojmova. Možemo potvrditi da je u etičkom napretku čoveka, uzajamna pomoć – a ne međusobna borba – imala vodeću ulogu. U njenom velikom nastavljanju i širenju, čak i u sadašnjem vremenu, vidimo i najbolju garanciju još uzvišenije evolucije naše vrste.

Dodatak

I

Rojevi leptira, vilinih konjica, i tako dalje

Kornelis Marinus Plejte je u *Prirodno-naučnom časopisu za Holandsku Indiju* objavio zanimljiva istraživanja o masovnim letovima leptira koji se događaju u Holandskoj Istočnoj Indiji, izgleda pod uticajem velikih suša izazvanih zapadnim monsunom (Cornelis Marinus Pleyte, *Natuurkunding Tijdschrift voor Neederlandsch Indie*, 1891, Odeljak L, str. 198, analiziran u prirodno-naučnoj reviji *Naturwissenschaftliche Rundschau*, 1891, sveska VI, str. 573). Takvi masovni letovi obično se događaju u prvim mesecima nakon početka monsuna, i u njima obično učestvuju jedinke oba pola vrste *Catopsilia* (*Callidryas*) *crocale*, Cr., ali ponekad se rojevi sastoje od jedinki koje pripadaju trima različitim vrstama roda *Euphaea*. Parenje je čini se takođe svrha takvih letova. Naravno, sasvim je moguće da ti letovi nisu rezultat koordinirane akcije, već su pre posledica oponašanja, ili želje da se prate svi drugi.

Bejts je na Amazonu video žute i narandžaste leptire *Callidryas* „sakupljene u gusto zbijene mase, ponekad obima dva do tri metra, koji su držali krila u uspravnom položaju, tako da je obala izgledala kao da je prošarana lejama šafrana". Njihove migrirajuće kolone, koje su prelazile reku sa severa na jug, nisu se prekidale od ranih jutarnjih sati do zalaska sunca" (Henry Walter Bates, *The Naturalist on the River Amazons*, 1863, str. 131).

U svojim dugim seobama širom pampasa, vilini konjici se okupljaju u bezbrojna jata, a njihovi ogromni rojevi sadrže jedinke koje pripadaju različitim vrstama (William Henry Hudson, *The Naturalist in La Plata*, str. 130 i dalje).).

Skakavci su takođe izuzetno društveni (Hudson, *Ibid*, str. 125).

II

Mravi

Knjiga Pjera Ibera, *Autohtoni mravi* (Pierre Huber, *Les fourmis indigènes*, Ženeva, 1810) čije je jeftino izdanje objavio Šerbulije u Ženevskoj biblioteci 1861. godine, i čije bi prevode trebalo distribuirati u jeftinim izdanjima na svim jezicima, nije samo najbolje delo o tom predmetu, već je takođe model pravog naučnog istraživanja. Darvin je bio potpuno u pravu kada je Pjera Ibera opisao kao još boljeg prirodnjaka nego što je to bio njegov otac. Tu knjigu bi trebalo da pročita svaki mladi prirodnjak, ne samo zbog činjenica koje sadrži već kao lekciju o metodima istraživanja. Odgajanje mrava u veštačkim staklenim gnezdima, i probni eksperimenti koje su sproveli potonji istraživači, uključujući i Laboka – svi se nalaze u tom izvrsnom malom radu Pjera Ibera. Čitaoci Forelovih i Labokovih knjiga naravno znaju da su i švajcarski profesor i britanski autor započeli svoje delo u kritičkom duhu, sa namerom da opovrgnu Iberove tvrdnje o izvanrednim instinktima uzajamne pomoći kod mrava. Ali posle pažljivog istraživanja mogli su samo da ih potvrde. Nažalost, osobina ljudske prirode je spremnost da se poveruje u svaku tvrdnju o tome kako čovek može po volji da menja dejstva sila prirode, ali i odbijanje da se priznaju valjano dokazane naučne činjenice čija težina smanjuje distancu između čoveka i njegove životinjske braće.

Gospodin Saderland je svoju knjigu *Poreklo i razvoj moralnog instinkta* očigledno započeo s namerom da dokaže kako sva moralna osećanja potiču od roditeljske brige i porodične ljubavi, od kojih se obe javljaju samo među toplokrvnim životinjama (Alexander Sutherland, *The Origin and Growth of the Moral Instinct*, 1898). On stoga pokušava da umanji značaj saosećanja i saradnje među mravima. Saderland navodi Bihnerovu knjigu, *Um životinja* (*Mind in animals*), i poznaje Labokove eksperimente. Radove Ibera i Forela odbacuje sledećim reče-

nicama: „Ali oni [Bihnerovi primeri saosećanja među mravima] su svi, ili uglavnom svi, zaraženi nekakvim duhom sentimentalizma… koji ih čini primerenijim školskim knjigama nego opreznim naučnim radovima, i *isto se može primetiti* [kurzivi su moji] u nekim Iberovim i Forelovim najpoznatijim *anegdotama*" (tom I, str. 298).

Saderland ne navodi tačno na koje „anegdote" misli, ali meni se čini mogućim da on nikada nije imao priliku da pažljivo pročita dela Ibera i Forela. Prirodnjaci koji poznaju ta dela ne pronalaze nikakve „anegdote" u njima.

Ovde možemo pomenuti nedavni rad profesora Gotfrida Adlerca o mravima u Švedskoj (Gottfried Adlerz, *Myrmecologiska Studier: Svenska Myroroch des Lefnadsförhållanden*, u *Bihan till Svenska Akademiens Handlingar*, sveska XI, br. 18, 1886). Nepotrebno je reći, švedski profesor je potpuno potvrdio sva Iberova i Forelova zapažanja o uzajamnoj pomoći u životu mrava, uključujući i ono koje se tiče deljenja hrane, koja su delovala toliko zapanjujuće onima koji prethodno nisu obraćali pažnju na taj predmet (str. 136–137).

Profesor Gotfrid Adlerc takođe izlaže veoma zanimljiv eksperiment kako bi dokazao to što je Iber već primetio, naime, da mravi iz različitih gnezda ne napadaju uvek jedni druge. Jedan od svojih eksperimenata izveo je sa mravom *Tapinoma erraticum*, a drugi sa običnim *Rufa* mravom. Stavio je celo gnezdo mrava u vreću, i ispraznio ga na udaljenosti od dva metra od drugog gnezda. Nije bilo borbe, ali su mravi iz drugog gnezda počeli da nose lutke iz prvog. Kada je profesor Adlerc spojio radnike iz oba gnezda sa njihovim lutkama, nije bilo borbe; ali kada su radnici bili bez svojih lutaka, nastajala je borba (str. 185–186).

On je takođe dopunio Forelovo i Makukovo zapažanje o „narodima" mrava, sastavljenim od mnogih gnezda, zaključivši da, prema njegovm sopstvenim procenama, koje su ga dovele do proseka od 300.000 mrava *Formica exsecta* u svakom

gnezdu, takvi „narodi“ mogu dostići dvadesetine i čak stotine miliona stanovnika.

Meterlinkove prelepo napisane knjige o pčelama, iako ne sadrže nova zapažanja, bile bi veoma korisne kada bi bile manje iskvarene „metafizičkim“ rečima.

III

Gnezdeće zajednice

Odubonovi dnevnici (John James Audubon, *Audubon and his Journals*, Njujork, 1898), posebno oni koji se odnose na njegov život na obalama Labradora i reke Sen Lorens tridesetih godina, sadrže odlične opise gnezdećih zajednica vodenih ptica. Govoreći o „Steni“, jednom od Magdalenskih ili Amherstkih ostrva, Odubon je napisao: „U jedanaest sati mogao sam jasno razlikovati njegov vrh od osnove, i mislio sam da je bio prekriven snegom dubokim nekoliko stopa. Tako je izgledao svaki deo ravnih, isturenih stena.“ Ali to nije bio sneg: to su bili ganeti, i svi su mirno sedeli na svojim jajima ili upravo izleglim mladuncima – a sve njihove glave bile su okrenute u pravcu vetra, gotovo dodirujući jedna drugu, i u pravilnim linijama. Vazduh stotinu metara iznad i u određenom rasponu oko stene, „bio je ispunjen ganetima u letu, kao da je težak sneg padao direktno iznad nas“. Troprsti galebovi i tankokljune severne njorke odgajali su mladunce na istoj steni (*Audubon and his Journals*, sveska I, str. 360–363).

U vidokrugu oko ostrva Antikosti (Kvebek), more je „bilo bukvalno prekriveno tankokljunim severnim njorkama i oštrokljunim njorkama (*Alca torva*)“. Malo dalje, vazduh je bio ispunjen baršunastim turpanima. Na stenama zaliva, razmnožavali su se srebrnasti galebovi, morske laste (velika, arktička i verovatno Fosterova), *Tinga pusilla*, morski galebovi, njorke, morske patke, divlje guske (*Anser canadensis*), crvenogrudi gnjurci, kormorani, i tako dalje. Bilo je izuzetno mnogo morskih galebova na tom mestu. „Oni neprestano muče druge pti-

ce, kljucaju njihova jaja i proždiru njihove mlade". „Oni ovde zauzimaju mesto orlova i jastrebova."

Na Misuriju, iznad Sent Luisa, Odubon je 1843. godine posmatrao lešinare i orlove kako se gnezde u kolonijama, pomenuvši „duge linije visoke obale na kojoj leže ogromne krečnjačke stene sa mnogim čudnim rupama u koje vidimo da ulaze lešinari i orlovi u sumrak" – to jest, ćurasti lešinari (*Cathartes aura*) i beloglavi orlovi (*Haliaëtus leucocephalus*), napominje Eliot Kus u fusnotama (*Audubon and His Journals*, ed. Elliott Coues, sveska I, str. 458).

Jedno od najboljih mesta za razmnožavanje duž britanskih obala su ostrva Farn. U delu Čarlsa Diksona, *Među pticama u severnim grofovijama* (Charles Dixon, *Among the Birds in Northern Shires*, 1900), naći ćemo živ opis tih oblasti, gde se svake godine okuplja na desetine hiljada galebova, morskih lasta, polarnih patki, kormorana, zviždovki, ostrigara, severnih gnjuraca i mormona. „Približavajući se nekim od tih ostrva, prvi utisak je da taj galeb (smeđi galeb) ima monopol nad celom teritorijom, pošto ih ima u ogromnog broju. Vazduh je ispunjen njima, i gusto su zbijeni na tlu i golim stenama. Naš brodić je najzad počeo da grebe hrapavu obalu i mi smo željno iskočili na tlo, a oko nas je sve postalo bučno uzbuđenje – savršena buka buntovnih kliktaja koja nije prestajala sve dok nismo napustili to mesto" (str. 219).

IV

Društvenost životinja

To da je društvenost životinja bila veća kada su ih ljudi manje lovili, potvrđeno je mnogim činjenicama, koje pokazuju da one životinje koje sada žive osamljeno u predelima koje nastanjuju ljudi, nastavljaju da žive u čoporima u nenastanjenim oblastima. Tako je na bezvodnim pustinjskim visoravnima severnog Tibeta, Prževaljski pronašao medvede koji žive u društvima. On pominje brojne „čopore jakova, kulana, antilopa, i

čak medveda". Medvedi se, veli on, hrane izuzetno brojnim malim glodarima, i toliko ih ima da „su me domoroci uverili da su pronašli stotinu ili sto pedeset medveda kako spavaju u istoj pećini" (*Godišnji izveštaj* Ruskog geografskog društva za 1885. godinu, strana 11). Zečevi (*Lepus lehmani*) žive u velikim društvima na Transkaspijskoj teritoriji (N. Zarudni, *Zoološka istraživanja u transkaspijskim predelima*, u *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, 1889, str. 4). Male kalifornijske lisice koje, prema E. S. Holdenu, žive oko opservatorije Lik „na mešovitoj dijeti od manzanita bobica i pilića koje gaje astronomi" (*Nature*, 5. novembar 1891), izgleda su takođe veoma društvene.

Neke veoma zanimljive primere ljubavi prema društvu među životinjama skoro je izložio Čarls Džon Korniš u delu *Životinje u radu i igri* (Charles John Kornish, *Animals at Work and Play*, London, 1896). Sve životinje, ispravno primećuje Korniš, mrze samoću. Takođe daje zabavne primere navike prerijskih pasa da drže stražare. Ona je toliko velika da prerijski psi uvek drže stražare na dužnosti, čak i u Londonskom zoološkom vrtu, i u Pariskom zoološkom vrtu (Jardin d'Acclimatation) (str. 46).

Profesor Kesler je bio potpuno u pravu kada je ukazao da mladunci ptica svojim sakupljanjem u jesen doprinose razvoju osećanja društvenosti. Čarls Korniš je dao nekoliko primera igara mladih sisara poput, na primer, jaganjaca koji se igraju igre „prati vođu" ili „kralj brda", i njihove ljubavi prema stiplčezu. Lanad takođe igraju neku vrstu igre „unakrsnog dodirivanja", dodirujući se nosevima. Osim toga, imamo odlično delo Karla Grosa *Igra među životinjama* (Karl Groos, *The Play of Animals*, 1898).

V

Kočnice preteranog razmnožavanja

Vilijam Hadson je u svojoj knjizi *Prirodnjak u La Plati* (poglavlje III) izložio vrlo zanimljivu priču o naglom uvećanju jedne vrste miša i o posledicama tog iznenadnog „talasa života".

„U leto 1872–1873", piše Hadson, „bilo je mnogo sunca, sa čestim pljuskovima, tako da vreli meseci nisu doneli oskudicu divljih cvetova, što se inače događa skoro svake godine". To leto je bilo veoma povoljno za miševe, i „ta plodna mala stvorenja uskoro su se toliko namnožila da su se psi i mačke hranili isključivo njima. Lisice, lasice i oposumi gostili su se bogato. Čak je i insektojed armadilo počeo da lovi miševe". Živina je postala veoma pohlepna, „a muholovke (*Pitangus*) i *Guira* kukavice nisu lovile ništa drugo osim miševa". Na jesen su se pojavile nebrojene rode i kratkouhe sove, došavši da takođe pomognu u opštoj gozbi. Zatim je došla zima sa velikom sušom. Suva trava bila je pojedena ili je bila pretvorena u prašinu, a miševi su, bez zaklona i hrane, počeli da izumiru. Mačke su se odšunjale natrag u kuće. Kratkouhe sove – lutajuća vrsta – su otišle, dok se mala podzemna kukumavka toliko smanjila da je jedva mogla da leti, „te je lenstvovala oko kuća po ceo dan tražeći neki zalutali komadić hrane". Neverovatan broj goveda i ovaca naglo je uginuo iste zime tokom hladnog meseca koji je nastupio posle suše. Što se tiče miševa, Hadson primećuje kako je „posle te velike reakcije, od njih jedva preostao poneki izmučeni miš da nastavi vrstu".

Taj primer je dodatno zanimljiv jer pokazuje kako naglo povećanje vrste na ravnicama i visoravnima odmah privlači neprijatelje iz drugih delova ravnice, i da vrsta koja nije zaštićena svojom društvenom organizacijom mora nužno da im podlegne.

Drugi odličan i bitan primer iz Argentinske Republike dao je isti autor. Nutrija (*Myiopotamus coypù*) je tamo veoma rasprostranjen glodar – pacov po obliku, ali velik kao vidra. Po svojim životnim navikama to je vodena i veoma društvena životinja.

„Jedne večeri", piše Hadson, „one su sve izašle da plivaju i da se igraju u vodi, razgovarajući međusobno čudnim melodijama, koje zvuče kao jauci i plač ranjenih i bolujućih ljudi. Fino krzno koje se kod nutrije nalazi ispod njene dugačke grube dlake, uglavnom se izvozilo u Evropu. Ali, pre oko šezdeset godina, diktator Rozas je doneo dekret kojim se zabranjuje lov na te životinje. To je dovelo do preteranog razmnožavanja i povećanja broja nutrija koje su, napuštaući svoje vodene navike, postale kopnene životinje, izbijajući odasvud u potrazi za hranom. Odjednom ih je zahvatila misteriozna bolest, od koje su brzo nestale i skoro izumrle" (*The Naturalist in La Plata*, op. cit., str. 12).

Prema tome, istrebljenje od strane čoveka s jedne, i zarazne bolesti s druge strane, glavne su kočnice koje sprečavaju preterano razmnožavanje vrste – a ne borba za uslove opstanka, koja možda uopšte ne postoji.

Činjenice koje pokazuju da su oblasti sa mnogo gostoljubivijom klimom nego što je sibirska jednako podnaseljene, mogle bi se dalje nabrajati u velikom broju. Ali u dobro poznatom Bejtsovom delu nailazimo na isto zapažanje koje se odnosi čak na obale Amazona.

„U stvari, tu postoji", piše Bejts, „velika raznovrsnost sisara, ptica i gmizavaca, ali oni su uglavnom raštrkani i svi se preterano plaše čoveka. Šumski pokrivač u toj oblasti je toliko jednoobrazan i prostran da se velike grupe životinja mogu videti samo na velikim razdaljinama, gde pronađu neko posebno mesto koje im je privlačnije od drugih" (*The Naturalist on the River Amazons*, op. cit., šesto izdanje, str. 31).

Upadljivost te činjenice povećava to što brazilska fauna, koja je siromašna u sisarima, uopšte ne oskudeva u pticama, a brazilske šume nude obilje hrane za ptice, kao što se može videti iz citata o društvima ptica koji smo naveli na prethodnoj strani. Međutim, šume Brazila, kao i one u Aziji i Africi, nisu prenaseljene već podnaseljene. Isto važi za pampase u Južnoj Americi, za koje je Vilijam Hadson primetio kako je zaista zapanjujuće da se samo jedan mali preživar može pronaći na toj ogromnoj

travnatoj površini, tako izvanredno prilagođenoj četvoronožnim biljojedima. Kao što je poznato, milioni ovaca, goveda i konja, koje je uveo čovek, danas pasu na jednom delu tih travnjaka. Na pampasima takođe ima malo vrsta i jedinki kopnenih ptica.

VI

Prilagođavanja za izbegavanje konkurencije

Brojni primeri takvih prilagođavanja mogu se pronaći u delima terenskih istraživača prirode. Jedan primer, što je veoma zanimljivo, može biti dlakavi oklopnik, za kojeg Vilijam Hadson kaže da je „prokrčio svoj put, i stoga napreduje, dok njegovi rođaci ubrzano nestaju. Njegova hrana je naraznovrsnija. On lovi sve vrste insekata, iskopava crve i larve nekoliko inča ispod površine. Voli da jede jaja i goluždrave mladunce ptica. Kao i lešinar, rado jede strvine, a kada ne pronađe životinjsku, on živi na biljnoj hrani – jedući detelinu i čak zrna kukuruza. Prema tome, dok druge životinje gladuju, dlakavi oklopnik je vazda debeo i snažan“ (*The Naturalist in La Plata*, str. 71).

Prilagodljivost vivka čini od njega vrstu čiji je obim rasprostranjenosti veoma širok. U Engleskoj, on „sebi pravi kuću na oranicama isto kao i u divljim oblastima“. U svojoj knjizi *Među pticama u severnim grofovijama*, Čarls Dikson kaže da je „raznovrsnost ishrane još veće pravilo među pticama grabljivicama“ (*Among the Birds in Northern Shires*, op. cit., str. 67). Tako, na primer, od istog autora saznajemo „da se eja strnarica sa britanskih tresetišta hrani ne samo malim pticama, već i krticama, miševima, žabama, gušterima i insektima, dok se većina manjih sokolova hrani uglavnom insektima“ (str. 65–66).

Veoma indikativno poglavlje koje je Hadson posvetio porodici južnoameričkih puzavaca ili drvokopača je drugi odličan primer načina na koji veliki delovi životinjske populacije izbegavaju konkurenciju, dok u isto vreme uspevaju da postanu veoma brojni u određenoj oblasti, a da ne poseduju nijedno oružje koje se obično smatra ključnim u borbi za opstanak. Pomenuta

porodica pokriva ogromnu oblast, od južnog Meksika do Patagonije, i poznato je da broji ne manje od dvesta devedeset vrsta, koje spadaju u oko 46 rodova, a njena najupadljvija crta je velika raznovrsnost navika njenih članova. Ne samo da različiti rodovi i različita vrste imaju svoje jedinstvene navike, već se čak ista vrsta često razlikuje po svom načinu života u različitim oblastima. „Neke vrste iz rodova *Xenops* i *Magarornis*, poput detlića, penju se vertikalno po stablima drveća u potrazi za insektima, ali takođe, kao senice, istražuju manje grančice i lišće na krajevima grana. Stoga oni love po celom drvetu, od korena do najvišeg lišća. *Sclerurus*, iako je stanovnik najmračnijih šuma, i opremljen je oštro zakrivljenim kanžama, nikada ne traži svoju hranu na drveću, već isključivo na tlu, u raspadajućem opalom lišću. Ali, začudo, kada nasluti opasnost, leti na stablo najbližeg drveta, za koje se priljubljuje u vertikalnom položaju, i ostajući tih i nepokretan, izbegava uočavanje pomoću svojih tamnih zaštitnih boja." I tako dalje. Postoje takođe ogromne razlike između tih ptica u gnezdećim navikama. Tako u jednom jedinom rodu, tri vrste grade glineno gnezdo u obliku furune, četvrta gradi gnezdo od grančica na drveću, a peta iskopava rupu unutar nagnute obale, kao vodomar.

Ta krajnje velika porodica, o kojoj Hadson kaže da nastanjuje svaki deo južoameričkog kontinenta – jer nema klime, vrste tla i vegetacije u kojima ne živi njima odgovarajuća vrsta – spada, da se poslužimo njegovim rečima, „u najnezaštićenije od svih ptica". Kao patke koje je pomenuo Severcov (vidi u tekstu), one nemaju moćan kljun ili kandže. „To su plašljiva, neotporna stvorenja, bez snage oružja. Njihovi pokreti su sporiji i manje snažni od pokreta drugih ptica, a njihov let je izuzetno slab". Ali one poseduju – primećuju i Hadson i Azara (Félix de Azara, *Apuntamientos para la Historia Natural de los Páxaros del Paraguay y Río de la Plata*, 1802) – „društvenu sklonost visokog reda", iako „društvenu naviku u njima obuzdavaju uslovi života u kojima je samoća nužna". Te ptice ne mogu da formiraju one velike zajednice za razmnožavanje koje vidimo među

morskim pticama, zato što žive od insekata na drveću, i moraju pažljivo da istraže svako posebno drvo – što one rade na najefikasniji način. Ali one stalno dozivaju jedna drugu u šumi, „razgovarajući međusobno preko velikih razdaljina", i udružuju se u one „lutajuće grupe" koje su dobro poznate iz Bejtsovih slikovitih opisa, dok su Hadsona dovele do uverenja „kako se svuda u Južnoj Americi, *Dendrocolaptidae* prve udružuju za zajedničko delovanje, a ptice iz drugih porodica prate njihov put i pridružuju im se, znajući iz iskustva da ih verovatno čeka bogata žetva". Nepotrebno je reći da Hadson takođe izražava velike komplimente u pogledu njihove inteligencije. Društvenost i inteligencija uvek idu ruku pod ruku.

VII

Poreklo porodice

U vreme kada sam pisao taj deo koji sam umetnuo u tekst, čini se da je među antropolozima bio postignut određeni konsenzus u pogledu relativno kasne pojave patrijarhalne porodice u institucijama ljudi, onakve kakvu poznajemo kod Jevreja, ili u carskom Rimu. Međutim, od tada su štampana dela u kojima se osporavaju ideje objavljene u radovima Bahofena i Maklenana, a koje je Morgan posebno sistematizovao, i koje su dalje razvili i potvrdili Albert Post, Maksim Kovalevski i Džon Labok. Najznačajnija od tih dela su *Primitivna porodica* danskog profesora Karla Nikolaja Starkea (Carl Nicolai Starcke, *The primitive family in its genesis and development*, 1889), i *Istorija ljudskog braka* helsingškog profesora Edvarda Vestermarka (E. Westermarck, *The History of Human Marriage*, 1891; drugo izdanje 1894). Isto što se dogodilo sa pitanjem institucija primitivnog vlasništva nad zemljom, dogodilo se i sa pitanjem institucija primitivnog braka.

Kada su ideje Maurera i Nasea o seoskoj zajednici, razvijene u jednoj značajnoj školi darovitih istraživača, zajedno sa idejama svih savremenih antopologa o primitivnom komunistič-

kom uređenju klana, zadobile skoro opštu prihvaćenost – one su izazvale pojavu dela kao što su ona Fistela de Kulanža u Francuskoj, oksfordskog profesora Frederika Siboma u Engleskoj, i nekolicine drugih, u kojima je došlo do pokušaja – sa više intelektualne briljantnosti nego stvarne istraživačke dubine – da se potkopaju te ideje i da se baci sumnja na zaključke do kojih su došla savremena istraživanja (vidi predgovor profesora Vinogradova njegovom izvanrednom delu *Seljaštvo u Engleskoj*; Sir Paul Vinogradoff, *Villainage in England*, 1892). Isto tako, kada je ideje o nepostojanju porodice u ranoj fazi čovečanstva počela da prihvata većina antopologa i proučavalaca drevnog prava, one su nužno izazvale pojavu takvih dela kao što su Starkeova ili Vestermarkova, u kojima se predstavljalo kako je čovek, u skladu sa hebrejskom tradicijom, prvo živeo u porodici, očigledno patrijarhalnoj, i da nikada nije prošao kroz faze koje su opisali Maklenan, Bahofen i Morgan. Ta dela, od kojih je briljantno napisana *Istorija ljudskog braka* bila posebno mnogo čitana, nesumnjivo su proizvela izvestan efekat: oni koji nisu imali priliku da pročitaju obimne tomove posvećene tom sporu postali su neodlučni, dok su neki antropolozi, dobro upoznati sa tom materijom, poput francuskog profesora Dirkema, zauzeli pomirljiv ali pomalo nedefinisan stav.

Za posebnu svrhu dela o uzajamnoj pomoći, taj spor može biti nebitan. Činjenica da su ljudi živeli u *plemenima* od najranijih faza čovečanstva nije osporena, čak ni od strane onih koji se zgražavaju nad idejom da je čovek mogao proći kroz fazu kada porodica, kakvu mi poznajemo, nije postojala. Taj predmet je pak posebno zanimljiv i zaslužuje da bude pomenut, iako treba reći da bi mu bilo potrebno posvetiti celu knjigu ako bismo želeli da ga pravedno istražimo.

Trudeći se da podignemo veo koji od nas skriva drevne institucije, a posebno takve institucije koje su preovladavale na samom početku bića ljudske vrste, mi smo prinuđeni – u neizbežnom odsustvu direktnog svedočanstva – da preduzmemo najnaporniji rad otkrivanja unazad svake institucije,

pažljivog beleženja čak i najnejasnijih tragova navika, običaja, tradicija, pesama, folklora, itd., a onda, spajanjem posebnih rezultata tih odvojenih istraživanja, da mentalno rekonstruišemo to društvo koje bi odgovaralo koegzistenciji svih tih institucija. Možemo stoga razumeti kakav silan raspon činjenica i kakav ogroman broj detaljnih studija o posebnim tačkama su potrebni da bi se došlo do bilo kakvog sigurnog zaključka. Upravo to pronalazimo u monumentalnom delu Bahofena i njegovih sledbenika, ali ne uspevamo da pronađemo u delima one druge škole. Masa činjenica koju je pretresao profesor Vestermark nesumnjivo je dovoljno velika, a njegovo delo je sigurno veoma vredno kao kritika. Ali to delo teško da može podstaći one koji su čitali izvorna dela Bahofena, Morgana, Maklenana, Posta, Kovalevskog, i tako dalje, i koji su upoznati sa školom seoske zajednice, da promene svoje mišljenje i prihvate teoriju patrijarhalne porodice.

Zato argumenti koje je Vestermark pozajmio iz poznatih navika primata nisu stekli, usuđujem se da to kažem, vrednost koju im on pripisuje. Naše znanje o porodičnim odnosima u društvenim vrstama savremenih majmuna krajnje je nepouzdano, dok dve nedruštvene vrste, orangutana i gorilu, moramo isključiti iz rasprave jer su obe očigledno, kako sam naznačio u tekstu, propadajuće vrste. Još manje znamo o odnosima koji su postojali između mužjaka i ženke primata pred kraj tercijarnog doba. Vrste koje su tada živele verovatno su sve izumrle, i mi nemamo ni najmanju ideju o tome koja je od njih bila predačka vrsta iz koje je nastao čovek. Sve što možemo reći sa bilo kakvom približnom verovatnoćom jeste da su različiti porodični i plemenski odnosi morali postojati u različitim vrstama čovekolikih majmuna, koje su bile izuzetno brojne u to vreme; i da su se velike promene u navikama primata morale dogoditi od tada, slične promenama koje su se dogodile, čak i tokom poslednja dva veka, u navikama mnogih drugih vrsta sisara.

Stoga raspravu moramo ograničiti isključivo na ljudske institucije. A u detaljnoj raspravi o svakom posebnom tragu

svake rane institucije, *u vezi sa svim što znamo o svakoj drugoj instituciji tih istih ljudi ili istog plemena*, leži glavna snaga argumenta škole koja tvrdi da je patrijarhalna porodica institucija koja je nastala relativno kasno.

U stvari, postoji *široki krug institucija* među primitivnim ljudima koji postaje potpuno razumljiv ako prihvatimo ideje Bahofena i Morgana, ali je inače potpuno neshvatljih. To su: komunistički život klana, sve dok nije bio podeljen u odvojene očinske porodice; život u *dugačkim kućama*, i u *klasama* koje stanuju u odvojenim dugačkim kućama prema uzrastu i fazi inicijacije omladine (Miklukho-Maclay, Heinrich Schurtz); ograničenja lične akumulacije svojine od kojih je nekoliko primera dato u osnovnom tekstu; činjenica da je žena uzeta iz drugog plemena pripadala celom plemenu pre nego što bi postala privatna svojina; i mnoge slične institucije koje je analizirao Labok. Taj široki krug institucija, koji je počeo da se raspada da bi konačno nestao u fazi seoske zajednice ljudskog razvoja, u savršenom je saglasju sa teorijom „plemenskog braka". Ali te institucije uglavnom ne primećuju sledbenici škole patrijarhalne porodice. To sigurno nije pravi način rasprave o tom problemu. Primitivni ljudi nisu imali nekoliko superponiranih ili naporednih institucija koje mi imamo sada. Oni su imali samo *jednu* instituciju – klan – koja je obuhvatala *sve* uzajamne odnose između članova klana. Odnosi u braku i svojinski odnosi bili su odnosi klana. I poslednje što možemo očekivati od branilaca teorije patrijarhalne porodice bilo bi da nam pokažu kako je upravo pomenuti krug institucija (koji je kasnije nestao) mogao postojati u skupini ljudi koji su živeli u sistemu protivrečnom takvim institucijama – sistemu odvojenih porodica kojima upravlja *pater familias*.

Još jednom, ne možemo priznati naučnu vrednost načinu na koji zagovornici teorije patrijarhalne porodice guraju u stranu neke ozbiljne probleme. Tako je Morgan znatnom količinom dokaza potvrdio da je strogo održavan „klasifikacioni grupni sistem" postojao u mnogim primitivnim plemenima, i da su

se svi pojedinci iste kategorije obraćali jedni drugima kao da su braća i sestre, dok su se pojedinci mlađe kategorije obraćali sestrama svojih majki kao majkama, i tako dalje. Reći da to mora biti *façon de parler* — način izražavanja poštovanja prema starosnoj dobi – je sigurno lak način odbacivanja teškoće objašnjenja zašto je taj posebni način izražavanja poštovanja, a ne neki drugi, preovladavao u toliko mnogo naroda različitog porekla, tako da je preživeo zajedno sa njima do današnjeg dana? Svakako moramo priznati da su *ma* i *pa* slogovi koje beba najlakše izgovara, ali pitanje glasi: zašto taj deo „jezika beba" upotrebljavaju potpuno zreli ljudi, i zašto se primenjuje za jednu strogo definisanu kategoriju ljudi? Zašto je, u toliko mnogo plemena u kojima se majka i sestra oslovaljavaju sa *ma*, otac označen sa *tiatia* (slično sa *diadia* – ujak), *dad*, *da* ili *pa*? Zašto se davanje imena majci po tetki sa majčine strane kasnije zamenjivalo posebnim imenom? I tako dalje. Ali kada saznamo da je među mnogim divljacima sestra od majke imala odgovornu ulogu u odgajanju detata kao i sama majka, i da je, ako je smrt odnosila voljeno dete, druga „majka" (majčina sestra) žrtvovala sebe kako bi pratila dete na njegovom putu u drugi svet – u tim imenima sigurno vidimo nešto mnogo dublje od običnog *façon de parler*, ili načina izražavanja poštovanja. Utoliko više kada saznamo za postojanje velike količine ostataka (koje su detaljno istražili Labok, Kovalevski i Post), koji svi pokazuju u istom pravcu. Moglo bi se naravno reći da se srodstvo priznavalo po majčinoj strani „zato što je dete više vremena provodilo sa majkom", ili bismo mogli objasniti činjenicu da su deca koju je muškarac imao sa nekoliko žena iz različitih plemena pripadala klanovima njihovih majki zbog divljakovog „ignorisanja fiziologije". Ali ti argumenti čak ni približno ne odgovaraju ozbiljnosti postavljenih pitanja – posebno kada je poznato da je obaveza nošenja majčinog imena podrazumevala pripadnost majčinom klanu u svakom pogledu: to jest, uključivala je pravo na sve stvari koje je posedovao majčinski klan, kao i pravo na njegovu zaštitu, te pravo da

člana klana ne napada bilo koja osoba iz klana, kao i dužnost osvete uvreda u ime klana.

Čak i ako u nekom trenutku prihvatimo validnost navedenih objašnjenja, uskoro ćemo shvatiti da se moraju dati posebna objašnjenja za svaku kategoriju tih činjenica – a one su veoma brojne. Pomenimo samo neke od njih, postoje: podela klanova na klase, u vreme kada nema podele u pogledu svojine ili društvenog stanja; egzogamija i svi ishodujući običaji koje je nabrojao Labok; krvni savez i niz sličnih običaja namenjenih potvrđivanju jedinstvenog porekla; pojava porodičnih bogova nakon postojanja bogova klana; razmena žena koja ne postoji samo među Eskimima u nesrećnim vremenima, već je takođe široko rasprostranjena među mnogim drugim plemenima potpuno različitog porekla; labavljenje bračnih veza što idemo niže u civilizaciju; složeni brakovi – nekoliko muškaraca ženi jednu ženu koja im naizmenično pripada; ukidanje ograničenja braka u toku praznika, ili na svaki pet, šesti… dan; zajednički život porodica u „dugačkim kućama"; obaveza odgajanja siročadi, čak i u poznom periodu, koja pada na ujaka; znatan broj prelaznih oblika koji pokazuju postepeni prelaz sa majčinskog na očinsko poreklo; ograničenje broja dece od strane klana – a ne od strane porodice – i ukidanje tog okrutnog pravila u vremenima obilja; porodična ograničenja dolaze posle klanovskih ograničenja; žrtvovanje starih srodnika u plemenu; plemenski zakon osvete (*lex talionis*) i mnoge druge navike i običaji koji postaju „porodična stvar" samo kada je porodica, u modernom smislu te reči, konačno uspostavljena; bračne i predbračne ceremonije od kojih se upečatljivi primeri mogu pronaći u delima ser Džona Laboka i nekoliko savremenih ruskih istraživača; odustvo bračnih svečanosti tamo gde je nasledna linija matrijarhalna, i pojava takvih svečanosti u plemenima koja slede očinsku liniju porekla – sve te i mnoge druge[323] pojave pokazuju da, kako

[323] Vidi Henry Neville Hutchinson, *Marriage Customs in many Lands* (*Bračni običaji u mnogim zemljama*), London, 1897.

je Dirkem primetio, pravi brak „odobravaju i sprečavaju samo suprotstavljene sile"; uništavanje onoga što je pojedincu lično pripadalo nakon njegove smrti; i na kraju, silno mnoštvo ostataka[324], mitova (Bahofen i njegovi mnogi sledbenici), folklor, itd. koji svi pokazuju u istom pravcu.

Naravno, sve to ne dokazuje da je postojao period kada je žena smatrana nadmoćnijom od muškarca ili kada je bila „glava" klana. To je potpuno poseban predmet, i moje lično mišljenje je da takav period nikada nije postojao. Niti dokazuje da je postojalo vreme kada nije bilo nikakvog plemenskog ograničenja u vezama između polova – to bi bilo apsolutno suprotno svim poznatim dokazima. Ali kada sve te činjenice koje su skoro izašle na videlo razmotrimo u njihovoj uzajamnoj zavisnosti, nemoguće je ne priznati sledeće: ako su izolovani parovi, sa svojom decom, možda postojali čak i u primitivnom klanu, te početne porodice bile su *jedino tolerisani izuzeci*, a ne institucije tog vremena.

VIII

Uništavanje privatne svojine na grobu

U izvanrednom delu J. M. De Grota, *Religijski sistemi Kine* (J. M. de Groot, *The Religious Systems of China*), objavljenom 1892–1897, pronalazimo potvrdu te ideje. Postojalo je u Kini (kao i na drugim mestima) vreme kada su sve lične stvari mrtvog čoveka bile uništavane na njegovom grobu – njegova pokretna svojina, njegovi robovi, čak i njegovi prijatelji i vazali, i naravno njegova udovica. Bila je potrebna snažna reakcija moralista protiv tog običaja da bi se on ukinuo. Običaj uništavanja celokupne pokretne svojine na grobu opstao je

[324] Mnoge nove i zanimljive forme tih ostataka sakupljene su u delu Vilhelma Rudeka (Wilhelm Rudeck), *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland* (*Istorija javnog morala u Nemačkoj*), koje je analizirao Emil Dirkem u *Annuaire Sociologique*, II, str. 312.

među ciganima u Engleskoj do današnjeg dana. Celokupna lična svojina jedne ciganske kraljice koja je umrla pre nekoliko godina bila je uništena na njenom grobu. Nekoliko novina je to objavilo tada.

IX

„Nepodeljena porodica“

Mnogo vrednih radova o južnoslovenskoj zadruzi ili „složenoj porodici“, u kojima se ona poredi s drugim oblicima porodične organizacije, objavljeno je otkako sam napisao prethodno; na primer, Ernest Miler (u *Jahrbuch der Internationaler Vereinung fur vergleichendeRechtswissenschaft und Volkswirthschaftslehre*, „Godišnjak međunarodnog udruženja za uporedno obrazovanje, pravo i ekonomiju“, 1897), Ivan Evstratijev Gešov, *Zadruga u Bugarskoj* i *Vlasništvo i rad zadruge u Bugarskoj* (oba na bugarskom jeziku). Moram takođe pomenuti dobro poznatu studiju Valtazara Bogišića, *De la forme dite 'inokosna' de la famille rurale chez les Serbes et les Croates*, Pariz, 1884 (*O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, preveo s francuskog Jovan Aćimović, Beograd, 1884), koja je izostavljena u osnovnom tekstu.

X

Poreklo gildi

Poreklo gildi je predmet mnogih sporova. Nema nikakve sumnje u to da su zanatske gilde, ili „kolegiji“ zanatlija, postojale u starom Rimu. U stvari, u jednom Plutarhovom paragrafu vidimo da Numa donosi zakone o njima. „On je podelio narod“, rečeno nam je, „na zanate… naređujući im da imaju bratstva, proslave i sastanke, i ukazujući im na poštovanje koje treba da imaju pred bogovima, u skladu sa dostojanstvom svakog zanata“. Međutim, gotovo je sigurno da rimski kralj nije bio taj koji je izumeo ili ustanovio zanatske kolegije – oni su već postojali

u staroj Grčkoj. Po svemu sudeći, on ih je samo potčinio kraljevskom zakonodavstvu, kao što je Filip Lepi (Philippe le Bel, Filip IV), petnaest vekova kasnije, zanate u Francuskoj potčinio kraljevskom nadzoru i zakonodavstvu, na njihovu veliku štetu. Za jednog od naslednika Nume, Servija Tuluja, takođe se kaže da je doneo neke zakone o kolegijima.[325]

Prema tome, potpuno je normalno da se istoričari moraju upitati nisu li gilde, koje su preduzele takav razvoj u dvanaestom i čak u desetom i jedanaestom veku, bile oživljeni oblici starih rimskih „kolegija" – utoliko više što su kolegiji, kao što se vidi iz gornjeg citata, potpuno odgovarali srednjovekovnoj gildi.[326] Zapravo, poznato je da su korporacije rimskog tipa postojale u južnoj Galiji sve do petog veka. Osim toga, natpis pronađen prilikom nekih iskopavanja u Parizu pokazuje da su korporacije Lutecijskih mornara (*nautae*) postojale pod Tiberijem, a u povelji dodeljenoj pariskim „vodenim trgovcima" 1170. govori se da njihova prava postoje *ab antiquo* (isti autor, str. 51). Stoga ne bi bilo nimalo čudno da su se korporacije održale u Francuskoj u ranom srednjem veku posle varvarskih invazija.

Ali, iako se mnogo toga mora priznati, nema razloga za tvrdnju da su holandske korporacije, normanske gilde, ruski *arteli*, gruzijski *amkari*, i tako dalje, takođe nužno imali rim-

---

[325] „A Servio Tullio populus romanus relatus in censum, digestus in classes, curiis atque collegiis distributus" („Naloženo u popisu koji sprovodi Servije Tulije, da se rimski narod ima podeliti u klase, i rasporediti u kurije i kolegije"), Étienne Martin-Saint Léon, *Histoire des corporations de métiers, depuis leurs origines jusqu'à leur suppression en 1791; suivie d'une étude sur l'évolution de l'idée corporative de 1791 à nos jours, et sur de mouvement syndical contemporain* (*Istorija profesionalnih korporacija, od njihovog nastanka do njihovog gušenja 1791; za kojom sledi proučavanje evolucije korporativne ideje od 1791. do danas, i savremenog sindikalnog pokreta*), Pariz, 1897.

[326] Rimska *sodalitia*, koliko možemo da sudimo (isti autor, str. 9), odgovara kabilskom *çofs*.

sko ili čak vizantijsko poreklo. Naravno, saobraćaj između Normana i prestonice Istočnorimskog carstva bio je veoma živ, a Sloveni su – kao što su dokazali ruski istoričari, a posebno Rambo (Alfred Nicolas Rambaud) – uzeli aktivno učešće u tom saobraćaju. Dakle, Normani i Rusi su možda uvezli rimsku organizaciju i zanatske korporacije u njihove sopstvene zemlje. Ali kada vidimo da je *artel* bio sama suština svakodnevnog života svih Rusa još od desetog veka, i da je taj *artel*, iako nikakvo zakonodavstvo nije uređivalo njegov život do modernih vremena, imao potpuno iste crte kao rimski kolegij i zapadna gilda, mi smo još više skloni da smatramo kako je istočna gilda imala čak starije poreklo od rimskog kolegija. U stvari, Rimljani su dobro znali da su njihovi *sodalitia* i *collegia* bili „to što su Grci zvali *hetairiai*" (Martin-Saint-Léon, str. 2), i iz onoga što znamo o istoriji Istoka, možemo zaključiti, sa malo verovatnoće da pogrešimo, da su veliki narodi Istoka, kao i Egipat, takođe imali istu organizaciju gilde. Ključne crte te organizacije ostaju iste gde god da ih pronađemo. To je savez ljudi koji se bave istim zanimanjem ili zanatom. Taj savez, kao i primitivni klan, ima svoje bogove i obrede koji uvek sadrže neke tajne specifične za svaki posebni savez. Svi njegovi članovi se smatraju *braćom i sestrama* – moguće (na njegovom početku) sa svim posledicama koje je takav odnos podrazumevao u rodu, ili barem sa obredima koji su simbolizovali klanovske veze između brata i sestre. I na kraju, sve obaveze uzajamne podrške koje su postojale u klanu, postoje u tom savezu: naime, isključenje same mogućnosti ubistva unutar bratstva, odgovornost klana pred licem pravde, i obaveza, u slučaju sitnih sporova, da se stvar iznese pred sudije odnosno arbitre bratstva gilde. Prema tome, gilda je, mogli bismo reći, oblikovana prema klanu.

Prema tome, sklon sam mišljenju da ista zapažanja koja su iznesena u tekstu o poreklu seoske zajednice jednako važe za gildu, artel, i zanatska ili susedska bratstva. Kada su veze koje su prethodno povezivale ljude u njihovim klanovima olabavile

usled seoba, nastanka očinske porodice i rastuće raznovrsnosti zanimanja – nova *teritorijalna veza* izgrađena je u čovečanstvu u obliku seoske zajednice; a druga veza – *veza zanimanja* – izgrađena je u zamišljenom bratstvu – *imaginarnom klanu*, koji predstavlja „bratstvo pomešane krvi" (slovensko *pobratimstvo*) između dva čoveka ili nekoliko ljudi, i *fratriju*, *hetairiai*, *amkari*, *artel*, *gildu*, između većeg broja ljudi različitog porekla, koji potiču iz različitih klanova i nastanjuju isto selo ili grad (ili čak različita sela i gradove).[327]

Što se tiče ideje i oblika takve organizacije, njeni elementi su već nagovešteni u periodu divljaštva. U stvari, mi znamo da u klanovima svih divljaka postoje posebne tajne organizacije ratnika, veštica, mladih ljudi, i tako dalje – majstorske tajne, u kojima se prenosi znanje o lovu ili ratovanju. Rečju, „klubovi" kako ih je Mikluho-Maklaj nazvao. Te „tajne" su po svemu sudeći bile prototipovi budućih gildi.[328]

---

[327] Zapanjujuće je videti kako je ubedljivo izražena ta ideja u dobro poznatom paragrafu Plutarhovog dela u kojem on raspravlja o Numinim zakonima o zanatskim kolegijima: „I pomoću njih", piše Plutarh, „on je bio prvi koji je u gradu zabranio duh koji je navodio ljude da kažu: 'Ja sam Sabinjanin', ili 'Ja sam Rimljanin', ili 'Ja sam Tacijev podanik', ili pak 'Ja sam Romulov podanik' – drugim rečima, da bi odstranio zamisao različitog porekla.

[328] Rad Hajnriha Šurca (Heinrich Schurtz), posvećen „starosnim klasama" i tajnim društvima muškaraca tokom varvarske faze civilizacije (*Altersklassen und Männerverbände: eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft* (*Starosne klase i muški savezi: predstavljanje osnovnih oblika društva*), Berlin, 1902), koji je došao do mene dok sam čitao korekturu tih stranica, sadrži brojne činjenice koje podupiru pomenute hipoteze o poreklu gildi. Umeće gradnje velike zajedničke kuće, tako da se ne povrede duhovi oborenog drveća; veština kovanja metala, tako da se pomire neprijateljski duhovi; tajne lova, obreda i maskiranih plesova koji ga čine uspešnim; umeće podučavanja dečaka divljim veštinama; tajni načini odbijanja vradžbina neprijatelja i sledstveno, umeće ratovanja; pravljenje čamaca, mreža za hvatanje ribe ili zamki za hvatanje životinja, i klopki za ptice, i na koncu, žensko umeće ple-

Što se tiče pomenutog dela Etjena Martin-Sen Leona (*Istorija profesionalnih korporacija*), dozvolite mi da dodam kako ono sadrži veoma vredne informacije o organizaciji zanimanja u Parizu – onako kako se ona pojavljuje u *Knjizi zanimanja* Etjena Boaloa (Étienne Boileau, *Livre des métiers*, 1268) – i dobar pregled informacija o komunama iz različitih delova Francuske, sa bibliografskim referencama. Ali moramo upamtiti da je Pariz bio „kraljevski grad" (kao Moskva, ili Vestminster), i da slobodne srednjovekovne institucije u njemu zbog toga nikada nisu dostigle razvoj koji su ostvarile u slobodnim gradovima. Daleko od toga da predstavljaju „sliku tipične korporacije", gilde Pariza, „rođene i razvijene pod direktnim tutorstvom kraljevstva", upravo iz tog razloga (koji autor smatra razlogom superiornosti, dok je to bio razlog inferiornosti – jer on sam u potpunosti pokazuje u različitim delovima svoje knjige kako je mešanje carske vlasti u Rimu, i kraljevske vlasti u Francuskoj, razorilo i paralizovalo život zanatskih gildi) nikada nisu mogle da postignu čudesan razvoj i uticaj na celokupni život grada koji su pak ostvarile u severoistočnoj Francuskoj, u Lionu, Monpelјeu, Nimu, i tako dalje, ili u slobodnim gradovima Italije, Flandrije, Nemačke, i tako dalje.

---

tenja i bojenja – sve su to bila mnoga „lukavstva" i „veštine" koji su zahtevali tajnost da bi bili uspešni. Zbog toga su od najranijih vremena bili prenošeni u tajnim društvima, ili „tajnama", samo onima koji su prošli kroz bolnu inicijaciju. Hajnrih Šurc pokazuje da je divlji život prožet tajnim društvima i „klubovima" (ratnika, lovaca), koji imaju jednako drevno poreklo kao i bračne „klase" u plemenima, i već sadrže sve elemente buduće gilde: tajnost, nezavisnost od porodice i ponekad plemena, zajedničko poštovanje posebnih bogova, zajedničke obroke, sudsku vlast unutar društva ili bratstva. Kovačnica i pristanište za čamce su zapravo uobičajeni prostori muških klubova; a „dugačke kuće" ili „pričaonice" gradi poseban majstor koji zna kako da umilostivi duhove oborenog drveća.

XI

Pijaca i srednjovekovni grad

U jednom delu o srednjovekovnom gradu, „Pijaca i grad u svom pravnom odnosu", Ričl je razvio ideju o tome da se poreklo nemačkih gradova mora tražiti u *pijaci* (Siegfried Rietschel, *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis*, Lajpcig, 1896). Lokalna pijaca, stavljena pod zaštitu biskupa, manastira ili kneza, sakupljala je oko sebe populaciju trgovaca i zanatlija, ali ne poljoprivrednike. Dokazi toga su delovi na koje su gradovi obično bili podeljeni, koji su se širili od pijačnog prostora, od kojih je svaki bio nastanjen majstorima posebnih zanata: oni su obično formirali stari grad, dok je novi grad prethodno bio ruralno selo koje je pripadalo princu ili kralju. Ta dva dela su se upravljala drugačijim zakonima.

Sigurno je istina da je pijaca igrala važnu ulogu u ranom razvoju svih srednjovekovnih gradova, doprinoseći povećanju bogatstva građana, i dajući im ideje nezavisnosti. Ali, kao što je primetio Karl Hegel – ugledni autor veoma dobrog opšteg dela o nemačkim srednjovekovnim gradovima (*Die Entstehung des deutschen Städtewesens*, „Poreklo nemačkih gradova", Lajpcig, 1898) – zakon grada nije bio zakon pijace, a Hegelov zaključak (koji dodatno podupire mišljenja izložena u toj knjizi) glasi da je srednjovekovni grad imao dvostruko poreklo. U njemu su postojale „dve populacije smeštene jedna pored druge: jedna ruralna i druga čisto urbana"; ruralna populacija, koja je prethodno živela u organizaciji *Almende*, ili seoske zajednice, bila je inkorporirana u grad.

Što se tiče trgovačkih gildi, delo Hermana van der Lindena, *Trgovačke gilde u srednjovekovnoj Holandiji* (*Les Gildes marchandes dans les Pays-Bas au Moyen Age* Gent, 1896, u *Recueil de travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres*) zaslužuje posebno pominjanje. Autor prati postepeni razvoj njihove političke sile i vlasti koju su postupno sticale nad industrijskim stanovništvom, posebno nad suknarima, i opisuje

savez koji su zanatlije sklopile kako bi se suprotstavile njihovoj rastućoj moći. Ideja razvijena u ovoj knjizi o pojavi trgovačke gilde u poznijem periodu koji uglavnom odgovara periodu opadanja gradskih sloboda, čini se da tako pronalazi potvrdu u istraživanjima Hermana van der Lindena.

XII

Organizovanje uzajamne pomoći u današnjim selima Holandije

Izveštaj poljoprivredne komisije Holandije sadrži mnoge primere koji su značajni za taj predmet, a moj prijatelj g. Kornelisen (Christiaan Cornelissen) bio je toliko ljubazan da za mene izabere odgovarajuće odlomke iz tih obimnih tomova (*Uitkomsten van het Onderzoek naar den Toestand van den Landbouw in Nederland*, 2 toma. 1890, „Rezultati istraživanja o stanju poljoprivrede u Holandiji").

Navika posedovanja jedne vršilice, koja kruži po mnogim farmama, koje je naizmenično pozajmljuju, veoma je rasprostranjena, kao što je u skoro svakoj drugoj zemlji danas. Ali tu i tamo pronalazimo zajednicu koja drži jednu vršilicu za svoje potrebe (tom I, XIII poglavlje, str, 31).

Seljaci koji nemaju neophodan broj konja za oranje, pozajmljuju konje od svojih komšija. Navika držanja jednog zajedničkog bika, ili jednog zajedničkog pastuva, veoma je uobičajena.

Kada selo treba da podigne tlo (u nižim oblastima) kako bi izgradilo komunalnu školu, ili da bi se izgradila nova kuća za jednog od seljaka, obično se saziva *bede*. Isto se čini za one seljake koji treba da se presele. *Bede* je, generalno gledano, veoma rasprostranjen običaj, i niko, bogat ili siromašan, neće propustiti da dođe sa svojim konjem ili kolima.

Zajednički zakup livade, od strane nekoliko poljoprivrednika, za držanje njihovih krava, pronađen je u nekoliko delova te zemlje. Takođe je čest slučaj da poljoprivrednik koji ima plug i

konje ore zemlju za svoje unajmljene radnike (tom I, poglavlje XXII, str. 18, i dalje).

Poljoprivredni sindikati za kupovinu semena, izvoz povrća u Englesku, i tako dalje, postali su univerzalni. Isto važi za Belgiju. Godine 1896, sedam godina nakon osnivanja gildi seljaka, prvo u flamanskom delu zemlje, a samo četiri godine posle u valonskom delu Belgije, već je bilo 207 takvih gildi koje su brojale 10.000 članova (*Annuaire de la Science Agronomique*, „Godišnjak agronomske nauke", tom I.2, 1896, str. 148–149).

Kraj izdanja iz 1902.

Petar Kropotkin: pregled prevedenih radova

Anarhizam i moral: izbor tekstova, Prosveta, Beograd, 1984, uredio Zoran Đinđić, predgovor napisao Predrag Matvejević, preveli Jugoslava Široka i Zoran Đinđić.

Zapisi jednog revolucionara: memoari (*Memoirs of a Revolutionist*, 1899, 1902; *Записки революционера*, 1902, 1933), Mladost, Velika edicija „Ideja", Beograd, 1985, prevela Jugoslava Široka; isto, LOM, Beograd, 2021.

Etika (*Этика: Происхождение и развитие нравственности*, 1922; *Ethics: Origin and Development*, 1924), CID, Podgorica, 2001, preveo Vuk Minić.

Kropotkin u Anarhističkoj biblioteci:

https://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/petar-kropotkin

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

http://anarhija-blok45.net

ZAJEDNIČKA ARHIVA
http://anarhisticka-biblioteka.net